

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 12

Ужгород-2018

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук відповідно до Наказу МОН України від 04.04.2018 № 326 (додаток 9)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Палінчак М.М. – д.політ.н., професор
Заст. гол. редактора: Остапець Ю.О. – д.політ.н., професор
Відповідальний секретар: Бокоч В.М. – к.політ.н., доцент
Члени редколегії: Асланов С.А. – д.політ.н., професор
Бебик В.М. – д.політ.н., професор
Бєлов Д.М. – д.ю.н., професор
Вегеш М.М. – д.іст.н., професор
Климочук В.Й. – д.політ.н., професор
Круглашов А.М. – д.політ.н., професор
Лемак В.В. – д.ю.н., професор
Лендел М.О. – д.політ.н., професор
Монолатій І.С. – д.політ.н., професор
Наумкіна С.М. – д.політ.н., професор
Устич С.І. – д.соц.н., професор
Примуш М.В. – д.політ.н., професор
Романюк А.С. – д.політ.н., професор
Стряпко А.Д. – к.політ.н., професор
Черленяк І.І. – д.н. з держ. упр., професор
Шандор Ф.Ф. – д.філос.н., професор
Шуба О.В. – д.політ.н., професор
Владіслав Дудінський – Doc. PhD., CSc. (Словацька Республіка)
Іріна Дудінська – Doc. PhD., CSc. (Словацька Республіка)

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 6 від 21.06.2018 року.**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21016-10816Р,
видане Державною реєстраційною службою України 29.09.2014 р.

Офіційний сайт видання: regionalstudies.uzhnu.uz.ua

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ..... 7

Дементов В.О. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
ЯК НЕВІД'ЄМНОЇ СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ АДМІНІСТРАТИВНИХ РЕФОРМ.....7

Ключкович А.Ю. РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА І ПРОБЛЕМИ
ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ.....12

Лешанич М. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1991–2014 РР.)..... 18

Міненкова П.В. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРОГРАМ АНАЛІТИЧНИХ
ЦЕНТРІВ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....25

Чубатенко О.М., Кириленко О.М. НАУКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
ТА ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ.....30

Шуліка А.А. ВПЛИВ СИСТЕМИ ТРИПАРТИЗМУ НА УСПІШНІСТЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ.....36

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ..... 40

Бокоч В.М. ВІДНОВЛЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ:
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....40

Бортнікова А.В. ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА
В ЛУЦЬКІЙ МІСЬКІЙ РАДІ..... 47

Вегеш І.М. ЛЮДИНА І КОНЦЕПТ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ Е. ФРОММА.....52

Ісакова О.І. МАСОВА СВІДОМІСТЬ ЯК ВЛАДНА ТЕХНОЛОГІЯ: СУТНІСТЬ І МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....57

Козьма В.В. ОСОБИСТІСТЬ І ДЕРЖАВА У ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ.....62

Федорчук О.О. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ
В 1990-Х РР. – НА ПОЧАТКУ 2000-Х РР.....67

Цумарєв М.І. РОЛЬ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
У ФОРМУВАННІ КУЛЬТУРИ ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ТИПУ.....72

Швець С.Л. МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ СУЧАСНОСТІ
ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....78

Шедяков В.Е. ИРРАЦИОНАЛЬНЫЕ ЯВЛЕНИЯ И ПРОЦЕССЫ В ЭКОНОМИКЕ РЕГИОНА..... 83

Шелемба М.М. НАУКОВІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ..... 90

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ.....96

Арінзонов А., Шамрасва В.М. НАТО У ПОДІЯХ АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ:
ОСНОВНА ПОЗИЦІЯ, МЕХАНІЗМИ СПІВРОБІТНИЦТВА ТА НАСЛІДКИ..... 96

Билалова С.Я. СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ РОССИИ
И СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ.....100

Леванчук І.В. КЛЮЧОВІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ
СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....104

Меликли Гюнель Курбанали кызы. НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
КАК ОСНОВА НАРОДНОЙ ВЛАСТИ.....109

Мирзаде Л.Ф. ТЕРРОРИЗМ И ТЕРРОРИСТИЧЕСКИЕ АКТЫ
КАК МЕХАНИЗМ ОРГАНИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНФЛИКТОВ.....114

Олефір І.В. ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ
У ПРОВІДНИХ КРАЇНАХ СВІТУ.....118

Остапєць Ю.О. ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ФАКТОР В ЕВОЛЮЦІЇ ПАРТІЙНОГО ЛАНДШАФТУ КРАЇН
ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ (2015–2018 РР.).....122

Палінчак М.М. РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ.....	132
Перфільєва А.О. МІЖНАРОДНА МІГРАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ГЛОБАЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КОНТЕКСТІ ТВОРЕННЯ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ.....	136
Сафарова А.А. СИСТЕМА ЕВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗОПАСНОСТІ І ЇЇ ОСОБЕННОСТІ.....	141
Цирфа Ю.А. ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕРЖАВИ: РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ВЛАДНО-СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЙ.....	146
Шафраньош О.І. КРИЗА В СЕРЕДОВИЩІ КОНТРАКУЛЬТУРИ В США НА ПОЧАТКУ 70-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.....	152
 РОЗДІЛ 4	
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО.....	157
Червеньяк К.Т. ЕТНІЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ УГОРСЬКОЇ МЕНШИНИ ЗАКАРПАТТЯ В КОНТЕКСТІ ВПЛИВУ НА ЕТНОПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ У РЕГІОНІ.....	157
 РЕЦЕНЗІЇ.....	165
Дорош Л.О. ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІНСТИТУТУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ЗАСАДАХ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА ВОЛИНІ (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ А.В. БОРТНІКОВОЇ «МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНИЙ ПРОЦЕС ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ».....	165

CONTENTS

SECTION 1

POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES.....7

Dementov V.O. THEORETICAL BASIS OF DEVELOPMENT OF PUBLIC SERVICE AS NECESSARY WAREHOUSE OF ADMINISTRATIVE REFORMS.....	7
Kliuchkovych A.Yu. DEVELOPMENT OF INSTITUTE OF PRESIDENCY AND PROBLEMS OF POLITICAL INTERACTION IN THE SLOVAK REPUBLIC.....	12
Leshanych M. FEATURES OF FORMATION OF ELECTORAL SYSTEM IN UKRAINE (1991–2014).....	18
Minenkova P.V. RESEARCH PROGRAMS FORMATION PECULIARITIES OF NATIONAL SECURITY AND INTERNATIONAL RELATIONS THINK TANKS.....	25
Chubatenko O.M., Kyrylenko O.M. SCIENCE AS A SOCIAL INSTITUTION AND AN OBJECT OF POLITICAL MANAGEMENT.....	30
Shulika A.A. THE INFLUENCE OF TRIPARTISM SYSTEM FOR SUCCESSFUL DEMOCRATIC TRANSIT.....	36

SECTION 2

POLITICAL CULTURE AND IDEOLOGY..... 40

Bokoch V.M. RESTORATION OF PROPERTY RIGHTS OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN UKRAINE: POLITICAL AND LEGAL ASPECTS.....	40
Bortnikova A.V. THE EVOLUTION OF THE PARTY-POLITICAL REPRESENTATION IN THE LUTSK CITY COUNSEL.....	47
Vehesh I.M. MAN AND THE CONCEPT OF MASS SOCIETY IN POLITICAL PHILOSOPHY OF E. FROMM.....	52
Isakova O.I. MASS CONSCIOUSNESS AS THE POWER OF TECHNOLOGY: THE ESSENCE AND MECHANISMS OF REALIZATION.....	57
Kozma V.V. INSTITUTE OF STATE AND PERSONALITY IN PHILOSOPHICAL AND POLITICAL THOUGHT.....	62
Fedorchuk O.O. ACTUAL PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF POLITICAL SCIENCE IN THE 1990'S – AT THE EARLY 2000'S.....	67
Tsumariiev M.I. THE ROLE OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN SHAPING THE CULTURE OF LOCAL DEMOCRACY OF A CIVIC TYPE.....	72
Shvets S.L. MIGRATION PROCESSES OF THE PRESENT AS A FACTOR OF POLITICAL TRANSFORMATION.....	78
Shediakov V.E. IRRATIONAL PHENOMENA AND PROCESSES IN ECONOMY OF A REGION.....	83
Shelemba M.M. SCIENTIFIC METHODS OF NATIONALIZATION OF PARTY SYSTEMS.....	90

SECTION 3

POLITICAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL SYSTEMS AND GLOBAL DEVELOPMENT.....96

Arinzonov A., Shamraieva V.M. NATO IN THE EVENTS OF THE ARAB SPRING: THE MAIN POSITION, MECHANISMS OF COOPERATION AND CONSEQUENCES.....	96
Bylalova S.Ya. STRATEGIC INTERESTS OF RUSSIA AND UNITED STATES OF AMERICA IN THE SOUTH CAUCASUS.....	100
Levanchuk I.V. KEY APPROACHES TO FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE US GEOPOLITICAL STRATEGY: THEORETICAL ASPECTS.....	104
Melykly Hiunel Kurbanaly kyzy. NATIONAL STATEHOOD IN AZERBAIJAN AS A BASIS OF PEOPLE'S POWER.....	109
Myrzazade L.F. TERRORISM AND TERRORIST ACTS AS A MECHANISM ORGANIZATION OF INTERNATIONAL CONFLICTS.....	114
Olefir I.V. FEATURES PROVIDING INFORMATION SECURITY IN THE WORLD LEADING COUNTRIES.....	118
Ostapets Yu.O. ELECTORAL FACTOR IN THE EVOLUTION OF PARTY LANDSCAPE OF THE VISEGRÁD GROUP COUNTRIES (2015–2018).....	122
Palinchak M.M. THE RELIGIOUS FACTOR IN THE INTERNATIONAL RELATIONS.....	132

Perfilieva A.O. INTERNATIONAL MIGRATION AS OBJECT OF GLOBALISTICAL RESEARCHES IN CONTEXT OF CREATION OF STRATEGY OF DEVELOPMENT OF THE STATE.....	136
Safarova A.A. THE EUROPEAN SECURITY SYSTEM AND ITS FEATURES.....	141
Tsyrfya Yu.A. FORMATION OF THE FOREIGN POLICY IDENTITY OF THE STATE: ROLE AND IMPORTANCE OF POWER AND SOCIAL INTERACTIONS.....	146
Shafranosh O.I. THE CRISIS IN THE COUNTERCULTURE ENVIRONMENT IN THE USA IN THE EARLY 70S OF THE 20TH CENTURY.....	152
 SECTION 4	
ETHNOPOLITOLOGY AND ETHNOPOLITICAL SCIENCE.....	157
Cherveniak K.T. ETHNIC CONSOLIDATION OF THE HUNGARIAN MINORITY OF TRANS-CARPATHIA IN THE CONTEXT OF INFLUENCE ON ETHNOPOLITICAL SITUATION IN THE REGION.....	157
 REVIEWS.....	165
Dorosh L.O. DEMOCRATIC POTENTIAL INSTITUTE OF LOCAL GOVERNMENT ON THE BASIS OF MAGDEBOURG LAW ON THE VOLYNY (MONGRATION REVIEW A.V. BORTNIKOV'S „LOCAL SELF-GOVERNANCE ON THE VOLYNY: SOCIAL POLITICAL TRADITIONS AND THE MODERN PROCESS OF DECENTRALIZATION”).....	16

РОЗДІЛ 1 ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 35.071

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЯК НЕВІД'ЄМНОЇ СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ АДМІНІСТРАТИВНИХ РЕФОРМ

THEORETICAL BASIS OF DEVELOPMENT OF PUBLIC SERVICE AS NECESSARY WAREHOUSE OF ADMINISTRATIVE REFORMS

Дементов В.О.,
*кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри психології,
політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету*

Стаття присвячена вивченню актуальної проблеми й обґрунтуванню теоретичних основ розвитку державної служби як невід'ємної складової частини адміністративних реформ. Розглянуто три основні концепції розвитку: метафізичну, діалектичну та синергетичну. Досліджено проблему адміністративного реформування в Україні та за кордоном. Запропоновано синергетичну концепцію розвитку державної служби, яка базується на ідеях системності, цілісності, нелінійності. Досліджено інституційні й організаційно-правові засади реформування державного управління.

Ключові слова: розвиток державної служби, концепції розвитку, адміністративні реформи, реформування державного управління.

Стаття посвящена изучению актуальной проблемы и обоснованию теоретических основ развития государственной службы как неотъемлемой составляющей административных реформ. Рассмотрены три основные концепции развития: метафизическая, диалектическая и синергетическая. Исследована проблема административного реформирования в Украине и за рубежом. Предложена синергетическая концепция развития государственной службы, которая базируется на идеях системности, целостности, нелинейности. Исследованы институциональные и организационно-правовые основы реформирования государственного управления.

Ключевые слова: развитие государственной службы, концепции развития, административные реформы, реформирование государственного управления.

The article is devoted to the study of the actual problem of research and substantiation of the theoretical bases for the development of public service as an integral part of administrative reforms. Considered the three basic concepts of development: metaphysical, dialectical and synergistic. The problem of administrative reform in Ukraine and abroad is investigated. A synergetic conception of the development of civil service is proposed, which is based on ideas of system, integrity, nonlinearity. The institutional and organizational-legal bases for reforming public administration have been studied.

Key words: public service development, concept of development, administrative reforms, public administration reform.

Постановка проблеми. Розвиток державної служби є об'єктом уваги багатьох наукових галузей. Проте саме наука державного управління своєю міждисциплінарністю й системністю охоплює дослідження державної служби, забезпечує наукове супроводження процесів її розвитку. Розвиток державної служби як категорії не піддавався осмисленню з позиції сучасної парадигми бачення процесів розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема теоретичного обґрунтування основ розвитку державної служби як невід'ємної складової частини адміністративних реформ перебуває у полі зору як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, результати досліджень яких проаналізовано автором. Проблеми реформування обго-

ворюються в різних аспектах: здійснення адміністративної реформи (В. Бакуменко, В. Баштанник, В. Князев, Л. Гогіна, І. Козюра, В. Мальцев, В.Б. Капустін та ін.); проблеми адміністративних реформ зарубіжних країн і децентралізації (І. Василенко, І. Грицяк, А. Лелеченко, В. Лемак, Н. Нижник, Л. Сморгунов та ін.); вплив глобалізації на адміністративну реформу (О. Білорус, Є. Буравльов, В. Воротін, Р. Войтович, В. Гельбрас, Є. Маруняк, І. Надольний, І. Радзівеський); проблеми кадрового забезпечення (Н. Гончарук, В. Олуйко, С. Серьогін та ін.). Серед зарубіжних науковців вказану проблематику досліджували: Г. Атаманчук, А. Волков, А. Вільсон, Р. Джейн, В. Іноземцев, Т. К'юзю, В. Лобанов, В. Лескін, С. Лугвін, А. Мотиль, Дж. Олсен, Л. Сморгунов,

Дж. Стігліц, Ю. Тихомиров, А. Швецов, А. Коньков, М. Каку, Р. Нельсон та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідники акцентують увагу на розумінні державної служби, що припускає осмислення її розвитку. Недоліком наявних підходів є те, що вони фрагментарно відображають сутність категорії розвитку як найважливішої компоненти розуміння державної служби. Щоб цілеспрямовано і доцільно керувати розвитком державної служби, необхідно чітко окреслити цю складну комплексну категорію. Аналіз, систематизація, узагальнення поглядів вчених на ідентифікацію досліджуваного поняття дали змогу охарактеризувати ознаки досліджуваної категорії та на цій базі запропонувати вдосконалення існуючих визначень з урахуванням специфіки парадигми бачення процесів розвитку.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження й обґрунтування теоретичних основ розвитку державної служби як невід'ємної складової частини адміністративних реформ, які базуються на трьох основних концепціях розвитку, виділених сучасною наукою: метафізичній, діалектичній і синергетичній.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки сам розвиток державної служби надзвичайно багатозначний, багатобічний, його вивчення може вестися в рамках різних теоретико-методологічних проєкцій, покликаних пояснювати характер і спрямованість змін. Щоб зрозуміти, що таке державна служба, її слід розглядати, згідно з організаційною теорією, як систему, оскільки вона є соціальною цілісністю, спрямованою на певну мету, побудованою як спеціально структурована і координована система, призначеною для певної діяльності та пов'язаною з навколишнім середовищем [1].

Ідея розвитку – одна з тих небагатьох ідей, що, ставши невід'ємною часткою сучасної духовної культури, пройшла через віки та епохи. Проблема розвитку є однією з центральних у науці, осмислення якої дозволяє краще зрозуміти навколишній світ, місце у ньому. Сучасна наука виділяє три основні концепції розвитку: метафізичну, діалектичну та синергетичну.

Метафізика з розвитком науки виявила свою недостатність, оскільки хід розвитку був жорстко зв'язаний причинними зв'язками, що мають лінійний характер, а наслідок, якщо і не тотожний причині, то щонайменше пропорційний їй [2]. Конкретно сутність метафізичної концепції полягає в тому, що вона ігнорує багатий конкретний зміст реальних життєвих процесів і розглядає розвиток як просте кількісне зростання одного і того ж, як зменшення або збільшення, як повторення одних і тих же етапів; вона не визнає розвитку як

процесу виникнення нового і зникнення старого, що віджило свій вік, тобто вона заперечує якісні зміни, якісні стрибки і взаємопереходи.

Найбільш розробленою із них є діалектика. Серед альтернатив діалектики (софістики, еkleктики, екзистенціальної діалектики і низки інших) особливе місце посідає синергетика. Тож для подальшого осмислення і дослідження проблеми розвитку державної служби і напрямів впливу на цей важливий процес охарактеризуємо саме діалектичну та синергетичну концепції розвитку.

Діалектична концепція розвитку полягає в тому, що розвиток тлумачиться як боротьба протилежностей, стрибкоподібний перехід кількості у якість і навпаки та як рух по спіралі. Тобто розвиток розуміється як вічний і нескінченний процес зміни старого новим, одних явищ і процесів іншими. Діалектику цікавить не рух взагалі, а насамперед розвиток. Під рухом розуміють будь-яку зміну, тобто він охоплює всі процеси, що відбуваються у світі, незалежно від їх змісту. Розвиток розглядається як рух у певному напрямку, переважно як рух поступовий, прогресивний, висхідний. Таким чином, розвиток державної служби як процес, що стосується окремих локальних систем і процесів, є певною формою зміни взагалі, особливим видом руху, якому притаманні закономірні, спрямовані, незворотні, якісні зміни державної служби.

Реформування державного управління сучасної України передбачає уміння діяти і мислити, спираючись на важливі універсальні принципи діалектичного підходу до аналізу дійсності (об'єктивності, системності, історизму, діалектичної суперечливості) та специфічні внутрішньонаукові принципи: сходження від абстрактного до конкретного і єдності логічного й історичного, що одночасно виступають методами наукового пізнання.

Сучасна наука стверджує принципово нове розуміння процесів розвитку, засноване на ідеях синергетики. Синергетика (від грец. *synergein* – працювати разом) – це напрям міжгалузевих досліджень, об'єкт яких – процеси самоорганізації у відкритих системах [3]. Будь-яка багаторівнева структура розглядається в синергетиці з погляду її відкритості чи закритості (ізолюваності). Так, систему державної служби може бути легко віднесено до закритого (насамперед у тоталітарній державі з надмірно централізованою системою управління і зневагою до прав і свобод людини) або відкритого (у демократичній державі, де людина, колективи, організації, міста, області тощо стають повноправними суб'єктами, а не гвинтиком державної машини) типу.

Отже, синергетика обґрунтовує ідею стосовно того, що розвиток здійснюється через несталість, через бифуркації, через випадковість і об'єктивує стохастичну поведінку певного типу систем – від-

критих, складноорганізованих систем, що саморозвиваються. З іншого боку, взаємодія людини з системами, для яких характерні синергетичні ефекти, проходить так, що сама людська дія не є чимось зовнішнім, а нібито включається в систему, видозмінюючи поле її можливих станів. Відтак на людину насувається відповідальність за вибір того чи іншого шляху розвитку. Якщо раніше реформаторство ґрунтувалося на тому, щоб відділити магістраль прогресу – генеральної лінії – від малозначущих випадковостей, то в постнекласичній науці у випадковості зовсім інший статус: переноситься в серцевину будь-якого процесу, робить його нелінійним, неоднозначним, непередбаченим. Сьогодення державної служби пов'язане з реформуванням державного управління в Україні, тому поява синергетичного підходу є цілком закономірною.

У цих умовах висунута концепція самоорганізації втілює у формування змісту розвитку державної служби принципово нові підходи. По-перше, цілком очевидним є те, що складноорганізованим системам, таким як система державної служби, не можна нав'язувати шляхи їхнього розвитку. Треба знати, як сприяти розкриттю їхніх власних тенденцій розвитку, як виводити систему на ці шляхи. По-друге, синергетика свідчить, що система державної служби, як будь-яка складноорганізована система, має не одиничний (окремий), а безліч власних, відповідних її природі шляхів розвитку. По-третє, синергетика демонструє, що хаос може виступати механізмом самоорганізації і самопобудови структур державної служби, позбавлення надлишкового, механізмом виходу на відносно прості структури – аттрактори.

З позиції синергетичної концепції розвитку розвиток державної служби має бути заснований на ідеях системності, цілісності, нелінійності, тобто багатоваріантності і безповоротності.

Але головна проблема полягає в тому, як керувати розвитком державної служби, як за допомогою малого резонансного впливу підштовхнути систему державної служби на один із власних і сприятливих для неї шлях розвитку, як забезпечити її самокеруючий і самопідтримуючий розвиток. Проблема полягає і в тому, як подолати хаос, не долаючи його, а роблячи творчим, перетворюючи його в поле, що породжує іскри інновацій. Виявляється, головне – не сила, а правильна топологічна конфігурація, архітектура дії на складну систему. Такий факт знайшов своє втілення в ідеях реформування державного управління (публічного адміністрування)[4; 5].

У цілому ж як в Україні, так і за кордоном у дослідженнях проблеми реформування державного управління головна увага зосереджена на інституційних і організаційно-правових засадах цього процесу. Водночас деякі питання залиша-

ються відкритими, зокрема: як розуміти поняття «реформування»; як спрогнозувати ефективні зміни; як упровадити реформи, що відповідають інтересам різних прошарків суспільства; скільки ресурсів можливо залучити та ін. Також у працях дослідників не приділяється належна увага питанням розвитку державної служби в умовах реформування державного управління. Тому однією з центральних для нашого дослідження проблем є розгляд реформування державного управління як важливого і необхідного елемента щодо вибору оптимальних шляхів розвитку державної служби.

Поняття реформування не має сталого визначення. Його ототожнюють з оптимізацією, трансформацією, модернізацією тощо. Як зазначає І.О. Кульчій, реформування – це цілісний процес, що включає програму дій для вирішення системних проблем із метою унеможливлення їхнього виникнення у майбутньому, це цілеспрямована діяльність державного апарату щодо рішучого перетворення управлінської влади [6]. На думку В. Баштаника, проблемним полем формування публічного управління в Україні виступають якості і власне, механізми управління. У такому сенсі термін «трансформація державного управління» набуває сутнісних ознак і як суспільний процес відтворює основні тенденції розвитку держави [7]. Н.В. Левченко, акцентуючи увагу на значенні національної державницької ідеї як чинника реформування системи державного управління в Україні, наголошує на необхідності нормотворчих принципів [8]. О. Конотопцев у своєму дослідженні щодо реформування зазначає, що одним із завдань адміністративної реформи є формування в Україні ефективної організації виконавчої влади як на центральному, так і місцевому рівнях управління [9]. Ю. Друк наполягає, що успішне здійснення реформи значною мірою залежить від стану політичної свідомості громадян, рівня їх готовності прийняти й реалізувати головні принципи і норми демократії [10]. У своїх наукових доробках В. Тимцуник зазначає, що невід'ємною складовою частиною реформування виступає історичний компонент [11]. Дійсно, пізнавши дещо, людина починає діяти вже по-іншому, з урахуванням отриманих знань. Значить, і історія починає йти інакше. М. Лахижа у своїх працях зазначає, що реформування проводиться ривками, у складній політичній боротьбі, за відсутності єдиної рамкової концепції [12]. Питанням адміністративного реформування присвячена наукова праця М. Орел [13]. Автором з'ясовано, що адміністративна реформа в умовах глобалізації є одним із ключових інструментів демократизації державного управління у провідних країнах світу, але водночас проблемні питання, пов'язані з плануванням і здійсненням адміністративної реформи, є найбільш дискусійними серед

науковців і практиків. На думку Л. Бойко-Бойчук (і ми з нею погоджуємося), головне завдання реформатора полягає в тому, щоб врахувати всі умови в процесі формування моделі реформ [14, с. 92]. О. Пухкал, узагальнюючи сучасні світові теоретико-методологічні підходи до реформування державно-управлінських систем («новий державний менеджмент», «соціально-політичні мережі» та концепція «governance»), визначає можливість застосування їх окремих елементів для реформування української системи державного управління [15].

Отже, теоретичні розробки щодо вирішення цієї проблеми у підсумку підпорядковані вирішенню двох взаємопов'язаних практичних завдань: формулювання комплексу вимог, дотримання яких необхідне для того, щоб здійснювані суспільні перетворення були дійсно реформами; розроблення ефективних загальних технологій здійснення суспільних реформ [4; 5].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Зміст розвитку державної служби формується на основі вивчення концептуальних підходів, розглядаючи які в єдності та взаємному доповненні, можна зрозуміти тісний зв'язок цього процесу із реформуванням державного управління. У ході розгляду питання особливу увагу звернено на діалектичну та синергетичну теоретико-методологічні проєкції. Всебічно і глибоко розкриває зміст розвитку державної служби діалектична концепція розвитку, за якою цей надзвичайно багатозначний і багатобічний процес стосується окремих локальних систем і процесів та є певною формою зміни взагалі, особливим видом руху, якому притаманні закономірні, спрямовані, незворотні, якісні зміни. Діалектика орієнтує на конкретне, багатостороннє дослідження процесу розвитку державної служби. Відзначено також, що реформування державного управління в Україні передбачає уміння діяти і мислити, спираючись на важливі універсальні принципи діалектичного підходу.

Принципово нове розуміння змісту розвитку державної служби дедалі впевненіше стверджує синергетика. Однак тут повинні існувати такі підходи до управління державною службою як складною динамічною системою, які підтримують певний ступінь її організації та дозволяють забезпечувати керованість процесу розвитку. З позиції синергетичної концепції розвитку розвиток державної служби має бути заснований на принципах системності, цілісності, нелінійності, тобто багатоваріантності і безповоротності. Виявлено, що головне – правильна сукупність дій на державну службу як відкриту складну систему, що розвивається. Такий факт знайшов своє втілення в ідеях реформування державного управління (публічного адміністрування). У цілому ж як в Україні, так і за кордоном у дослідженнях проблеми реформування державного управління головна увага зосереджена на інституційних і організаційно-правових засадах цього процесу. Проведений аналіз дозволяє виділити сукупність результатів досліджень (дієздатна й ефективна держава; зрозуміла та послідовна політика реформування; політична воля щодо цілеспрямованого перетворення державного апарату в поєднанні з ідеологією реальної участі громадян в управлінні державою; адаптація досвіду публічного управління європейських держав; широке впровадження інформаційно-комунікаційних технологій та ін.), які доцільно застосовувати для розвитку державної служби в умовах адміністративного реформування. Водночас деякі питання залишаються відкритими, зокрема: як розуміти поняття «реформування державного управління» та «реформування державної служби»; як спрогнозувати ефективні зміни стосовно розвитку державної служби в умовах реформування державного управління; як упровадити реформи, що відповідають інтересам держави, державної служби та різних прошарків суспільства; скільки ресурсів можливо залучити для розвитку державної служби в умовах адміністративних реформ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дафт Р. Организации: учебник. СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. 480 с.
2. Філософія / за заг. ред. Горлач М.І., Кременя В.Г., Рибалка В.К. Х.: Консум, 2000. 672 с.
3. Данильян О.Г., Тараненко В.М. Філософія. М.: 2005. 512 с.
4. Дементов В.О. Організаційні аспекти забезпечення розвитку державної служби в Україні. Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. праць. Х.: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2011. № 4 (8). С. 75–81.
5. Дементов В.О. Особливості розвитку державної служби в умовах демократизації державного управління. Теорія та практика державного управління: зб. наук. праць. Х.: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2011. Вип. 4 (35). С. 135–141.
6. Кульчий І.О. Сутність та проблеми реформування системи державного управління. Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. 2008. № 4. С. 314–320.
7. Баштанник В.В. Концептуальні засади реформування державного управління в умовах сучасного етапу розширення ЄС. Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Управління. 2011. № 3. С. 78–86.
8. Левченко Н.В. Національна державницька ідея як чинник реформування системи державного управління в Україні: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. Х., 2012. 20 с.

9. Конотопцев О.С. Концептуальні основи реформування територіальної організації державного управління: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.01; Національна академія держ. управління при Президенті України, Харківський регіональний ін-т держ. управління. Х., 2003. 18 с.

10. Друк Ю.Я. Модернізація державного управління в контексті реформування політичної системи: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01; Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президенті України. Л., 2008. 20 с.

11. Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР: зміст, особливості, наслідки (1953–1964 рр.): автореф. дис. ... док. наук з держ. упр.: 25.00.01; Національна академія держ. управління при Президенті України. К., 2005. 36 с.

12. Лахижа М.І. Модернізація публічної адміністрації в Україні в умовах євроінтеграції: теоретичні та практичні аспекти: автореф. дис. ... док. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01. К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. 36 с.

13. Орел М.Г. Адміністративне реформування в Україні в умовах глобалізації: теоретико-методологічний аспект: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. К., 2008. 197 с.

14. Бойко-Бойчук О. Тези до виступу «Проблеми впровадження, ризики та управління змінами». URL: http://www.municipal.gov.ua/data/loads/boyko-boychuk_2005.doc.

15. Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / за заг. ред. В.П. Тимощука, А.М. Школика; Центр політ.-прав. реформ. К.: Конус-Ю, 2007. 735 с.

**РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА І ПРОБЛЕМИ
ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ****DEVELOPMENT OF INSTITUTE OF PRESIDENCY
AND PROBLEMS OF POLITICAL INTERACTION IN THE SLOVAK REPUBLIC****Ключкович А.Ю.,***кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету*

У статті проаналізовано розвиток інституту президента крізь призму динаміки державно-владних відносин і політичних трансформацій у Словацькій Республіці. Зроблено висновок, що в Конституції 1992 р. містилося чимало нечітких положень, які спровокували інституційні та політичні конфлікти. Конституційні зміни у 1999, 2001 рр. частково відновили інституційну рівновагу в системі владних відносин. Особлива увага приділяється аналізу позиції президента щодо прем'єр-міністра й уряду. Автор дійшов висновку, що інститут президентства зіграв важливу роль у демократичній трансформації, легітимації й інституційній консолідації політичної системи Словацької Республіки.

Ключові слова: Словацька Республіка, інститут президентства, політична система, політична взаємодія, демократизація.

В статье проанализировано развитие института президента сквозь призму динамики государственно-властных отношений и политических трансформаций в Словацкой Республике. Сделан вывод, что в Конституции 1992 г. сохранилось немало нечетких положений, которые спровоцировали институциональные и политические конфликты. Конституционные изменения в 1999, 2001 гг. частично восстановили институциональное равновесие в системе властных отношений. Особое внимание уделяется анализу позиции президента относительно премьер-министра и правительства. Автор пришел к выводу, что институт президентства сыграл важную роль в демократической трансформации, легитимации и институциональной консолидации политической системы Словацкой Республики.

Ключевые слова: Словацкая Республика, институт президентства, политическая система, политическое взаимодействие, демократизация.

The article deals with the development of the institute of presidency through the prism of state-power relations, the electoral process and political transformations in the Slovak Republic. Noted that the process of democratic transformations in the Slovak Republic is closely linked to the development of the institute of presidency, which occupies a special place in the system of power relations. President of Slovakia has weak constitutional competences and his role includes mainly formal and representative functions. But the president's power manifests itself in the political practice, which M. Kovac, R. Schuster, I. Gasparovich, A. Kiska repeatedly testified to their activities. It is concluded that in the constitution 1992 many provisions were formulated vaguely and provoked institutional conflicts. Constitutional amendments (1999, 2001) partly reinstated the institutional balance in the system of power relations. Slovakia is dynamically reacting to political crises and is looking for the possibility of constitutionally improving the institution of the presidency. Special attention is given to the position of the president vis-a-vis the prime minister and the cabinet. All directly elected presidents in Slovakia have had occasional political conflicts with the government. However, the two disputing sides never escalated their conflicts in the manner characteristic of the period from 1994–1998. During the period of 1994–1998, the relations between government and the opposition have always been strained during the whole period in consequence of concentration of power by the ruling coalition at the head of Meciar, oppression and restriction of parliamentary oppositional actions and the president of Slovakia.

Key words: Slovak Republic, institute of presidency, political system, political interaction, democratization.

Постановка проблеми. В умовах пошуку інституційної рівноваги у системі розподілу державної влади та закріплення демократичних схем політичної взаємодії в Україні актуалізується вивчення зарубіжного досвіду розвитку інституту президентства. Словацьку модель президентства можна розглядати як втілення історичних традицій, світового досвіду і результат актуальних суспільних запитів і розстановки політичних сил. За сучасною Конституцією Словацької Республіки (гл. 6, розд. 1), президент є главою держави, що обирається прямим голосуванням громадян і володіє широким колом повноважень у різних сферах функціонування держави [11]. Водночас

чимало функцій президента мають формальний і репрезентативний характер, а в багатьох своїх компетенціях він обмежений повноваженнями парламенту та уряду, що дозволяє говорити про його відносну «слабкість» у системі розподілу державної влади. Тим не менше, як засвідчує історія Словацької Республіки (далі – СР), особистісний чинник і реалії поточної політичної ситуації дозволяли президентам значною мірою впливати на рішення парламенту, уряду й на розвиток країни в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Словацька модель президентства є предметом наукових студій як загальнотеоретичного, порів-

няльного характеру, так і конкретно-спрямованих досліджень, що розкривають правові, політичні, історичні аспекти її функціонування. Питання конституційного статусу, повноважень президента та його взаємодії з іншими органами державної влади висвітлюються в працях П. Горвата [4], В. Лемака [1], Л. Ороса [6], Л. Цібулки [2]. Вибори президента СР та їх політичні наслідки стали предметом аналізу З. Буторової, В. Кривого, Г. Месежнікова [8], П. Води, М. Рибара, П. Спача [7]. Вплив президентів на демократичний розвиток Словаччини й ефективність словацького напівпрезидентіалізму висвітлено в публікаціях Д. Малової, М. Рибара [5], П. Голяша, М. Пішко, Й. Хайко [3].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз розвитку інституту президентства крізь призму політико-правового регулювання та динаміки політичної взаємодії в державно-владній системі Словацької Республіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інститут президентства в Словаччині опирається на визначені традиції, оскільки посада президента існувала в рамках спільної держави чехів і словаків у міжвоєнний період, у часи побудови соціалізму та постсоціалістичний період. Також Словаччина має власні суперечливі сторінки історії президентства, пов'язані з постаттю Й. Тісо та режимом Словацької республіки 1939–1945 рр. З розпадом Чехословаччини та конституюванням самостійної Словацької Республіки постало питання про запровадження інституту президентства як чинника демократизації політичної системи та підвищення суспільної довіри до влади.

Конституція СР 1992 р. передбачила впровадження інституту президентства в рамках парламентської моделі. На думку Л. Ороса, творці основного закону не критично підійшли до аналізу чехословацьких конституційних традицій і світової практики функціонування плюралістичних парламентських демократій, і тим самим нормативно зафіксували проблемні елементи функціонування інституту президентства [6, с. 3–4]. Зокрема, критичні зауваження викликали такі аспекти: слабкість арбітражних повноважень президента щодо відносин уряду та парламенту, складність парламентської процедури обрання президента, обмеженість у заміщенні його посади, відсутність інституту контрасигнації актів президента наявність у парламенті можливостей відкликати з посади президента та ін. Недосконала конституційна конструкція президентства поєдналася в 1994–1998 рр. з гострим політичним конфліктом між президентом і парламентсько-урядовою коаліцією в умовах боротьби за форму політичного режиму та закріплення т. зв. «мечіаризму» як механізму недемократичного правління.

Одним із найбільш проблемних моментів у функціонуванні інституту президентства на початковому етапі були вибори президента. Відповідно до Конституції СР 1992 р., для обрання кандидата президентом необхідна була більшість в три п'ятих складу парламенту, тобто не менше 90 голосів зі 150 депутатів [12, с. 2670]. Але практика парламентського голосування за кандидатів у президенти тоді виявилася політично складною, довготривалою та дестабілізуючою. На перших президентських виборах у січні 1993 р. кандидатура Р. Ковача, який номінувався від правлячої партії «Рух за демократичну Словаччину» (РЗДС), не знайшла необхідної підтримки більшості, оскільки РЗДС володів тільки 74 депутатськими мандатами в парламенті. У лютому 1993 р. відбулися повторні вибори, на яких новий кандидат від РЗДС – М. Ковач, – заручившись підтримкою 106 парламентарів від РЗДС, Словацької національної партії (СНП) і Партії демократичної лівиці (ПДЛ), був обраний президентом.

Однак, вже перебуваючи на посаді, М. Ковач відмовився виконувати відведену йому роль «партійного президента» РЗДС і досить швидко дистанціювався як від партії, так і від її голови В. Мечіара. Надалі, незважаючи на обмежені інституційні повноваження, президент позиціонував себе як автономний політичний актор і виступав важливим чинником корекції політики правлячої коаліції. Зокрема, президент не підтримав кадрові рішення та методи урядування В. Мечіара, а критичний виступ М. Ковача в березні 1994 р. на засіданні парламенту став одним зі стимулів для висловлення депутатами вотуму недовіри прем'єр-міністру В. Мечіару.

Повернувшись до влади після позачергових парламентських виборів у 1994 р., прем'єр В. Мечіар за будь-яку ціну намагався дискредитувати М. Ковача і позбавити його посади. В. Мечіар застосовував різні засоби: від медіалізації сумнівних компрометуючих фактів до тиску на президента на інституційному рівні; використовувалися ресурси партії, парламентської більшості й урядової коаліції. До прикладу можна навести такі резонансні факти, як-от: висловлення владною коаліцією в парламенті юридично безглузлого вотуму недовіри президенту в 1995 р.; політично упереджена діяльність т. зв. «Мацушкової комісії»; викрадення спецслужбами і вивезення до Австрії сина М. Ковача; обмеження повноважень президента, насамперед кадрових; тиск і заклики до відставки президента з боку інших посадових осіб.

Але М. Ковач залишився на посаді, незважаючи й на інші утиски з боку владних сил. Перш за все у цій ситуації проявилася особиста воля і відповідальність М. Ковача, а також відчутною була підтримка президента словацьким суспільством і міжнародною спільнотою. Так, у жовтні 1995

р. уряд В. Мечіара отримав демарші ЄС і США, в яких були засуджені акції проти президента [10, с. 117–119]. У контексті кризи державно-владної системи тогочасної Словаччини варто відзначити стабілізуючу роль Конституційного суду СР (далі – КССР), який виступав своєрідним арбітром між суб'єктами державної влади. В умовах складного політичного протистояння з парламентсько-урядовою більшістю М. Ковач неодноразово звертався до КССР для інтерпретації дискусійних положень, стосовно яких, незважаючи на політичний тиск, суд зайняв досить виважену позицію.

Попри відносно «слабкий» конституційний статус президента в умовах парламентської республіки, сила М. Ковача проявилася в політичній практиці. У 1994–1998 рр. президент став одним із головних захисників євроінтеграційного курсу Словаччини й осередком протидії недемократичним тенденціям розвитку, які наростали за часів прем'єрства В. Мечіара. За цих умов «антимечіарівська» опозиція, яка з кінця 1996 р. починає структурно організовуватися, намагалася зберегти та посилити статус президента як глави держави й автономного політичного гравця, тоді як правляча коаліція на чолі з В. Мечіаром вживала заходів, щоб цього не допустити (наприклад, провал всенародного референдуму в 1997 р.). Таким чином, у проекції відносин «президент – прем'єр» внутрішньополітичний розвиток в Словаччині був надзвичайно складним, що негативно позначалося на стабільності функціонування державних інституцій і сприйнятті держави за кордоном. Європейська спільнота вбачала в розвитку Словаччини ознаки «відкату від демократії» і її, на відміну від інших країн Вишеградської групи, не було запрошено в 1997 р. до переговорів щодо вступу в ЄС.

Ознакою поглиблення кризи конституційної системи було й те, що після закінчення терміну повноважень президента М. Ковача в березні 1998 р. парламент не зміг обрати нового президента. Вибори президента розтягнулися в часі майже на весь рік, оскільки відбувалися в кілька турів у період із січня по грудень 1998 р. Але жоден кандидат не зміг здобути необхідну підтримку депутатів парламенту. У цьому контексті варто відзначити недоліки виборчого законодавства, політичну фрагментованість парламенту та незацікавленість з боку прем'єр-міністра В. Мечіара в обранні президента. Весь цей час країна жила без легітимного президента, повноваження якого виконували голова парламенту і прем'єр-міністр. Цей складний період прем'єр В. Мечіар використав для необхідних йому кадрових призначень і амністування осіб, причетних до резонансних справ.

Ситуація в державі була кризова, і на різних суспільних рівнях активно велися дискусії щодо зміни конституційно визначеного порядку обрання президента. Але внести законодавчі зміни

вдалося тільки після парламентських виборів у вересні 1998 р., на яких перемогу отримала «антимечіарівська» коаліція у складі Словацької демократичної коаліції, Партії демократичної лівниці, Партії угорської коаліції і Партії громадянського порозуміння. З 1999 р. у Словаччині запроваджено прямі вибори президента шляхом всенародного голосування.

Запровадження прямих виборів посилило політичний статус, суспільну легітимацію інституту президентства та дещо послабило залежність кандидатів на посаду від політичних партій та еліт. За цих умов відкрився простір для посилення конституційного статусу президента, переходу від парламентської до напівпрезидентської форми правління. Але словацькі конституціоналісти обґрунтовували відповідність правового статусу президента потребам сучасної парламентської демократії [6, с. 8–9]. Зміни до Конституції СР, що були внесені в 1999 і 2001 рр., дещо відкоригували роль президента в системі розподілу влади, обмежили його можливості втручатися в роботу уряду і водночас посилити арбітражні функції президента. Зокрема, скасовано право президента брати участь у засіданнях уряду, обмежено його право «вето», запроваджено контрасигнування актів президента з боку голови уряду й уповноважених міністрів, передбачено можливість відкликання президента з посади всенародним голосуванням, розширено можливості президента щодо розпуску парламенту та звернення до Конституційного суду СР. В. Лемак робить висновок, що конституційні нововведення не змінили форму правління в Словаччині, а лише раціоналізували модель парламентської республіки [1]. На думку Д. Малової та М. Рибара, впровадження прямих виборів президента, корекція його повноважень і виборча кампанія 1999 р. сприяли загальному процесу демократичної консолідації в Словаччині, оскільки об'єднали різномірні «антимечіарівські» політичні сили, мобілізували їх електорат, відновили інституційну рівновагу в системі розподілу влади [5, с. 180].

На виборах в травні 1999 р. основна боротьба розгорнулася між В. Мечіаром, політичною опорою якого був РЗДС, і Р. Шустером, якого підтримувала правляча коаліція. В умовах поляризації політичного спектру кандидатура Р. Шустера, колишнього комуністичного партфункціонера, була компромісом між партнерами по широкій ліво-правій коаліції. До уваги бралось й те, що Р. Шустер очолював Партію громадянського порозуміння, яка була членом урядової коаліції. У першому колі виборів електоральну більшість не здобув жоден кандидат (Р. Шустер – 47,37%, В. Мечіар – 37,23% голосів), а за результатами другого туру, який відбувся 29 травня 1999 р., перемогу отримав Р. Шустер (57,18% голосів) [9].

Перемога Р. Шустера посилила владні позиції реформаторського уряду М. Дзурінди, оскільки президент проголосив необхідність модернізації економіки, прозахідний зовнішньополітичний курс із намірами вступити в ЄС і НАТО. Будучи ставлеником правлячої коаліції, Р. Шустер у своїх виступах в 1999–2000 рр. унікав різкої критики дій уряду, що додало легітимізації реформам. Р. Шустер неодноразово виступав з ініціативами круглих столів і консультацій між державними діячами, політичними силами, намагаючись максимально реалізувати медіаторські функції президентства і підвищити його політичну роль, але його потуги не завжди знаходили підтримку.

Відносини президента з урядом, особливо з прем'єром М. Дзуріндою, почали ускладнюватися з середини 2000 р. і значно погіршилися після парламентських виборів 2002 р., коли змінився формат правлячої коаліції і Р. Шустер втратив своїх представників у новому правочентристському уряді М. Дзурінди. Відтоді президент дедалі частіше використовував право «вето» щодо прийнятих законів і значно посилив критику реформ урядової коаліції, що також підсилювалося його прагненням взяти участь у президентських виборах 2004 р. [4, с. 52–53]. Попри напружені взаємовідносини президента і правлячої коаліції, варто відзначити загалом конструктивну позицію президента Р. Шустера щодо перетворень у Словаччині в умовах інтеграції в європейські та євроатлантичні структури.

Треті президентські вибори відбулися в квітні 2004 р. У першому колі виборів взяло участь 11 кандидатів, але основна боротьба розгорнулася між Е. Куканом, В. Мечіаром та І. Гашпаровичем. У другому турі, який відбувся 17 квітня, перемогу отримав І. Гашпарович із результатом 59,91% голосів (конкурент В. Мечіар – 40,09%) [9]. І. Гашпарович, хоч і був в минулому тісно пов'язаний із РЗДС і В. Мечіаром, у ході виборчої кампанії всіляко протиставляв себе останньому, відпрацьовуючи стратегію «меншого зла». Під час виборчої кампанії І. Гашпарович опирався на політичну підтримку партії «Рух за демократію», головою якої він був, і впливової опозиційної партії «Напряма» (лідер Р. Фіцо). Тісний зв'язок президента з цими політичними силами простежувався і надалі, попри декларування І. Гашпаровичем своєї партійної нейтральності.

Щодо правлячої коаліції І. Гашпарович проголосив себе «опозиційним президентом» і в період з червня 2004 р. по червень 2006 р. наклав «вето» на три десятки законів парламенту. Дотримуючись помірковано-лівих поглядів, І. Гашпарович в оцінці неоліберальних перетворень уряду М. Дзурінди займав здебільшого критичну позицію, особливо щодо реформ у медичній і соціальній сфері, але зовнішньополітичні пріори-

тети уряду президент підтримував. Загалом же впродовж каденції І. Гашпарович намагався підтримувати з урядом, парламентом і політиками формально коректні відносини, які б не стали перешкодою для співпраці державних інституцій. Навіть у період гострої урядової кризи 2005–2006 рр., попри критику уряду і парламенту, президент не втягувався у політичні конфронтації та не намагався посилити свої владні позиції.

У результаті дострокових парламентських виборів у 2006 р. до влади прийшла коаліція на чолі з Р. Фіцо (у складі «Напряма – Соціальна демократія», СНП, РЗДС), що змінило критичні позиції президента. Вперше з часу виникнення Словацької Республіки між президентом і урядовою коаліцією встановилися довготривалі партнерські відносини, за яких президент підтримував діяльність уряду, а урядові партії (за винятком РЗДС) схвалювали політику президента.

Проурядова лояльність І. Гашпаровича дозволила йому заручитися підтримкою правлячих партій Напряму – СД і СНП на президентських виборах в 2009 р. і здобути переконливу перевагу в другому колі з 55,53% голосів над конкуренткою від консервативно-ліберальних сил І. Радічовою (44,47%) [9]. У соціологічному аспекті З. Буторова підкреслює, що вибори 2009 р. були для словацького суспільства не тільки традиційним тестом на інтерес до політики та підтримку правлячих сил, але й тестом на ставлення до участі жінок у політиці [8, с. 191].

Впродовж другої каденції І. Гашпарович відкрито підтримував правлячу партію «Напряма – СД», за що неодноразово наражався на суспільну критику. Зокрема, в аспекті оцінки політичної неупередженості президента і якості словацької демократії негативний резонанс мала т. зв. «справа Чентеша». В 2011 р. президент І. Гашпарович із політичних мотивів відмовився призначити на посаду Генерального прокурора легітимно обраного кандидата Й. Чентеша, який був суперником Д. Трнки (номінант від Напряму – СД). Ця суперечлива поведінка І. Гашпаровича викликала конституційно-правову полеміку щодо повноважень президента, і КССР у 2014 р. все-таки знайшов порушення в діях президента.

Словаччина динамічно реагує на політичні кризи та шукає можливості конституційно вдосконалити інститут президентства і модель державно-владних відносин. У 2011 р. у зв'язку з парламентсько-урядовою кризою були внесені зміни до Конституції СР щодо врегулювання ситуації зі здійсненням посадових повноважень у разі відставки уряду. Зокрема, було посилено повноваження президента щодо призначення і функціонування тимчасового (уповноваженого) уряду і водночас обмежено обсяг компетенцій останнього [11]. Це положення викликало

жвавій дискусії серед словацьких політиків: одні (зокрема Р. Фіцо) стверджували, що тимчасовий уряд абсолютно втрачає свої повноваження, тоді як інші переконували, що новела не впливає на обсяг повноважень уряду [4, с. 57]. У науково-теоретичному розрізі новела також оцінюється неоднозначно. На думку політолога П. Горвата, посилення повноважень президента обмежується тільки коротким періодом, тому твердження про запровадження напівпрезиденталізму не має достатніх підстав, Словаччина й надалі залишається парламентською республікою [4, с. 57]. Водночас словацькі дослідники підкреслюють, що ці зміни ставлять питання про необхідність подальшого вдосконалення правового статусу президента [2, с. 116].

У першому колі президентських виборів в березні 2014 р. брала участь рекордна кількість кандидатів – 14, але основна увага громадськості була зосереджена на електоральному маркетингу прем'єр-міністра Р. Фіцо та його незалежних конкурентів (А. Кіска, Р. Прохазка, М. Княжко). Попри відносну «слабкість» повноважень президента порівняно з прем'єрськими, Р. Фіцо вирішив брати участь у виборах 2014 р., пов'язавши їх зі своєрідним вотумом довіри до уряду. Неординарність виборів 2014 р. полягала в тому, що у разі перемоги Р. Фіцо президентську й урядову владу було б сконцентровано у руках однієї партії (Напряма – СД), яка тоді володіла також одноосібною більшістю в словацькому парламенті (83 з 150 мандатів). Але історичних прецедентів президентські вибори 2014 р. не створили, в другому турі з результатом 59,38% голосів переміг безпартійний кандидат А. Кіска [9].

В аспекті розвитку демократії в Словаччині перемогу незалежного кандидата та подальшу діяльність президента А. Кіски експерти оцінюють позитивно. За соціологічними дослідженнями ІНЕКО, президент А. Кіска в 2016 р. очолив рейтинг інституціалізованих суб'єктів, діяльність яких сприяє розвитку демократії в Словаччині, тоді як функціонування словацького уряду визначено експертами найменш демократичним [3, с. 120, 179].

Також варто підкреслити арбітражну та стабілізуючу функцію президента Словаччини, яка покладена на нього Конституцією. Під час суспільних, політичних криз президент виступає в якості вищої посадової особи, що сприяє збереженню наступності влади, підтримці конституційного та суспільного порядку. Показовим у цьому аспекті можна вважати реагування президента А. Кіски на масові акції протесту в березні 2018 р. у зв'язку з вбивством журналіста Я. Куціака.

Відносини, які склалися між президентом А. Кіскою та прем'єром Р. Фіцо, важко назвати партнерськими та конструктивними, оскільки аж

до відставки Р. Фіцо в березні 2018 р. розділ між їх поглядами на зовнішню та внутрішню політику тільки поглиблювався і доповнювався особистими звинуваченнями. Але, зрештою, напружені взаємовідносини між президентом та прем'єр-міністром є складовою частиною словацької політики з 1993 р., інше питання, яким чином це протистояння позначиться на стабільності, ефективності державних інституцій і довірі до них з боку громадян у сучасних умовах.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Розвиток інституту президентства в Словацькій Республіці був тісно пов'язаний із політичною боротьбою, пошуком рівноваги в системі поділу влади та трансформацією політичної системи загалом. Модель президентства, яка була закладена Конституцією 1992 р., містила чимало нечітких положень, що в поєднанні з гострим політичним конфліктом між президентом і прем'єром у 1994–1998 рр. дестабілізувало систему державно-владних відносин. Конституційна новелізація інституту президентства у 1999, 2001 рр. частково відновила інституційну рівновагу в системі владних відносин, але не позбавила впливу партійно-політичного чинника. Конституційні зміни 2011 р. привнесли у парламентську модель елементи, які в нестандартній ситуації посилюють повноваження президента у відносинах із тимчасовим урядом і, відповідно, наближають Словаччину до напівпрезиденталізму.

Під впливом політичних, особистісних і ситуативних чинників взаємовідносини між президентами та прем'єрами / урядовими коаліціями мали в Словаччині різний характер: від гострого протистояння в 1994–1998 рр. до партнерської підтримки у 2006–2010 рр. Попри відносно «слабкі» конституційні повноваження президента, його сила проявляється в політичній практиці, що неодноразово засвідчували своєю діяльністю М. Ковач, Р. Шустер, І. Гашпарович, А. Кіска. У 1994–1998 рр. саме опозиційність президента М. Ковача стала однією з основних перешкод на шляху формування авторитарного політичного режиму В. Мечіара. Можливості для політичного впливу президента відкриті через такі інституційні механізми, як кадрові призначення, політичні заяви, доповіді в парламенті, суспензивне вето, звернення до Конституційного суду СР та ін. Запровадження в 1999 р. прямих виборів глави держави додало легітимності, а відтак і політичної впевненості президентам у своїх діях, інколи й сумнівних із погляду конституції (наприклад, «справа Чентеша» в 2011 р.).

Підсумовуючи, зазначимо, що інститут президентства зіграв важливу роль у демократичній трансформації, легітимації й інституційній консолідації політичної системи Словацької Республіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лемак В.В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми: автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2003. 40 с.
2. Cibulka L. Vývoj postavenia prezidenta v ústavnom systéme Slovenskej republiky (v kontexte zmien Ústavy Slovenskej republiky). *Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae*. 2012. Č. 1. S. 82–122.
3. Goliaš P., Hajko J., Piško M. Demokraciu na Slovensku ohrozuje populizmus a korupcia. Správa o stave a vývoji demokracie na Slovensku. INEKO, Inštitút pre ekonomické a sociálne reformy, 2017. 229 s.
4. Horváth P. Dualizmus výkonnej moci na Slovensku. *Politické vedy*. 2017. Č. 1. S. 47–63.
5. Malová D., Rybar M. Slovakia's Presidency: Consolidating Democracy by Curbing Ambiguous Powers. *Semi-presidentialism in Central and Eastern Europe*. Manchester : Manchester University Press, 2008. P. 180–200.
6. Orosz L. Prezident Slovenskej republiky a jeho postavenie v systéme del'by moci (doterajší vývoj, aktuálny stav, hodnotenie). URL: <https://www.ustavnysud.sk/documents/10182/992164/>.
7. Rybář M., Spáč P., Voda P. Prezidentské voľby na Slovensku v roku 2014. Brno: CDK, 2014. 225 s.
8. Slovensko volí: európske a prezidentské voľby 2009 / G. Mesežnikov, O. Gyárfášová, M. Kollár (eds.). Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2009. 206 s.
9. Štatistický úrad SR. URL: <https://slovak.statistics.sk>.
10. Texty demaršov EÚ a USA vláde SR dňa 25. októbra 1995. *Dokumenty doby 1990–2000* / J. Šimulčík [Zost.]. Prešov : Vyd. M. Vaška, 2002. S. 117–119.
11. Ústava Slovenskej republiky z 1. septembra 1992. Aktuálne znenie: 01.06.2017. URL: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460>.
12. Ústava Slovenskej republiky z 1. septembra 1992. Zbierka zákonov. 1992. Č. 460. S. 2658.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1991–2014 РР.)**FEATURES OF FORMATION OF ELECTORAL SYSTEM IN UKRAINE (1991–2014)**

Лешанич М.,

*аспірант факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету*

У статті охарактеризовані основні етапи становлення виборчої системи України, зроблений порівняльний аналіз Законів України «Про вибори народних депутатів України», за якими обиралася Верховна Рада в 1994, 1998, 2002, 2006, 2012 та 2014 рр. Показано вплив виборчої системи на формування системи партійної та забезпечення ефективної участі у виборах національних меншин України. Проаналізовано ефективність вітчизняної виборчої системи на виборах до парламенту України. Здійснено аналіз недоліків наявного формату виборчої системи, а також запропоновані напрями його подальшого вдосконалення з метою підвищення ролі парламенту в суспільно-політичному житті держави.

Ключові слова: виборча система України, політичні партії, вибори, електорат, виборче законодавство, змішана виборча система, пропорційна виборча система.

В статье охарактеризовано основные этапы становления избирательной системы Украины, произведён сравнительный анализ Законов Украины «О выборах народных депутатов Украины», по которым избиралась Верховная Рада в 1994, 1998, 2002, 2006, 2012 и 2014 г. Показано влияние избирательной системы на формирование системы партийной и обеспечение эффективного участия в выборах национальных меньшинств Украины. Проанализирована эффективность отечественной избирательной системы на выборах в парламент Украины. Осуществлён анализ недостатков существующего формата избирательной системы, а также предложены направления его дальнейшего совершенствования с целью повышения роли парламента в общественно-политической жизни государства.

Ключевые слова: избирательная система Украины, политические партии, выборы, электорат, избирательное законодательство, смешанная избирательная система, пропорциональная избирательная система.

The article characterizes the main stages of the electoral system in Ukraine, it makes a comparative analysis of the Law of Ukraine "On Election of People's Deputies of Ukraine" on which the parliament elected in 1994, 1998, 2002, 2006, 2012 and 2014. The article also explains the influence of the electoral system on the forming of the party system and on effective participation of national minorities of Ukraine in the elections. It also analyzes the efficiency of the national electoral system on example of the parliamentary elections. The author analyzes the shortcomings of the existing format of the electoral system, and also proposes the ways of its further improvement to enhance the role of parliament in social and political life of the state.

Key words: electoral system of Ukraine, political parties, elections, voters, electoral legislation, mixed electoral system, proportional electoral system.

Постановка проблеми. Важливим механізмом трансформації суспільних відносин в Україні є вибори. Вибори – основа демократичного суспільства, головна форма політичної участі населення. Зокрема, вибори забезпечують легальність і легітимність влади, конкуренцію у боротьбі за владу на національному та регіональному рівнях. Самі політичні вибори відбуваються в рамках правил і норм, установлених виборчою системою, та зумовлюються відповідним соціокультурним середовищем.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення вітчизняного електорального досвіду показує, що кожні наступні парламентські вибори відбувалися за новою виборчою системою. Таким чином, у вітчизняній політичній практиці були апробовані всі класичні типи виборчих систем: мажоритарна, пропорційна та змішана. Але слід зазначити, що дискусії щодо того, якою має бути виборча система України, продовжуються.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити особли-

вості формування виборчої системи України й окреслити напрями вдосконалення вітчизняного виборчого законодавства. Для досягнення мети необхідно вирішити такі дослідницькі завдання: а) охарактеризувати виборчі формули, які використовувалися у вітчизняній електоральній практиці; б) описати вплив виборчої системи на інституціоналізацію політичних партій і партійної системи; в) окреслити основні напрями вдосконалення виборчого законодавства з метою підвищення ефективності роботи Верховної Ради України (далі – ВРУ) та позитивного впливу на формування партійної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика функціонування виборчих систем і їх вплив на суспільно-політичні процеси активно розробляється як зарубіжними (В. Гельман [5], Г. Голосов [6], А. Надаис [15], Р. Таагапера [20], Р. Туровский [21], М. Шугарт [20] та ін.), так і вітчизняними фахівцями (А. Білоус [1], В. Бунь [2], О. Кордун [14], Ю. Ключковський [2], Ю. Остапець [16; 17], А. Романюк [19], Ю. Шведа [22; 23]).

Виклад основного матеріалу дослідження.

У політичній науці є ряд підходів до трактування сутності виборчої системи. По-перше, виборча система ототожнюється з виборчою формулою, механізмом перетворення голосів у депутатські мандати на парламентських виборах [5, с. 15]. По-друге, виборча система асоціюється з трьома елементами: структурою виборчого округу, структурою голосування, виборчою формулою [20]. По-третє, під виборчою системою розуміють сукупність встановлених законом правил проведення, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування тощо [13, с. 5]. Вказані підходи не суперечать один одному, а лише характеризують виборчу систему у широкому і вузькому розумінні цього слова.

У контексті аналізу української виборчої системи ми розглядатимемо систему виборів вищого представницького органу влади – ВРУ.

У політичній науці є низка загальних принципів, які допомагають виробити загальний підхід до виборчого законодавства: а) не може існувати ідеальної виборчої системи, оскільки кожна виборча система має як вади, так і позитивні характеристики; б) одна і та ж виборча система може по-різному діяти в різних соціокультурних середовищах, тому в розробці виборчої системи повинна враховуватися власна політична практика; в) виборчі системи можуть комбінуватися (змішаний тип); г) виборча система не повинна змінюватися без необхідності на користь тих чи інших політичних сил [3; 12; 15; 20].

Особливе значення відіграє виборча система в суспільствах, які трансформуються (до таких відносять і Україну). У таких країнах виборча система є одним із механізмів трансформаційного процесу, яка забезпечує, по-перше, ротацію і формування політичної еліти, по-друге, структурує вищий законодавчий орган, по-третє, систематизує і репрезентує інтереси різних соціальних прошарків суспільства (організовує соціальний простір), по-четверте, забезпечує цивілізований спосіб передачі влади від правлячих кіл до опозиції.

В Україні кожні наступні вибори до ВРУ проводилися за новою виборчою системою (вони регламентувалися новим виборчим законом): у 1994 р. – за мажоритарною системою абсолютної більшості; 1998, 2002 рр. – змішаною пропорційно-мажоритарною; 2006/2007 рр. – пропорційною; 2012, 2014 рр. – змішаною пропорційно-мажоритарною. Порівняльний аналіз виборчих законів зроблено у вигляді таблиці в Додатку А.

Перший виборчий закон був прийнятий на восьмій сесії ВРУ II скликання 18 листопада 1993 р. Законом встановлювалася мажоритарна система абсолютної більшості, тобто обраним вважався той кандидат, «який одержав на виборах більше

половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менше як 25% від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу» [7, с. 31]. У ст. 43 Закону було введено ліміт явки виборців на виборчі дільниці: «вибори вважаються такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше як 50% від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу» [7, с. 31].

Ці статті Закону привели до того, що 27 березня 1994 р. було обрано всього 49 депутатів. Тільки після другого туру виборів 10 квітня 1994 р. ВРУ змогла розпочати свою роботу.

Як показала виборча практика, закон мав ряд суттєвих недоліків: а) негативне голосування; б) наявність ліміту явки виборців; в) право трудових колективів бути суб'єктами виборчого процесу; г) відсутність чіткої регламентації агітаційного процесу; д) неекономічність; ж) несприяття партійній структуризації парламенту й інституціоналізації політичних партій.

Незважаючи на низку недоліків, на думку Ю. Остапця, вибори до ВРУ 1994 р. були чи не найбільш демократичними в українській політичній історії, що було зумовлено не стільки виборчим законом, стільки об'єктивними умовами, в яких відбувалися вибори. По-перше, це низькі фінансові затрати кандидатів на проведення виборчої кампанії. По-друге, зрозумілий і навіть дещо спрощений вибір електорату, коли кандидати в народні депутати представляли ліві, центристські та праві партії або ж були безпартійними. По-третє, на хід виборчого процесу не мали значного впливу адмінресурс і політтехнологи. По-четверте, представники промислово-фінансових структур не брали активної участі у виборах [17, с. 91].

Наступний виборчий закон, за яким проводилися вибори Українського парламенту в 1998 р., був прийнятий ВРУ 24 вересня 1997 р. Принциповою відмінністю нового виборчого законодавства стало те, що в ньому вперше в українській історії застосовували змішану мажоритарно-пропорційну виборчу систему (див. Додаток А). Отже, 225 із 450 депутатів парламенту обирали в одномандатних виборчих округах за мажоритарною системою відносної більшості, а половина депутатських місць виборювалася в загальнонаціональному багатомандатному виборчому окрузі за пропорційним принципом [8].

Складною була імплементація закону в політичну практику, оскільки вже 19 листопада 53 народні депутати, а 4 грудня – 56 народних депутатів подали позов до Конституційного Суду (далі – КС) щодо конституційності окремих положень і в цілому Закону України «Про вибори народних депутатів України». Своім рішенням КС визнав сім принципових положень закону такими, що суперечать Конституції України [14].

На думку вітчизняних аналітиків, цей виборчий закон мав низку суттєвих недоліків: а) закриті партійні списки; б) норма щодо збору підписів виборців для реєстрації кандидата. Траплялися навіть випадки, коли громадяни з такими прізвищами, як Ленін, Сталін, Брежнєв, Єльцин проживали на одній вулиці і в одному будинку; в) відсутність механізму, який би забезпечив рівні умови та можливості доступу до ЗМІ; г) регламентація фінансового забезпечення виборчої кампанії та ін.

Після завершення виборчої кампанії 1998 р. тривалий час питання про новий виборчий закон в українському парламенті не піднімалося. На це були свої об'єктивні причини. Це і президентські вибори 1999 р., і всеукраїнський референдум 2000 р. Але, починаючи з 2001 р., в українському суспільстві знову відновилися дискусії щодо того, якою ж повинна бути виборча система України: мажоритарною, пропорційною чи змішаною. Прихильників мажоритарної системи виявилось не так багато, тому дискусія продовжувалася навколо питання про можливість впровадження в Україні пропорційної виборчої системи.

Виборчий закон, за яким проводилися вибори до ВРУ в 2002 р., був підписаний Президентом 31 жовтня 2001 р. і суттєво не змінив виборчу систему. Вона залишилася мажоритарно-пропорційною з чотиривідсотковим бар'єром і закритими партійними списками (див. Додаток А).

Здобутками нового закону, про що відзначають як вітчизняні аналітики, так і зарубіжні експерти, є детальна регламентація технічних процедур виборчої кампанії [9]. Така його специфіка зумовлена тим, що там, де могли б діяти принципи політичної відповідальності та правова традиція, в українських реаліях мають бути конкретні положення закону, які не допускають двозначного тлумачення та не залишають місця для правозастосовчої самодіяльності.

Незважаючи на детальну регламентацію всіх етапів виборчого процесу, практична реалізація більшості положень закону вказувала як на наявність прогалин у законодавчому регулюванні виборчого процесу, так і на широке поле для вдосконалення наявних положень.

На думку експертів громадської організації «Лабораторія законодавчих ініціатив», у більшості випадків причиною зафіксованих порушень виборчого законодавства були не дефекти останнього, а правовий нігілізм, незнання закону та відсутність належного реагування з боку владних органів. Також слід визнати і нездатність більшості політичних партій, які стали повноправними суб'єктами виборчого процесу, реалізувати окреслені законом функції (насамперед, участь у формуванні виборчих комісій, наявність спостерігачів і т. д.) [4].

Особливо потребують вдосконалення ті положення закону, які мають суттєвий вплив на виборчий процес, електоральну поведінку, результати виборів. До таких положень закону можна віднести: а) збільшення строків передвиборчої кампанії; б) збільшення термінів проведення агітаційної роботи; в) встановлення законодавчих гарантій стосовно забезпечення доступу партій (блоків), кандидатів у народні депутати до ЗМІ; г) збільшення максимального розміру витрат виборчого фонду суб'єктів виборчого процесу; д) запровадження механізмів забезпечення рівної участі представників партій і блоків у складі виборчих комісій; ж) удосконалення законодавчого визначення підстав для відмови у реєстрації та скасуванні рішень про реєстрацію кандидатів тощо.

Черговим кроком на шляху державного регулювання виборчого процесу стало прийняття 25 березня 2004 р. нового Закону «Про вибори народних депутатів України», який встановив суто пропорційну систему виборів Українського парламенту за виборчими списками від політичних партій і виборчих блоків. У ст. 1 цього Закону вказано: вибори депутатів здійснюються на засадах пропорційної системи з обранням депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій [10]. Виборчий бар'єр був зменшений до 3%, а виборчі списки залишилися закритими (див. Додаток А). Це передбачало істотні відмінності як в організації підготовки та проведення виборів, так і в характері виборчих процедур.

Пропорційна система із закритими списками була вигідною лише партійним лідерам і не вирішувала суспільні-політичні проблеми (наприклад, регіонального представництва, участі національних меншин у виборчому процесі тощо). До партійних списків зазвичай потрапляли не за фаховими якостями, а за принципом лояльності до партійного керівництва і наявністю фінансових ресурсів. Депутати стали залежними від партійного керівництва, що й зумовило монополію партій у виборчому процесі. Здавалося б, це мало привести до розбудови української партійної системи, але надмірна централізація партійних структур, закритість списків привела до олігархізації і бюрократизації політичних партій. Партії поступово почали перетворюватися в особисті політичні проекти.

Окрім того, дослідники вказують на такі недоліки чинної виборчої моделі, як: недостатнє інформаційне забезпечення виборчого процесу; звуження бази для висунення кандидатів у депутати, відсутність механізмів забезпечення пасивного виборчого права, зокрема прав жінок і меншин мати доступ до політичного управління; доміну-

вання партій лідерського зразка у виборчому процесі; деперсоніфікація вибору.

Згідно з новим законом, головними суб'єктами виборчого процесу стали політичні партії та партійні блоки, оскільки важливі питання організації і проведення виборчої кампанії пов'язані з політичними партіями (формування депутатських списків, утворення виборчих блоків, формування окружних і дільничних комісій, організація роботи спостерігачів тощо). Відповідно до Закону, висувати кандидатів у депутати могла лише партія, яка зареєстрована в установленому порядку Міністерством юстиції України за 365 днів до дня виборів, тобто 26 березня 2005 р. Під час реєстрації партійного списку вноситься грошова застава, яка становить дві з половиною тисячі мінімальних розмірів заробітної плати. Грошова застава повертається партії і блокам, які взяли участь у розподілі депутатських мандатів. Зі 127 офіційно зареєстрованих партій у виборах можуть брати участь 126 [10].

Уперше в законі про вибори було сказано про відшкодування витрат партій, пов'язаних із фінансуванням їхньої передвиборної агітації. Йдеться про те, що ті партії (партії, що входили до блоків), списки яких отримали три (виборчий бар'єр) і більше відсотки голосів виборців, отримують право на відшкодування витрат, пов'язаних із фінансуванням виборчої агітації. Але ця норма закону не була реалізована у зв'язку з дефіцитом державного бюджету.

Наслідки застосування цієї виборчої моделі в Україні були негативними: незадовільний рівень політичного дискурсу між владою і суспільством, зведення його в площину медіа-спектаклю; консервація політичних еліт і формування специфічного інтересу політичного класу, який полягає у збереженні панування та доступі до розподілу ресурсів; усунення від управління більшості громадян; послаблення діяльності парламентських структур у царині законодавчого забезпечення стратегічних цілей суспільного розвитку; політизація діяльності парламентських структур.

З 2006 р. така виборча модель була однаковою для виборів різного рівня – і парламентських, і місцевих (обласних, районних, міських, районних у містах) рад.

Тотальне застосування принципу представництва від партій, що спричиняє політичний корпоративізм і гіпертрофію їх ролі у політичному житті, ставило під сумнів ефективність виборів як базового інституту демократії у формуванні належного представництва й урядування в країні загалом. Виборче законодавство знову потребувало змін.

17 листопада 2011 р. ВРУ ухвалила новий проект закону «Про вибори народних депутатів України». Попри численні заяви політиків сто-

совно необхідності вдосконалення пропорційної системи та запровадження регіонального преференційного голосування, закон повертав змішану (пропорційно-мажоритарну) виборчу систему, що існувала раніше. За нього проголосувала як провладна Партія регіонів, так і опозиційні партії. І це природно, оскільки вони створювали умови для майбутніх виборів і преференції для себе.

Згідно з новим виборчим законодавством, 225 депутатів обиратимуться в одномандатних округах за системою відносної більшості, а ще 225 – за пропорційною виборчою системою із закритими партійними списками (див. Додаток А). У законі ліквідовано інститут партійних блоків і встановлено п'ятивідсотковий виборчий бар'єр [11]. Це означало, що невеликі опозиційні партії можуть розраховувати на входження до парламенту лише через мажоритарні округи. Інший шлях проходження до ВРУ представників невеликих опозиційних партій – включення їх членів до виборчого списку великих партій. Ці норми закону сприяють проходженню до парламенту великих партій. Водночас вони спонукають до об'єднання малі політичні партії, що в майбутньому повинно привести до більш чіткого структурування партійного простору.

Що ж до інших новел виборчого законодавства, то слід зупинитися на таких, як: скасування голосування проти всіх, встановлення більш жорстких норм для голосування вдома, визначення грошової застави, відсутність максимальної межі виборчих фондів, нові вимоги щодо розповсюдження інформації про опитування виборців, скорочення терміну виборчої кампанії зі 125 до 90 днів тощо [80].

Отже, закон про вибори депутатів ВРУ, прийнятий 17 листопада 2011 р., мав ряд позитивних характеристик і ряд процедурних норм, вигідних виключно великим партіям, перш за все Партії регіонів. До таких норм закону слід віднести: його змішаний характер, п'ятивідсотковий загороджувальний бар'єр, заборона брати участь у виборах партійним блокам, формула розподілу депутатських мандатів Т. Хейра, закриті партійні списки, величина виборчої застави тощо.

Позачергові вибори до ВРУ 2014 р. відбулися за змішаною виборчою системою, яка була встановлена законом 21 листопада 2013 р. Цей закон не вніс суттєвих змін у виборчу систему. Він не змінив виборчу формулу, встановлену попереднім законом. Відтак усі основні його положення залишилися практично без змін. Закон передбачав створення закордонного виборчого округу, зміну процедури формування окружних виборчих комісій, зменшення розміру грошової застави під час реєстрації, введення обмеження на розмір виборчого фонду, врахування у створенні виборчих округів компактного проживання національних меншин, а також посилення вимог

Емпіричні показники ефективності виборчої системи України

Індекси	1998 р.	2002 р.	2006 р.	2007 р.	2012 р.	2014 р.
ЕКПП	4,7	4,67	3,5	3,2	4,3	5
ЕКЕП	11,9	7,95	5,8	4,3	5	8
Коефіцієнт редукції	53,7	37,8	39,6	25,6	14	37
Індекс Галлахера	10,08	7,8	8,4	5,7	10,01	7,7
Індекс націоналізації	0,72	0,68	0,7	0,73	0,68	0,76

до інформаційних агентств щодо висвітлення виборчого процесу.

Незважаючи на те, що вибори відбувалися за наслідками Революції Гідності, нову виборчу систему в парламенті так і не було підтримано, а Президент порівняно легко погодився на те, щоб вибори до ВРУ проводилися за змішаною виборчою системою. Вона була вигідною для новоутвореної партії Президента «Блок Петра Порошенка», але водночас створювала найкращі можливості для тих, хто був при владі з В. Януковичем і міг знову через мажоритарні округи отримати недоторканність у ВРУ. Попередній досвід використання змішаної системи в Україні у 1998, 2002, 2012 рр. свідчив, що одномандатні округи мажоритарної складової частини виборів були під найбільшою загрозою підкупу, зловживань і навіть насильства.

Оцінку ефективності виборчих систем можна зробити, використавши ряд емпіричних показників. У нашому дослідженні ми використовуємо індекс диспропорційності Галлахера, індекси ефективної кількості електоральних і парламентських партій Лааско і Таагапери, коефіцієнт редукції виборчої системи й індекс націоналізації партійної системи [16; 17; 19; 22; 23].

Дослідження електорального процесу в багатопартійних системах показує, що не всі партії впливають на хід виборів і не всі з них є значущими для виборця. Фактично вплив на державну політику і законодавчий процес обмежується т. зв. «ефективною кількістю партій».

Зазвичай значення індексу ефективної кількості електоральних партій є вищим за значення аналогічного індексу на парламентському рівні. Ця відмінність полягає у неможливості забезпечити 100% трансформацію отриманих партією голосів на виборах у відповідну частку депутатських мандатів. Така невідповідність зумовлена, перш за все, різними типами електоральних формул. Зменшення ефективної кількості партій внаслідок застосування різних електоральних формул у процесі виборчої кампанії називається редукцією. Значення коефіцієнта знаходиться в інтервалі від 1 до 100. Чим менше значення коефіцієнта редукції, тим слабшою є можливість виборчої системи скорочувати кількість партій, які конкурують на парламентському рівні.

Індекс диспропорційності М. Галлахера дуже часто називають індексом найменших квадратів. Цей індекс є інтегральним показником відхилення, яке відображає невідповідність між кількістю поданих голосів і розподілом депутатських мандатів [16, с. 29–35]. Індекс може набувати значення від 0 до 100. Виборчі системи з низькими рівнями диспропорційності отримують цей показник у межах від 1 до 6; системи із середнім рівнем диспропорційності – від 7 до 12; з високим – 13–20. Не існує верхнього показника диспропорційності, але він рідко перевищує 20–25.

Індекс націоналізації партійної системи характеризує загальнонаціональні патерни партійної конкуренції на виборах, які повторюються від регіону до регіону. Водночас націоналізацію не слід ототожнювати з абсолютною однорідністю електоральної поведінки, яка характеризується підтримкою якоїсь однієї політичної сили. Розраховується за формулою Джонса – Майнварінга [21].

Розрахунок вказаних індексів подано у табл. 1 (для аналізу взяті індекси, розраховані вітчизняними дослідниками у монографії «Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур» [17, с. 171–172], і результати виборів до ВРУ, оприлюднені на офіційному сайті Центральної виборчої комісії [18]).

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. За результатами обчислення індексу диспропорційності можна зробити такі висновки. Розрахунки індексу диспропорційності показують, що зміна правил проведення виборів приводить до підвищення рівня диспропорційності виборчої системи. Після введення змішаної виборчої системи у 1998 р. індекс диспропорційності становив 10,08. У 2002 р. цей індекс набув значення уже 7,8. Це свідчить про те, що відбулося звикання до правил електоральної гри. Після введення пропорційної системи у 2006 р. індекс знову зростає (8,4). Проведення виборів 2007 р. за такими ж правилами приводить до зниження індексу диспропорційності до 5,7 (найнижчий показник), а перехід до змішаної системи приводить до підвищення (10,01). Загалом показники індексу диспропорційності коливаються для України в межах 5,7–10,8. Це показники виборчої системи з середнім рівнем диспропорційності.

Індекс націоналізації партійної системи України за результатами парламентських виборів 1998–2014 рр. коливається у межах 0,68–0,76. Така величина індексу вказує на те, що виборча система не забезпечує належного рівня регіонального розподілу голосів виборців. Йдеться про феномен регіонального голосування за окремі політичні сили.

Отже, постійна зміна виборчого законодавства має деструктивний вплив на розвиток партійної системи України, електоральну поведінку та породжує політичну корупцію. Політична практика молодих демократій (країни ЦСЄ) засвідчує необхідність усталеного виборчого законодавства, результатом якого є стабільність партійних систем та інших політичних інститутів суспільства.

На нашу думку, для України доцільним було б запровадження пропорційної виборчої системи відкритих регіональних списків, надання можливості виборчим блокам брати участь у виборчих процесах із підняттям для них виборчого бар'єру, зміна формули перерахунку голосів виборців у депутатські мандати. Така система дозволить рівномірно представляти регіони України на рівні вищого представницького органу влади і, на відміну від мажоритарної складової частини нинішньої виборчої системи, зробить вибори більш демократичними і прозорими. Виборча система України повинна забезпечити політичну структурування суспільства, стимулювати розвиток вітчизняних політичних партій і забезпечити функціонування стійкої парламентської більшості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоус А. Верховна Рада України: розташування сил і перспективи партій. Нова політика. 1995. Червень-липень. С. 29–36.
2. Богашева Н., Ключковський Ю. Еволюція виборчої системи в Україні. URL: <http://www.eli.org.ua/press>.
3. Бунь В. Вплив інституційних факторів на електоральний вибір. Формування органів влади як результат виборчого процесу 2006: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. Львів: ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2006. С. 22–28.
4. Виборче законодавство України: наявні проблеми та шляхи вирішення. Часопис «Парламент». 2002. № 1–2. С. 6–12.
5. Гельман В. Изучение выборов в России: исследовательские направления и методы анализа. Выборы и партии в регионах России. Серия «Studiapolitica». Вып. 2. М., СПб., 2000. С. 12–44.
6. Голосов Г. Российская партийная система и региональная политика 1993–2003. СПб.: Изд-во Европ. ун.-та в Санкт-Петербурге, 2006. 300 с.
7. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (18 листопада 1993 р.). Ужгород, 1993. 42 с.
8. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (24 вересня 1997 р.). Київ, 1997. 27 с.
9. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (31 жовтня 2001 р.). Науково-практичний коментар / під заг. ред. Рябця М.М. К.: «Український інформаційно-правовий центр», 2002. 362 с.
10. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (25 березня 2004 р.). Все про вибори. К.: КНТ, АТКА, 2004. С. 144–219 с.
11. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (зі змінами і доповненнями станом на вересень 2012 р.). К.: Алерта, 2012. 160 с.
12. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18–19 жовтня 2002 р.), Європейська комісія за демократію через право, CDL-AD (2002) 023 rev. URL: [http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD\(2002\)023rev-ukr.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD(2002)023rev-ukr.pdf).
13. Концепція кодексу про вибори, референдуми в Україні. К., 2000. 54 с.
14. Кордун О. Конституційний Суд України і вибори. Нова політика. 1998. С. 2–14.
15. Надаис А. Выбор избирательных систем. Полис. 1993. № 3. С. 70–79.
16. Остапеч Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України. Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С.І., 2014. 256 с.
17. Остапеч Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. Серія «Studia Regionalistica» / № 9; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ЗІППО, 2016. 252 с.
18. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua>.
19. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
20. Таагепера Р., Шугарт М. Описание избирательных систем. Политические исследования. 1997. № 3. С. 114–137.
21. Туровский Р. Национализация и регионализация партийных систем: подходы к исследованию. Полития. 2016. № 1. С. 162–180.
22. Шведа Ю. Выборы та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.
23. Шведа Ю. Партії та вибори: енциклопедичний словник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 750 с.

ДОДАТОК
Порівняльний аналіз законів «Про вибори народних депутатів України»
1993, 1997, 2001, 2005 та 2011 рр.

Критерій порівняння	Вибори до ВРУ 1994 р.	Вибори до ВРУ 1998 р.	Вибори до ВРУ 2002 р.	Вибори до ВРУ 2006 р.	Вибори до ВРУ 2012 р.
1. Дата прийняття закону	18 листопада 1993 р.	24 вересня 1997 р.	31 жовтня 2001 р.	07 липня 2005 р.	17 листопада 2011 р.
2. Тип виборчої системи	Мажоритарна система абсолютної більшості	Змішана: 225 депутатів за мажоритарною, 225 депутатів за пропорційною	Змішана: 225×225	Пропорційна система	Змішана: 225 депутатів за мажоритарною, 225 депутатів за пропорційною
3. Виборчі округи (тип)	450 одномандатних	Загальнодержавний багатомандатний, 225 одномандатних мажоритарних	Загальнодержавний багатомандатний, 225 одномандатних мажоритарних	Загальнодержавний багатомандатний	Загальнодержавний багатомандатний, 225 одномандатних мажоритарних
4. Право висування кандидатів	Самовисування партії (блоки), трудові колективи	Самовисування, політичні партії, блоки партій, збори громадян і трудові колективи	Самовисування, партії (партійні блоки)	Партії (партійні блоки)	Самовисування, політичні партії.
5. Умови висування і реєстрації кандидатів	300 підписів + грошова застава в розмірі 5 мінімальних зарплат (застава повертається, якщо кандидат набирає 5% голосів виборців, що взяли участь у голосуванні)	900 підписів кандидатам «мажоритарникам»; не менше 200 тис. підписів для політичних партій (не менше ніж по 10 тис. у кожній АГО)	Виборча застава: одномандатний округ – кандидат у депутати – 1 020 грн.; партія (блок) – 255 тис. грн.	Виборча застава: 2 000 мінімальних розмірів заробітної плати (застава повертається партіям, які взяли участь у розподілі мандатів)	Виборча застава: 2 000 мінімальних розмірів заробітної плати (застава повертається партіям, які взяли участь у розподілі мандатів)
6. Утворення окружних виборчих комісій	Голова, заступник, секретар і 8 членів, призначених на сесії обласної ради. Партії, кандидати яких зареєстровані, можуть брати участь у діяльності окружної виборчої комісії	Не менше 8. До складу входять представники тих партій, які зареєстровані ЦВК як суб'єкти виборчого процесу	20 чоловік. Входять партії, які на попередніх виборах подолали чотиривідсотковий бар'єр або мають свої депутатські групи в парламенті	Не менше 12. Партії (блоки), які в поточному складі ВРУ мають свої партійні фракції (фракції блоків), а також інші партії (блоки) – суб'єкти виборчого процесу	Не менше 10. До складу входять представники тих партій, які зареєстровані ЦВК як суб'єкти виборчого процесу
7. Виборчий бар'єр	–	4%	4%	3%	5%
8. Термін виборчої кампанії	120 днів	180 днів	90 днів	120 днів	90 днів
9. Спосіб підрахунку результатів голосування (виборча формула)	Принцип абсолютної більшості голосів 50% + 1, які взяли участь у голосуванні, але не менше 25% від числа виборців округу	Формула Т. Хейра. Залишок депутатських мандатів розподіляється між партіями, які мають найбільші дробові залишки округу	Формула Т. Хейра. Залишок депутатських мандатів розподіляється між партіями, які мають найбільші дробові залишки	Формула Т. Хейра. Залишок депутатських мандатів розподіляється між партіями, які мають найбільші дробові залишки	Формула Т. Хейра. Залишок депутатських мандатів розподіляється між партіями, які мають найбільші дробові залишки
10. Ліміт явки на вибори	Не менше 50% виборців округу	Відсутній	Відсутній	Відсутній	Відсутній
11. Вotuвання	Негативне	Позитивне	Позитивне	Позитивне	Позитивне

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРОГРАМ АНАЛІТИЧНИХ ЦЕНТРІВ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

RESEARCH PROGRAMS FORMATION PECULIARITIES OF NATIONAL SECURITY AND INTERNATIONAL RELATIONS THINK TANKS

Міненко П.В.,

*аспірант відділу розвитку політичної системи
Національного інституту стратегічних досліджень*

У статті охарактеризовано проблемні аспекти формування дослідницьких програм аналітичних центрів у сфері національної безпеки та міжнародних відносин. Проведено аналіз топ-рейтингів Індексу TTCSP Global Go To Think Tank у категорії провідних аналітичних центрів у сфері національної безпеки й оборони, а також у категорії провідних аналітичних центрів у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин. Обґрунтовано доцільність використання двоїстої структури класичних і новітніх досліджень для вивчення специфіки формування порядку денного аналітичних центрів із питань національної безпеки та міжнародних відносин. Описано сім областей функціональної концентрації типології досліджень у сфері національної безпеки і міжнародних відносин.

Ключові слова: «мозкові центри», аналітичні центри, національна безпека, теорія міжнародних відносин, класичний реалізм, спеціалізовані програми досліджень, області функціональної концентрації.

В статье охарактеризованы проблемные аспекты формирования исследовательских программ аналитических центров в сфере национальной безопасности и международных отношений. Проведен анализ топ-рейтингов Индекса TTCSP Global Go To Think Tank в категории ведущих аналитических центров в сфере национальной безопасности и обороны, а также в категории ведущих аналитических центров в сфере внешней политики и международных отношений. Обоснована целесообразность использования двойственной структуры классических и новейших исследований для изучения специфики формирования повестки дня аналитических центров по вопросам национальной безопасности и международных отношений. Описаны семь областей функциональной концентрации типологии исследований в сфере национальной безопасности и международных отношений.

Ключевые слова: «мозговые центры», аналитические центры, национальная безопасность, теория международных отношений, классический реализм, специализированные программы исследований, области функциональной концентрации.

The article describes the problematic aspects of the research programs formation of national security and international relations think tanks. The analysis of the top-rankings of the TTCSP Global Go To Think Tank Index in the category of leading national security and defense think tanks and in the category of leading foreign policy and international relations think tanks was conducted. The expediency of using the dual structure of classical and new research has been substantiated to study the specifics of the agenda of national security and international relations think tanks. Seven areas of functional concentration of the typology of research in the field of national security and international relations were described.

Key words: think tanks, national security, theory of international relations, classical realism, specialized research programs, areas of functional concentration.

Постановка проблеми. Нові світові гібридні виклики визначають інтерес держав до нестандартних інструментів і рішень у різних сферах політики. Останніми роками у країнах із розвинутою демократією особливу увагу приділяють дослідженням, у яких пропонується швидкий і якісний аналіз значущих внутрішніх і міжнародних подій, прогноз їх подальшого розвитку і практичні заходи захисту національних інтересів. У зв'язку з цим зростає роль майданчиків, де може бути здійснений подібний аналіз, розроблені нові ідеї, концепції і запропоновані оригінальні підходи для оперативного прийняття оптимальних рішень на основі знань про наслідки, альтернативи і можливі втрати. Тому, крім внутрішнього відомчого аналізу, керівництво зовнішньополітичних і безпекових відомств багатьох країн залучає незалежних експертів і консультантів для оцінки поточних внутрішньополітичних, міжнародних і безпекових процесів. Йдеться про недержавні ана-

літичні центри, що об'єднують авторитетних експертів, учених, дипломатів і політичних діячів, які активно взаємодіють із владою щодо різних політичних питань. Зростання кількості таких центрів стало домінуючою тенденцією протягом II пол. XX ст. і поч. XXI ст.

Одними з перших функціональних прототипів сучасних аналітичних центрів були державні і недержавні експертно-аналітичні організації з питань національної безпеки та міжнародних відносин. Відповідно, саме цей тип «мозкових центрів» є більш глибоко інтегрованим з політичними й урядовими колами, порівняно з організаціями, діяльність яких зорієнтована на інші сфери життєдіяльності. Історично перші аналітичні центри займалися наданням раціональних і неупереджених політичних консультацій як національним урядам, так і широкій громадськості щодо класичних проблем зовнішньої політики та національної безпеки. Теоретичною основою їх діяльності була

концепція досліджень сфери безпеки як однієї зі сфер теорії міжнародних відносин політологічної школи класичного реалізму. Втім, після довгого періоду панування школи політичного реалізму, у II пол. XX ст. відбулося різке зростання значущості нових концепцій досліджень у сфері безпеки. На порядку денному постали питання, не пов'язані з політикою сили і використанням зброї. Тематика досліджень у сфері безпеки стрімко еволюціонувала, викликаючи стрибкоподібне збільшення кількості тематичних «мозкових центрів». Наразі саме цей тип дослідницьких організацій є одним із найчисленніших у світі, а також найвпливовішим, порівняно з експертно-аналітичними центрами, що досліджують іншу проблематику.

Слід додати, що дослідження, проведені аналітичними центрами з питань національної безпеки та зовнішньої політики, а також надані ними рекомендації, часто безпосередньо впливають на рішення органів влади. У сучасному світі дослідницькі центри цього типу проводять дослідження на всіх рівнях: глобальному, національному та регіональному, виступаючи у своїй сукупності окремим політичним актором, який має величезний вплив на весь спектр безпекових проблем як всередині країни, так і поза її межами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема «мозкових центрів» у сфері безпеки і міжнародних відносин була і залишається актуальною в українському і світовому академічному й експертному співтоваристві. Провідними іноземними дослідниками цієї проблематики є Дж. МакГанн, Б. Бузан, П. Келнер, О. Уругія, Й. Гузанські, Г. Лінденштраус, Д. Стоун, К. Уівер, Д. Абельсон, Р. Хаас. Серед українських науковців дослідженням аналітичних центрів займаються С. Внучко, О. Глоба, О. Корнієвський, Є. Коломієць, С. Дацок, В. Горбатенко, С. Телешун, І. Петренко, М. Алієв та ін. Водночас дослідження особливостей функціонування «мозкових центрів» у сфері безпеки та міжнародних відносин як окремого різновиду дослідницьких організацій залишається маловивченою темою. Зростання ролі, яку відіграють аналітичні центри у сфері безпеки та міжнародних відносин на вітчизняній і міжнародній арені, а також кардинальні трансформації, які сформували цей різновид експертно-аналітичних інституцій протягом минулого століття, вимагають окремого вивчення особливостей їх становлення, вироблення порядку денного, а також виявлення явних і неявних факторів, які сформували та продовжують формувати ландшафт безпекових і зовнішньополітичних «мозкових центрів».

Формулювання цілей статті (постановка завдання). З огляду на викладене, метою статті є охарактеризувати проблемні аспекти формування дослідницьких програм аналітичних центрів у сфері національної безпеки та міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на широке застосування, термін «мозковий центр» залишається за своїм змістовним навантаженням неоднозначним. Відсутність єдиної думки у вчених щодо поняття «мозковий центр» і, відповідно, «концептуальне розтягування» категорії стали наслідком розширення кількості об'єктів, описуваних цим поняттям. Внаслідок глобального розповсюдження аналітичних центрів у різних національних і транснаціональних контекстах вони набули великого різноманіття форм і почали відігравати різні ролі. Поняття «мозковий центр» наразі застосовують як щодо неурядових організацій, які у своєму складі мають дослідницьку групу чи підрозділ, так і щодо урядових дослідницьких агенцій і підрозділів при політичних партіях. Таким чином, єдиного визначення, яке б могло адекватно описати всі ролі і функції, які виконують аналітичні центри, не існує. Тим не менше, в більшості визначень аналітичних центрів акцентується увага на їх ролі в інформуванні громадськості та наданні експертної підтримки органам влади у прийнятті політичних рішень із внутрішніх і зовнішніх питань.

Одним із найновіших, ретельно обґрунтованих і найбільш наближених до реальної практики функціонування «мозкових центрів» по всьому світу є визначення поняття, запропоноване професором Пенсільванського університету (США) Дж. МакГанном. На його думку, «мозковими центрами» або аналітично-дослідницькими інституціями, які включені в процес публічної політики, є організації, що генерують політико-орієнтовані дослідження, здійснюють аналіз, а також проводять консультування з питань внутрішньої та зовнішньої політики, надаючи політикуму і суспільству можливість приймати обґрунтовані рішення з політичних питань.

Учений звертає увагу на релятивну природу аналітичних центрів, включаючи до їх переліку як афілійовані, так і незалежні інституції, що функціонують на постійній основі. Ці інституції налагоджують діалог між академічною та політичною спільнотами, а також між державою і громадянським суспільством, діючи в інтересах суспільства у якості незалежного голосу, який перекладає прикладні та фундаментальні дослідження на мову та форму, що є зрозумілою, надійною та доступною для політиків і громадськості [1, с. 8].

Як і будь-які політичні дослідницькі організації, аналітичні центри з питань національної безпеки та міжнародних відносин характеризуються, в першу чергу, спеціалізованими програмами досліджень. Стрімке розширення і поглиблення безпекової проблематики в теорії міжнародних відносин призвели до вражаючого різноманіття інституційного ландшафту в цій галузі. Впродовж XX ст. сфера безпеки та міжнародних відно-

син перетворилася на надзвичайно різноманітну область досліджень, яка охоплює широкий спектр спеціальностей і галузей знань, що впливають як на національну безпеку, так і на безпеку міжнародної спільноти в цілому. Розвиток у межах теорії міжнародних відносин і дотичних до неї значною мірою був зумовлений змінами в міжнародному співтоваристві та новими викликами, які постали перед сучасним світом.

Реалізм і, як наслідок, традиційні підходи в теорії міжнародних відносин і дослідженнях сфери безпеки не змогли пояснити характер нових загроз. Періоди геополітичної напруженості (Перша світова війна, Друга світова війна, «холодна війна») призвели до зростання попиту на експертів із питань оборони та безпеки, що сприяло створенню великої кількості нових дослідницьких інститутів з питань політики безпеки. Хоча значна кількість цих новоутворених аналітичних центрів займалася традиційними питаннями безпеки (ядерна політика в часи «холодної війни», питання військової політики), багато інших зосередили увагу на нових безпекових питаннях, які швидко стали центральними в забезпеченні безпеки як могутніх країн світу, так і нових незалежних держав, які утворилися внаслідок деколонізації в Африці та окремих частинах Азії, а також після проведення демократичних реформ після падіння авторитарних і військових режимів у Східній Європі та Латинській Америці. Аналізуючи ці зміни, вчені й аналітики дійшли висновку, що класичної реалістичної концепції для їх пояснення недостатньо. Результатом пошуків альтернативних типологій досліджень сфери безпеки та міжнародних відносин стало формування нової постмодерністської парадигми аналізу цієї сфери, виявом якої стали нові критичні напрямки безпекових досліджень (неореалізм, постколоніалізм, постструктуралізм, фемінізм, конвенційний і критичний конструктивізм, стратегічні, гендерні дослідження та ін.) [2, с. 35–38].

Політологічна школа класичного реалізму історично акцентувала увагу на владних відносинах, а також на їх внутрішніх і міжнародних детермінантах. Відповідно, традиційна типологія досліджень у сфері безпеки, у першу чергу, передбачала державоцентристський підхід, орієнтований на загрозу, контроль, використання силового потенціалу та його вплив на безпеку і владні відносини між державами. Альтернативні типології запропонували розширити сферу досліджень безпеки, включивши до неї вивчення областей, в яких об'єктом безпеки є не держава, а суспіль-

ство. З огляду на соціальну природу безпеки та її зв'язок з процесами суспільного розвитку, серед нових підходів в рамках постструктуралістського напрямку широкого визнання набули дослідження копенгагенської школи, інша назва якої – європейська школа безпеки. Найбільш впливовою ідеєю концептуального розширення безпекової сфери досліджень цієї школи стало поняття про безпеку суспільства, яке покликане заповнити відстань між безпекою держави та захищеністю людей.

Копенгагенська школа розробила типологію досліджень з питань безпеки, до якої, окрім традиційних областей дослідження безпеки, було додано політичну, соціальну, економічну та екологічну безпеку (т. зв. «концепція соціетальної безпеки») [2, с. 20, 29, 36, 213]. Внаслідок об'єднання традиційного та запропонованого копенгагенською школою новітнього підходів, у рамках Програми «Аналітичні центри та громадянське суспільство» (TTCSPP)¹ Інституту Лаудера Пенсільванського університету виникла новітня типологія досліджень у сфері безпеки та міжнародних відносин, яка не лише максимально повно охоплює широту і глибину сфери дослідження питань безпеки і міжнародних відносин, але також дає змогу провести більш тонкий і поглиблений аналіз дослідницьких характеристик аналітичних центрів у цій сфері, ніж будь-яка інша типологія (табл. 1) [3, с. 10].

У процесі детального вивчення порядку денного сотень експертно-аналітичних організацій по всьому світу експерти TTCSPP дійшли висновку, що дослідницькі програми всіх аналітичних центрів із питань безпеки та міжнародних відносин можна краще зрозуміти, якщо структуру досліджень у цій галузі розбити на два класи: класичні або традиційні та новітні дослідження. Класичні дослідження включають у себе три підкатегорії або області функціональної концентрації: військова безпека, ядерна безпека, питання миру і конфліктів. Новітні дослідження, у свою чергу, визначаються чотирма підкатегоріями: економічна безпека, екологічна безпека, політична безпека, а також імміграційна та міграційна безпека.

Важливо зауважити, що перераховані вище підкатегорії досліджень у сфері безпеки і міжнародних відносин жодним чином не є взаємовиключними – в багатьох випадках їх визначення частково збігається. Велика кількість, якщо не переважна більшість аналітичних центрів із питань безпеки та міжнародних відносин по всьому світу розробляють дослідницькі програми, що стосуються різних областей функціональної концентрації.

Це відбувається двома шляхами. По-перше, аналітичні центри часто займаються міждисциплінарними дослідженнями, а це означає, що окремий проект чи програма розглядають аспекти кількох областей досліджень. Яскравим прикладом є Програма трансатлантичних відно-

¹ TTCSPP була створена у 1989 р. Програма підтримує базу даних і мережу понад 7 800 аналітичних центрів у 181 країні і розглядає зростаючу роль і характер організацій, що досліджують публічну політику. З 2006 р. TTCSPP випускає щорічний звіт Global Go To Think Tank, який індексує провідні аналітичні центри в різних категоріях.

Типологія досліджень у сфері безпеки і міжнародних відносин

Області функціональної концентрації	Клас досліджень	Теми досліджень
Військова безпека	Класичні	військові витрати та бюджетування; армія; морські та повітряні сили; обороноздатність та інші пов'язані теми
Ядерна безпека	Класичні	ядерне нерозповсюдження; безпека об'єктів атомної енергетики; ядерні держави та їх дипломатичні відносини
Питання миру і конфліктів	Класичні	мирні ініціативи; тероризм; конфлікти усіх типів; причини та рішення конфліктів
Економічна безпека	Новітні	економічний розвиток; міжнародна торгівля; міжнародні фінанси; економічна потужність
Екологічна безпека	Новітні	зміна клімату; природні ресурси; енергетична безпека
Політична безпека	Новітні	демократія; управління; зовнішня політика; право; права людини та громадянські свободи; регіональне зміцнення довіри; історія і культура; націоналізм; неокolonіалізм; академічні обміни
Імміграційна та міграційна безпека	Новітні	міждержавна, внутрішньодержавна імміграція та міграція; безпека кордонів; торгівля людьми; питання біженців і внутрішньо переміщених осіб

син в Атлантичній раді, яка серед великої кількості різних тем проводить і міждисциплінарні дослідження з питань дипломатії, міжнародної економіки та торгівлі, політичної безпеки та питань співпраці між Сполученими Штатами та Європейським Союзом [4].

Натомість організації з достатнім фінансуванням, відповідними бюджетами та більшою кількістю працівників здатні підтримувати велику кількість незалежних дослідницьких програм у ряді функціональних областей. Серед прикладів цієї моделі виокремимо такі всесвітньовідомі аналітичні центри у галузі безпеки та міжнародних відносин, якими є корпорація RAND, Інститут Брукінгса та Фонд Карнегі за міжнародний мир.

TTCSF у своєму щорічному Індексі Global Go To Think Tank визначає рейтинг аналітичних центрів у сфері безпеки і міжнародних відносин у декількох категоріях: провідні аналітичні центри у сфері національної безпеки й оборони та провідні аналітичні центри у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин [1]. З причини перетинання різних областей досліджень, окремі аналітичні центри входять до обох категорій, що наочно показує збіг різних областей функціональної концентрації у сфері безпеки і міжнародних відносин.

Отже, перша категорія присвячена провідним інституціям у сфері оборони та національної безпеки світової спільноти. Топ-рейтингу аналітичних центрів цієї категорії забезпечують кращі інноваційні дослідження та стратегічний аналіз політики національної безпеки, військової та оборонної політики. Вони не лише прагнуть розробляти комплексні політичні ініціативи для комерційних і державних клієнтів, але також пропонують інформаційні

видання, доступні для широкого загалу. Аналітичні центри у сфері оборони та національної безпеки відзначаються в результатах досліджень, аналізу та залучення громадськості до широкого кола питань політики з метою поглиблення обговорення, сприяння співпраці між відповідними суб'єктами, посилення суспільної підтримки, фінансування та підвищення загальної якості життя у відповідній країні [1, с. 49].

У 2017 р. до топ-10 аналітичних центрів у сфері оборони та національної безпеки увійшли: Центр стратегічних і міжнародних досліджень (Center for Strategic and International Studies (CSIS) США), Міжнародний інститут стратегічних досліджень (International Institute for Strategic Studies (IISS), Велика Британія), Корпорація РЕНД (RAND Corporation, США), Інститут Брукінгса (Brookings Institution, США), Фонд Карнегі за міжнародний мир (Carnegie Endowment for International Peace, США), Німецький інститут міжнародних відносин і безпеки (German Institute for International and Security Affairs (SWP), Німеччина), Королівський Об'єднаний інститут оборонних досліджень (Royal United Services Institute (RUSI), Великобританія), Рада з міжнародних відносин (Council on Foreign Relations (CFR), США), Атлантична Рада (Atlantic Council, США), а також Центр нової американської безпеки (Center for a New American Security (CNAS), США. Центр Разумкова (Україна) також увійшов до рейтингу провідних аналітичних центрів, зайнявши 69 місце у цій категорії [1, с. 96–97].

Друга категорія включає в себе провідні аналітичні центри у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин. Вони забезпечують кращі інноваційні дослідження та стратегічні аналізи, що стосуються світової політики, безпеки, полі-

тичної й економічної політики на внутрішньому та міжнародному рівнях. Аналітичні центри у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин відзначаються результатами досліджень, аналізу та залучення громадськості до широкого кола питань політики з метою поглиблення обговорення, сприяння співпраці між відповідними суб'єктами, підтримання громадської підтримки та фінансування, а також підвищення загальної якості життя в одному з відповідних країн [1, с. 49].

У 2017 р. серед топ-10: Інститут Брукінгса (Brookings Institution, США), Французький інститут міжнародних відносин (French Institute of International Relations (IFRI), Франція), Королівський інститут міжнародних відносин (Chatham House, Велика Британія), Фонд Карнегі за міжнародний мир (Carnegie Endowment for International Peace, США), Китайський інститут сучасних міжнародних відносин (China Institutes of Contemporary International Relations (CICIR), Китай), Німецький інститут міжнародних відносин і безпеки (German Institute for International and Security Affairs (SWP), Німеччина), Міжнародний науковий центр ім. Вудро Вільсона (Woodrow Wilson International Center for Scholars, США), Рада з міжнародних відносин (Council on Foreign Relations (CFR), США) та Міжнародний інститут стратегічних досліджень (International Institute for Strategic Studies (IISS), Великобританія). До рейтингу провідних аналітичних центрів у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин увійшов і український Міжнародний центр перспективних досліджень [1, с. 113–114].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, для вивчення специфіки формування порядку денного ана-

літичних центрів із питань безпеки та міжнародних відносин, на нашу думку, доцільно використовувати двоїсту структуру, яка включає в себе класичні та новітні дослідження. У свою чергу ці типи досліджень поділяються на сім областей функціональної концентрації: військова безпека, ядерна безпека, питання миру і конфліктів, економічна безпека, екологічна безпека, політична безпека, а також імміграційна та міграційна безпека. Перші три підкатегорії належать до традиційних досліджень, а останні чотири, відповідно, до новітніх досліджень у сфері національної безпеки та міжнародних відносин. Водночас визначення категорій у багатьох випадках частково збігається.

Проведений аналіз топ-рейтингів Індексу TTCSP Global Go To Think Tank засвідчив, що окремі «мозкові центри», діяльність яких присвячена питанням безпеки і міжнародних відносин, входять як до категорії провідних дослідницьких інституцій у сфері національної безпеки й оборони, так і до категорії провідних аналітичних центрів у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин, що свідчить про збіг різних областей функціональної концентрації у цих сферах.

Серед перспектив подальших наукових досліджень слід вказати на необхідність подальшого визначення та проведення аналізу внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на діяльність аналітичних центрів із питань безпеки та міжнародних відносин. Актуальним залишається дослідження процесу становлення цього різновиду дослідницьких організацій, з'ясування їх інституційних особливостей і специфіки діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. McGann J. Global go to think tanks report. University of Pennsylvania, 2017. URL: https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1012&context=think_tanks.
2. Buzan B., Hansen L. The Evolution of International Security Studies. NJ: Cambridge University Press, 2009. 384 p.
3. McGann J. Think Tanks, Foreign Policy, and Security: Is There Anything Specific About the Security Think Tank? URL: https://cast.ku.dk/papers_security_expertise/McGann_2011.pdf.
4. Atlantic Council. About the Future Europe Initiative. URL: <http://www.atlanticcouncil.org/programs/future-europe-initiative/about-the-center>.

НАУКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ТА ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ

SCIENCE AS A SOCIAL INSTITUTION AND AN OBJECT OF POLITICAL MANAGEMENT

Чубатенко О.М.,

радник

Міністра освіти і науки України

Кириленко О.М.,

доктор соціологічних наук, професор кафедри політичних наук
Рівненського державного гуманітарного університету

У статті досліджуються інституціональні основи розвитку сучасної науки і зміст державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності. Наука розглядається як соціальний інститут, вплив якого на суспільство неухильно зростає. В сучасних умовах наука виконує важливі соціальні функції, має складну структуру і систему взаємозв'язків з іншими сферами та інститутами суспільства. Рівень розвитку національної науки визначає науково-технічний потенціал країни і є провідним фактором розвитку всіх сфер соціального життя, підвищення рівня благополуччя населення. В статті аналізуються актуальні проблеми розвитку науки та державної наукової політики в Україні, визначаються шляхи подолання кризи, яку впродовж останніх десятиліть переживає українська наука.

Ключові слова: соціальний інститут, наука, науково-технічна діяльність, державна наукова політика, політичне управління, суспільство знань.

В статье исследуются институциональные основы современной науки и содержание государственной политики в сфере научной и научно-технической деятельности. Наука рассматривается как социальный институт, влияние которого на общество неуклонно растет. В современных условиях наука выполняет важные социальные функции, имеет сложную структуру и систему взаимосвязей с другими сферами и институтами общества. Уровень развития национальной науки определяет научно-технический потенциал страны и является ведущим фактором развития всех сфер социальной жизни, повышения уровня благополучия населения. В статье анализируются актуальные проблемы развития науки и государственной научной политики в Украине, определяются пути преодоления кризиса, который в течение последних десятилетий переживает украинская наука.

Ключевые слова: социальный институт, наука, научно-техническая деятельность, государственная научная политика, политическое управление, общество знаний.

The article deals with the institutional foundations of development of modern science and the content of state policy in the field of scientific and technical activities. Science is considered as a social institution, the influence of which on society is steadily increasing. In modern conditions, science has important social functions, complex structure and system of interconnections with other spheres and institutions of society. The level of development of national science determines the scientific and technical potential of the country and is a leading factor in the development of all spheres of social life, improving the well-being of the people. Actual problems of the development of science and state scientific policy in Ukraine are analysed, ways to overcome the crisis that Ukrainian science has been experiencing over the past decades are proposed in the article.

Key words: social institute, science, scientific and technical activity, state scientific policy, political management, knowledge society.

Постановка проблеми. Останні століття продемонстрували бурхливий розвиток науки, яка зумовила докорінні зміни в усіх сферах розвитку суспільства. Інтеграція науки і техніки спричинила низку якісних змін у структурі та результативності суспільного виробництва, змісті фізичної і розумової праці, загальної і професійної освіти, а також в розвитку методологічних та технологічних основ наукової діяльності.

Наука впродовж останніх двох століть набувала ознак такого соціального інституту, який не тільки прискорено посилював і продовжує посилювати свій вплив на всі сфери життя, а й набував рис одного з провідних інститутів сучасного і майбутнього глобального суспільства. У процесі свого інституціонального розвитку наука максимально інтегрується з технічним і виробничим процесами, стає безпосередньою продуктивною силою, яка зумовлює перехід до наукоємного

виробництва та розвиток ринку наукоємної продукції. Поряд із цим сфера науки і наукової діяльності стає об'єктом політичного впливу, у першу чергу, з боку провідного інституту політичної системи – держави. У такому аспекті вивчення інституціональних основ розвитку науки, змісту, напрямів та ефективності державної політики щодо управління науково-технічним розвитком становить значний інтерес і є актуальною темою дослідження для сучасної української політичної науки і політичної соціології зокрема.

На нашу думку, всебічного політичного аналізу потребують прояви, фактори і наслідки кризового стану академічної та університетської науки в Україні з метою визначення шляхів виходу з нього і повернення країні статусу конкурентоспроможної держави у сфері науки, інновацій та технологій. Так, за результатами національних досліджень Інституту соціології НАН України за 2003, 2008,

2015 рр., від 70 до 75% респондентів вважають, що українська наука у своєму розвитку загалом відстає, з них приблизно 40% – що суттєво відстає від світового рівня [1, с. 17]. Критично оцінила авторитет української науки у світі група вітчизняних і зарубіжних експертів (науковців), які були опитані у 2016 р.: їхня оцінка становила 3,7 бали за 10-бальною шкалою [1, с. 36].

На думку фахівців, науковий і технологічний розрив між країнами світу визначається нерівномірним розвитком науково-технічного потенціалу, що в свою чергу обумовлює економічний і соціальний розвиток країн. Цій проблемі присвячена всесвітня доповідь ЮНЕСКО 2005 р. «До суспільств знань», у якій зазначено: «Розвиток нових інформаційних і комунікаційних технологій створив нові умови для виникнення суспільства знань. Більш того, глобальне інформаційне суспільство, яке формується, матиме сенс тільки в тому разі, якщо стане інструментом для досягнення більш високої та бажаної мети – створення у глобальному масштабі суспільства знання, яке стало б джерелом розвитку для усіх країн, в першу чергу, для найменш розвинених. У зв'язку з цим особливого значення набувають два виклики, що виникли в результаті інформаційної революції: доступ до інформації для всіх і майбутнє свободи вираження думок» [2, с. 29].

Автор ставить за мету розглянути інституціональні аспекти розвитку сучасної науки як об'єкта державної політики, а також проаналізувати основні фактори кризової ситуації у сфері наукової діяльності в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інституціональному аналізу розвитку науки присвячено багато наукових праць сучасних дослідників у сфері філософії, економіки, політології, соціології, психології, менеджменту та історії науки. Найбільш відомими дослідниками науки як соціального феномена та інституту суспільства є Б. Барнс, Д. Бернал, Д. Блур, Н. Бучило, Г. Герлак, О. Грачов, А. Дикусар, М. Добрускін, В. Льїн, В. Канке, А. Койре, А. Кооненд, А. Кочергін, Т. Кун, І. Лакатош, І. Лейман, Т. Лешкевич, Б. Маліцький, Т. Малькова, І. Мартинюк, Р. Мертон, О. Мех, Г. Мор, Дж. Нідам, А. Осіпов, Т. Петрушина, О. Попович, К. Поппер, В. Соловйов, В. Стюпін, П. Фейерабенд, Л. Флек, Ю. Храмов, Е. Цильзель, Т. Чиверська, А. Юревич та ін.

Різні аспекти наукової політики, зокрема державної політики у сфері науки, науково-дослідної діяльності та інновацій вивчаються у працях А. Авдулова, Б. Альохіна, А. Балишева, П. Вайтгарга, В. Геєця, М. Голдсміза, Л. Гохберг, Г. Гочча, І. Даниліна, Х. Дугласа, С. Заїченко, Г. Кітова, О. Ковчуго, Ю. Коновалова, В. Кононова, Т. Кузнецова, І. Кузнецової, А. Кулькіна, П. Лейзера, О. Ляшенко, Б. Маліцького, О. Меха,

Дж. Міллера, Т. Мухутдінова, О. Нагорічної, Д. Найта, А. Овчарова, О. Райкова, А. Ракітова, Ч. Рідлі, Е. Сергеева, Р. Сталнаке, А. Тейча, К. Філінга, Н. Шелюбської, тощо.

Необхідно зауважити, що з 1940–50-х рр. розпочинаються перші дослідження з наукознавства. Наукознавство – це галузь науки, яка займається вивченням науки, її структури і функцій, історії, динаміки розвитку, взаємозв'язку та взаємодії з іншими соціальними інститутами і сферами життя. У становлення і розвиток наукознавства зробили внесок А. Авдулов, Г. Добров, А. Кулькін, Т. Кун, Б. Маліцький, Р. Мертон, А. Огурцов, А. Ракітов, В. Стюпін, та інші вчені.

У 1970-х рр. В. Налімовим та З. Мульченко розпочинаються дослідження з наукометрії – дисципліни, що вивчає розвиток науки на основі статистичних вимірювань наукової інформації, наукових комунікацій, рівня цитувань тощо. Наукометричні дані використовують для оцінки ефективності наукової діяльності на індивідуальному та груповому рівнях. Наукометрія поряд із бібліометрією та вебметрикою є частиною інфометрії.

Отже, розвиток інституціональних основ науки як фактора науково-технічного прогресу розпочався у XIX ст. й активізувався після Другої світової війни. В сучасних умовах дослідження феномена та інституціональних основ розвитку науки відбувається в рамках різних наукових напрямів – філософського, культурологічного, соціологічного, економічного, політичного, правового, психологічного та ін. У такому аспекті наукознавство (як наука про науку) формує та розвиває інтегративні підходи до осмислення тенденцій розвитку інституту науки як на національному, так і на глобальному рівнях, а також розкриває можливості для комплексних міжпредметних досліджень проблем сучасної науки і наукової політики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наука – це феномен, який став результатом розвитку інтелектуальної культури та діяльності інтелектуалів-дослідників впродовж кількох тисячоліть. В сучасних умовах наука має всі основні ознаки соціального інституту як колективного макроутворення, складної за організацією системи соціальних відносин та сфери виробництва специфічних соціокультурних цінностей [3, с. 47].

Процес інституціоналізації науки розпочався у XVI – XVII ст., під час розвитку капіталістичного виробництва, та активізувався у XVIII – XIX ст. у період промислової революції. Розвиток масової освіти та університетів, воєнно-технічний прогрес кінця XIX – першої половини XX ст. підготували основу для розгортання науково-технічної революції після Другої світової війни та сучасної інформаційно-комп'ютерної революції. Ці революції стали фактором глобалізації суспільного життя, переходом до постіндустріального,

інформаційного, мережевого суспільства та передумовою розвитку суспільства знань – «knowledge society» (суспільства, заснованого на знаннях – «knowledge-based society»).

Інституціональну соціологію науки сформував Р. Мертон, який визначив унікальність науки як соціального інституту та наукової діяльності. Так, Р. Мертон розглядав науку як особливий тип інституціональної спільноти, що має загальні цілі, стійкі традиції, власну організацію процесів генерації, виробництва, впровадження та використання наукових досягнень [4]. Р. Мертон наголошував на тому, що наукова діяльність докорінно відрізняється від інших форм діяльності унікальністю свого продукту – системи знань. У такому аспекті системи наукових знань мають специфічні засоби та інструментарій виробництва – когнітивні методи і технології збору, обробки й аналізу інформації щодо об'єктів наукових досліджень.

Загалом основними ознаками завершення процесу інституціоналізації науки в сучасних суспільствах є система наукових організацій, що об'єднують і спрямовують діяльність зростаючої групи дослідників-інтелектуалів, а також сукупність соціальних ролей, цінностей, принципів, правил, норм, наукова політика, інноваційний бізнес, наукова статистика / наукометрія і, безумовно, розвиток наукознавства як спеціального напрямку науки.

Інститут науки має внутрішню складну і розвинену структуру, а також широку систему взаємодії з суспільством, його інститутами, зокрема політичними. Сам процес інституціоналізації науки пов'язаний із переходом від неорганізованих та неформальних видів діяльності, відносин до створення структур із власною організацією, ієрархією та регламентом. Загалом можна виокремити такі структурні компоненти науки як соціального інституту:

- соціальна група людей, яка об'єднує дослідників-науковців у процесі продукування знань в рамках академічної та університетської науки, а також різноманітні групи допоміжного персоналу;
- сукупність цінностей і норм, включно етичних та правових, які регулюють відносини і діяльність у сфері науки;
- систему специфічних соціальних ролей та механізмів професійної соціалізації, які включають людей із науковими, креативними здібностями в сферу наукової діяльності;
- наукові організації, які концентрують і використовують необхідні матеріально-технічні, фінансові та інші необхідні ресурси для науково-дослідної діяльності і наукової інтеграції (державні, громадські та комерційні форми наукових організацій);
- система управління науковою діяльністю у формі різноманітних експертних, керівних і нор-

мотворчих органів у рамках наукових організацій – вчені ради, директорати, ректорати, керівництво факультетами та кафедрами (у науково-дослідних організаціях та університетах), а також керівні органи наукових асоціацій як громадських об'єднань науковців-дослідників;

– система державного управління у сфері науково-дослідної діяльності у формі представницьких, законодавчих та виконавчих органів влади – спеціальних комітетів, комісій у парламентах, міністерств, відомств тощо;

– система наукових безпосередніх та опосередкованих комунікацій, які охоплюють науковців і наукові організації у формі наукових заходів (конгресів, форумів, конференцій, семінарів, круглих столів) і наукових видань (журналів, збірників статей, колективних та індивідуальних монографій, дисертацій, авторефератів, інформаційно-аналітичних видань та ін.), а також ЗМІ наукового спрямування (наукові кіно- і радіотелекомунікації, інтернет) [5, с. 236; 6, с. 6–7; 7].

Загалом наука як соціальний інститут є соціальним способом організації спільної діяльності науковців, які представляють особливу соціально-професійну групу людей. Іншими словами, інституціоналізація науки досягається, насамперед, завдяки організації конкретних установ, традицій, норм, цінностей та ідеалів. Мета і призначення науки як соціального інституту – виробництво та поширення наукового знання, розробка засобів і методів досліджень, відновлення та розширення групи вчених, забезпечення виконання ними своїх соціальних функцій [7, с. 12].

Інститут науки виконує низку соціально значущих функцій. Узагальнюючий підхід до аналізу функцій науки дає змогу визначити три основних групи:

- гносеологічні (функція пізнання, збору та аналізу результатів дослідження, пояснення явищ і процесів як об'єктів дослідження та функція прогнозування як створення уявних, символічних моделей майбутнього);
- прикладні (виробнича, або науково-технічна, функція як проектування, розробка технологій);
- культурно-аксіологічні (функції соціалізації, формування світогляду та цінностей).

Перша група гносеологічних функцій представляє базову групу інституціональних функцій науки, що реалізує соціальну місію професійної діяльності вчених, розкриває зміст функціонування науки на її внутрішньому просторі. Це академічний рівень виробництва знань, який об'єднує емпіричні та теоретичні дослідження. Друга і третя групи функцій – прикладні і культурно-аксіологічні – забезпечують зв'язок науки з іншими сферами життя й інститутами суспільства (економічними, політичними, культурними).

Інституціональною основою розвитку науки є наукові організації. Можна виокремити чотири

основних їх форми: академії наук, університети, науково-дослідні або аналітичні центри, наукові асоціації. Академії наук функціонують не у всіх країнах світу, але вони є у більшості розвинених країнах світу та в Україні зокрема (загалом у 114 країнах світу). Академічно-університетська модель інституціонального дизайну науки вважається найбільш оптимальною, оскільки вона дає змогу поєднати громадські, державні та комерційні принципи організації й управління розвитком науки, інтегрувати науку та вищу професійну освіту при збереженні певної автономії професійної наукової діяльності [1, с. 54–56].

Впродовж останніх 50–70 років активно розвиваються міжнародні наукові організації. Це стосується, насамперед, міжнародних асоціацій із різних наук. Так, наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. виникають Міжнародна асоціація політичних наук, Міжнародна соціологічна асоціація, Міжнародний союз історії та філософії науки. Особливу роль у розвитку міжнародних відносин у сфері науки відіграє ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних націй із питань освіти, науки і культури, яка включає 193 країн світу. Україна стала членом ЮНЕСКО в 1954 р. У сучасних умовах ЮНЕСКО виконує функції інституту глобального управління розвитком освіти і науки, сприяє формуванню глобального суспільства знань.

Інституціоналізація науки пов'язана з формуванням та розвитком спеціального напрямку державної політики у сфері науки та техніки. Державна науково-технічна політика є складовою частиною соціально-економічної і культурної політики, яка демонструє ставлення держави до наукової та науково-технічної діяльності, визначає цінності, норми та форми роботи державної влади в області науки і техніки.

Національна система органів влади як система суб'єктів державної політики України у сфері науки включає Комітет із питань науки та освіти Верховної Ради України, Міністерство освіти і науки України, Національну раду України з питань розвитку науки і технологій (з 2017 р.). Ці органи державної влади формують та реалізують правові, фінансово-бюджетні, організаційні, інформаційні основи наукової політики в Україні.

Так, у Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (редакція 2016 р.) зазначено: «Рівень розвитку науки і техніки є визначальним чинником прогресу суспільства, підвищення добробуту громадян, їх духовного та інтелектуального зростання. Цим зумовлена необхідність пріоритетної державної підтримки розвитку науки як джерела економічного зростання і невід'ємної складової частини національної культури та освіти, створення умов для реалізації інтелектуального потенціалу громадян у сфері наукової і науково-технічної діяльності для задоволення

соціальних, економічних, культурних та інших потреб» [8]. Цей закон визначає основні засади функціонування і розвитку у сфері наукової діяльності шляхом взаємодії освіти, науки, бізнесу та влади.

У ст. 2 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» визначені завдання державної політики в сфері науки, серед яких зазначено, що держава має надавати економічні, соціальні та правові гарантії наукової і науково-технічної діяльності, свободи наукової творчості.

Поряд із Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» відносини в сфері науки регулюються Конституцією України, законами України «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну експертизу», «Про науково-технічну інформацію», «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу», «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», «Про природно-заповідний фонд України», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про здійснення державних закупівель», «Про оплату праці», Податковим та Бюджетним кодексами України, Кодексом законів про працю України, а також Статутом Національної академії наук України (затверджений Загальними зборами Національної академії наук України та зареєстрований Міністерством юстиції України в 2002 р.) та ін.

Отже, основою державної наукової політики є нормативно-правові документи, які визначають цілі, завдання та напрями діяльності органів влади щодо регулювання відносин і діяльності у сфері науки.

Провідною науковою організацією в Україні, яка має державний статус та державне фінансування, є Національна академія наук України (НАН України).

НАН України включає 163 наукових установи та 46 організацій дослідно-виробничої бази. В академії працює приблизно 31 тис. співробітників, з яких майже 16 тис. – наукові працівники, з них 2 403 – доктори наук. Академія була створена у 1918 р. В.І. Вернадським. З 1962 р. НАН України очолює Б.С. Патон.

У структурі НАН України функціонує Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва, який очолює Б.А. Маліцький. Цей інститут щороку проводить Добровські читання «Наукознавство та історія науки: минуле, теперішнє, майбутнє», а також має власне видання у формі журналу «Наука та наукознавство», який виходить із 1993 р. В одній із публікацій Б.А. Маліцького наводяться цифри щодо статистики фінансових витрат на науку в Україні та інших країнах. У 1991 р. сукупні витрати на наукові розробки в Україні становили

2,4% ВВП, і це відповідало рівню провідних економік світу. Однак у 1992 р. ці витрати були скорочені до 1,5%, а в 2007 р. – до 0,9%, у 2015 р. – до 0,6%. Для порівняння: такий показник у США становить 2,8% ВВП, у Німеччині – 2,9%, в Ізраїлі – 4,3% [9].

У 2018 р. до 100-річного ювілею НАН України українські соціологи опублікували монографію «Вітчизняна наука у соціологічному вимірі», в якій представили результати статистичних досліджень та національних опитувань, експертних зокрема.

На жаль, український вчений у сучасних умовах не має гідної оплати праці. Так, заробітна плата доктора наук у м. Києві нижча за середню оплату праці по місту. Сукупні витрати в Україні на одного вченого у 18 разів менші, ніж в Бразилії, в 34 рази менші, ніж у Південній Кореї, в 70 разів менші, ніж у США. Така ситуація зумовлює відтік науковців із країни: тільки у 2012–2015 рр. з України мігрували 7 000 молодих вчених до 35 років [1, с. 12].

За даними статистики, в Україні на 1 млн населення припадає 1 026 науковців. Для порівняння: у Марокко такий показник становить 1 033, у США – 4 231, Німеччині – 4 363, Ізраїлі – 8 255 науковців [1, с. 12].

Опитування вітчизняних та закордонних вчених-експертів дало змогу авторам монографії «Вітчизняна наука у соціологічному вимірі» сформулювати пропозиції та рекомендації щодо підвищення ефективності наукової політики в Україні:

- необхідно розробити і реалізовувати державну стратегію розвитку української науки (яка відсутня);

- подолати режим «фінансового голодомору» щодо науковців та наукової діяльності шляхом суттєвого зростання рівня оплати їх праці та фінансування наукових досліджень;

- вдосконалити й узгодити зі світовими стандартами нормативно-правові основи розвитку науки в Україні;

- запровадити сучасні методи і практики організації науково-дослідної діяльності, вдосконалити принципи організації наукових організацій;

- сприяти збільшенню кількості наукових фондів підтримки колективних та індивідуальних форм наукової діяльності;

- зменшити рівень бюрократизму, корупції та відчуження формальних інститутів у сфері науки;

- посилити підтримку розвитку регіональної науки, а також галузевої науки;

- розширити права асоціацій вчених, їх вплив на розвиток окремих наук і напрямів наукових досліджень;

- посилити і розширити міжнародне співробітництво України, підвищити рівень міжнародної активності українських вчених;

- провести омолодження кадрового складу групи українських вчених (посилити підтримку молодих вчених);

- необхідно долати прояви псевдонауковості, порушення наукової етики, максимально дотримуватись принципів об'єктивності, відкритості, прозорості, доступності, егалітарності, чесності в науковій діяльності, побудові наукових зав'язків та відносин [1, с. 58–61].

Загалом результати соціологічних досліджень віддзеркалюють об'єктивне погіршення ситуації у сфері української науки. Незважаючи на це, рівень довіри громадян до науки є найвищим порівняно з іншими інститутами. Вони також вважають, що наука має визначальне значення для розвитку сучасного суспільства. Це означає, що на противагу незацікавленості нинішньої держави і бізнесу в розвитку національної науки у країні є суспільний запит на її розвиток, а значить, і підвищення ефективності державної політики у сфері науки. Науковці мають виправдати довіру своїх співвітчизників, об'єднати зусилля у пошуках шляхів оновлення та реальної демократизації суспільства, збереження країни, зростання добробуту населення, а також неухильно дотримуватись у своїй діяльності принципів наукової об'єктивності і соціальної відповідальності [1, с. 66].

Найбільш гострою серед всіх проблем розвитку науки в Україні є проблема її фінансової підтримки, яка має бути значно збільшена, а механізми і джерела фінансування – вдосконалені та диверсифіковані. Це стосується і фінансування наукових організацій, наукових проектів і досліджень, інноваційної діяльності, і збільшення оплати праці науковців.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Наука як сфера діяльності та соціальний інститут має свою специфіку, яка проявляється у високій динаміці змін у продукті науки – знаннях. У такому аспекті прискорення змін у науці та системі наукових знань неупинно посилює роль науки у розвитку суспільства, його трансформаціях як системних, незворотних та докорінних соціальних змін. Отже, інститут науки забезпечує процес саєнтифікації усіх сфер і інститутів сучасного суспільства, що вказує на поступовий перехід суспільства індустріальної епохи до постіндустріального суспільства – суспільства науки та знань. Суспільство знань – це суспільство культурно-духовної, ціннісно-символічної детермінації, яке розкриває можливості формування та розвитку суспільства постеконімічних, постматеріальних, тобто соціо-гуманітарних та демократичних цінностей. У такому суспільстві можуть реалізуватись ідеї соціального прогресу, коли кожна людина отримує можливість для оптимального благополуччя, гармонізації своїх індивідуальних і суспільних потреб,

максимально розкриє та реалізує свої здібності, таланти.

Важливе значення для реалізації наукових досягнень у житті суспільства та подальшого розвитку науково-технічного прогресу має сучасна наукова політика держави як провідного інституту соціального управління. Висока ефективність такої політики визначається необхідним рівнем фінансування, підвищенням престижу інтелектуальної, наукової, інноваційної діяльності, мінімальним рівнем централізації та бюрократизації, адекватним нормативно-правовим регулюванням відносин у сфері науки [10, с. 17–18, 24].

Україна сформувала доволі високий науковий потенціал у радянський період свого розвитку. Однак кризовий стан суспільства, який триває останню чверть століття, пов'язаний із пострадянськими трансформаціями, негативно вплинув

і продовжує впливати на стан науки та наукових організацій у країні. У такому аспекті вихід української науки з периферійного стану розвитку, підвищення ефективності державної політики в сфері науки неможливе без системного соціально-демократичного реформування усіх сфер суспільного життя.

Необхідно зазначити, що рівень досягнень та ефективності використання наукових інновацій визначає рівень прогресу суспільств у економічному, соціальному та культурному розвитку. Тому постає питання щодо визначення найбільш перспективних інституціональних траєкторій розвитку науки як в окремих країнах, так і загалом у світі, що потребує впровадження максимально ефективних політичних технологій управління науково-технічними процесами на національному і глобальному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вітчизняна наука у соціологічному вимірі / За ред. Т. Петрушиної. Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. 75 с.
2. Всемирный Доклад ЮНЕСКО «К обществам знаний». 2005 г. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843r.pdf>.
3. Малькова Т.П. Источники развития науки как социального института. Этносоциум и межнациональная культура. 2013. № 1. С. 47–52.
4. Merton R. The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations / Ed. by Norman W. Storer. Chicago and London: University of Chicago Press, 1973. Pp. XXXI + 605.
5. Лешкевич Т.Г. Философия науки. Учебное пособие для аспирантов и соискателей ученой степени. Москва: ИНФРА-М, 2006. 272 с.
6. Овчаров А.О. Актуальные проблемы современных научных исследований: методология, экономика, статистика. Сборник статей. Москва: Directmedia, 2014. 143 с.
7. Гревцева Г.Я., Циулина М.В. Современные проблемы науки и образования: Учебное пособие. Москва: Scientific magazine «Kontsept», 2015. 200 с.
8. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/848-19/page>.
9. Маліцький Б.А. Аналіз розвитку науки України в контексті змін державної наукової політики. Наука та наукознавство. 2016. № 3. С. 3–17.
10. Мех О.А. Інституційний фактор у науково-технічній сфері: стан і перспективи в умовах глобалізації. Наука та наукознавство. 2016. № 2. С. 14–25.

ВПЛИВ СИСТЕМИ ТРИПАРТИЗМУ НА УСПІШНІСТЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

THE INFLUENCE OF TRIPARTISM SYSTEM FOR SUCCESSFUL DEMOCRATIC TRANSIT

Шуліка А.А.,

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології*

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті автор аналізує особливості впливу соціального діалогу на процес демократизації. Зазначається, що модель трипартизму забезпечує стабільність держави в умовах політичної кризи. Також консолідація демократії, перш за все, залежить від успішності взаємодії основних соціальних партнерів. Автор робить висновок, що успішність реформ політичної, економічної та соціальної сфери залежить від особливостей врегулювання партнерської взаємодії державних органів влади та представників громадянського суспільства.

Ключові слова: трипартизм, соціальний діалог, демократизація, демократичний транзит, консолідація демократії.

В статье автор анализирует особенности влияния социального диалога на процесс демократизации. Отмечается, что модель трипартизма обеспечивает стабильность государства в условиях политического кризиса. Также консолидация демократии, прежде всего, зависит от успешности взаимодействия основных социальных партнеров. Автор приходит к выводу, что успешность реформ политической, экономической и социальной сферы зависит от особенностей урегулирования партнерского взаимодействия государственных органов власти и представителей гражданского общества.

Ключевые слова: трипартизм, социальный диалог, демократизация, демократический транзит, консолидация демократии.

In the article the author analyzes the peculiarities of the influence of social dialogue on the process of democratization. It is noted that the model of tripartism provides stability of the state in the conditions of a political crisis. Also, the consolidation of democracy primarily depends on the success of the interaction of major social partners. The author concludes that the success of reforms in the political, economic and social spheres depends on the peculiarities of the regulation of the partnership between state authorities and representatives of civil society.

Key words: tripartism, social dialogue, democratization, democratic transit, consolidation of democracy.

Постановка проблеми. Еволюція політичних систем трансформаційних держав сучасного світу відбувається на основі тісної взаємодії з соціальним середовищем, структура та еволюція якого залежить від специфіки розвитку сфери виробництва та форм економічної активності. В цих умовах ефективно політичне управління суспільством неможливе без широкого консенсусу міжсекторальної співпраці. Демократизація та модернізація політичної сфери сучасної України є провідним чинником взаємодії політичних інститутів та важливим завданням для досліджень у межах вітчизняної та світової політичної науки.

Виняткової ваги набуває дослідження тих аспектів взаємодії та специфіки функціонування суб'єктів політики, які справляють вплив на стабільність соціуму загалом, детермінують формування та вплив загальних закономірностей політичного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розгляд проблем впливу соціального діалогу та трипартизму зробили такі дослідники, як О. Тупиця, В. Цвих, Д. Неліпа. При цьому необхідно зазначити, що більшість досліджень трипартизму була зосереджена на країнах,

де він сформувався протягом тривалого періоду консолідованої демократії, особливо в країнах Скандинавії, і на функції економічної координації, а не на політичній. Ця стаття присвячена такій функції трипартизму – стабілізації політичних і економічних перетворень.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз вплив тристоронніх взаємовідносин на процес демократичного транзиту в сучасному світі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Механізми соціального діалогу можуть регулювати далеко не тільки питання, пов'язані з трудовими відносинами, інституційними формами врегулювання трудових спорів та правилами ведення колективних переговорів між представниками роботодавців і найманих працівників. На основі соціального діалогу можна формувати механізми прийняття рішень, які впливають на політичну сферу держави, так, наприклад, соціальний діалог може сприяти проведенню структурних реформ зайнятості, реалізації політики на ринку праці, податкової, фінансової та торговельної політики. Також взаємодія на основі політики соціального діалогу може сприяти формуванню ефективної

стратегій нормалізації нерівностей у рівні доходів, скорочення бідності, а також соціального захисту і соціальної політики.

Демократична політична система передбачає лише механізм адекватного представництва волі більшості та можливість вільної політичної конкуренції. Як свідчить досвід країн сталої демократії, формування соціальної стабільності на основі справедливого розподілу суспільного продукту залежить від активності основних соціальних груп у сфері відстоювання життєвих інтересів.

Участь у процесі соціального діалогу, особливо на національному рівні, приваблювала в деяких випадках більшу кількість зацікавлених сторін, окрім профспілок і роботодавців, як-от НУО, некомерційні організації, групи споживачів і інші групи, що представляють інтереси, які зазвичай не входять до числа традиційних соціальних партнерів.

Ф. Багнарді зазначає: «Розширений соціальний діалог був названий тристороннім і вітався Міжнародною організацією праці як засіб посилення діалогу, який зробив його більш інклюзивним, зберігаючи при цьому центральну роль традиційних суб'єктів» [3, р. 13].

Соціальний діалог може мати різну ступінь залучення учасників, різні інституціональні форми, а також різні цілі і результати. Один із різновидів соціального діалогу – трипартизм формується за участю держави, має певну кількість агентів та чітку ієрархічну структуру. Підвищення ролі держави у регулюванні економічного та соціального розвитку опирається на пошуки адекватних форм взаємодії з групами інтересів. «В екстремальних відносинах тристороннє співробітництво підтверджувало свою ефективність у досягненні політичної та соціально-економічної стабільності. Саме тристороннє співробітництво стало підставою розробки основних моделей соціального діалогу і партнерства» [1, с. 24].

Трипартизм є всеосяжним і демократичним інструментом розробки політики. Крім того, він є інструментом залучення соціальних партнерів до політичного процесу, оскільки діалог і соціальне партнерство можуть звести до мінімуму конфлікти шляхом сприяння соціальному миру і проведення більш прозорої і стійкої політики. «Чим вищими є якість інформації та ступінь співпраці між державними та громадськими групами, тим вищою є ймовірність успішної реалізації політики, яка підтримується (хоча б, принаймні, за згодою) соціальних партнерів» [3, р. 15].

Крім того, завдяки системі трипартизму соціальні партнери несуть спільну відповідальність за здійснювану політику. Соціальний діалог ефективний у разі необхідності реалізації серйозних економічних, соціальних і політичних реформ, і з цієї позиції його роль набуває вирішальне значення в період демократичного транзиту.

Розвинена система трипартизму може призвести до більш широкої суспільної взаємодії і зростання ефективності державної політики і стратегій, при цьому трипартизм сприяє згуртованості та консолідації демократії. Демократизації сприяє формування єдиної системи форумів, які дають змогу соціальним партнерам обговорювати питання і проблеми, які становлять спільний інтерес. Таке обговорення відбувається на основі співробітництва, що, однак, не заперечується наявністю суперечливих інтересів.

У резолюції про Трипартизм і соціальний діалог, яка прийнята Міжнародною організацією праці в 2002 р., соціальний діалог був визнаний «центральним елементом демократичних суспільств» [5]. У тому ж документі трипартизм розглядається як «інструмент розв'язання соціальних проблем, досягнення консенсусу, сприяння розробці міжнародних трудових стандартів і вивчення широкого кола трудових питань, у вирішенні яких соціальні партнери відіграють пряму, законну і незамінну роль» [5].

Система трипартизму досить розвинена в сучасному світі. Необхідно особливо зазначити роль у сприянні політичному транзиту багатьох держав.

Так, Південно-Африканська Республіка виділяється як унікальний випадок формування системи трипартизму в сучасній Африці, з добре інституціоналізованою практикою і розвиненими формами різноманітних тристоронніх угод, що стосуються різних форм взаємодії соціальних партнерів.

Е. Вебстер та Д. Сіквебу зазначають: «Трипартизм у Південній Африці справив істотний вплив на зміст, темпи та послідовність економічних реформ у сферах: реорганізації ринку праці (в тому числі трудового законодавства, навчання та інших активних заходах на ринку праці, сприяння зайнятості і боротьбі з расовою нерівністю на робочому місці); лібералізації торгівлі та політики у сфері забезпечення свободи конкуренції» [9, р. 177].

Таким чином, трипартизм призвів до значної підтримки в цих сферах реалізації демократичної політики, підвищив ефективність політичних інститутів і сприяв становленню демократичних інститутів, що забезпечило формування інституту, який організує взаємодію соціальних груп і держави не через конфліктне (протестне) протистояння, а через створені інститути.

Центральне місце в процесі транзиту ПАР до демократії займає мобілізація сил профспілок у їх взаємовідносинах з роботодавцями та державою. «Ключовим моментом в перехідний період був протокол Laboria, тристороння угода 1990 р., яка передбачала, що жодні реформи соціально-трудової сфери неможливі без узгодження з представниками бізнесу та праці» [9, р. 177].

Центральна роль, яку відіграв трипартизм у переході до демократії у Південній Африці, є найбільш яскравим прикладом вдалої реалізації демократичного транзиту. Перехідний період у Південній Африці ознаменувався низкою інституційних нововведень, що з'явилися в результаті соціального діалогу і заклали основи для політичних змін. Ці інститути створили нові форми соціально-політичної взаємодії, змусивши представників найманої праці, представників бізнес-структур та громадські організації створити систему взаємодії, яка консолідувала суспільство в напрямі демократизації, шляхом проведення переговорів і укладення угод за основними напрямками економічної і соціальної політики.

Таким чином, рівень розвитку трипартизму розрізняється не тільки за своїми масштабами – незалежності і дієвості суб'єктів, ступенем інституціоналізації, але й за впливом на різні економічні та політичні реформи.

Прикладом впливу інституціоналізованої форми трипартизму, який забезпечує плавну і успішну адаптацію держави до реформування економічної, соціальної та політичної сфери, можна назвати Сінгапур і Південну Корею. Ці країни є одними з небагатьох країн в Азії, де сформована ефективна система трипартизму [6, р. 85]. Хоча при цьому моделі трипартизму в цих країнах не досить сильно відрізняються.

«У Сінгапурі наочно демонструється важливість трипартизму у формуванні здатності країни постійно адаптуватися до різних політико-економічних умов і потрясінь із порівняно невеликим негативним впливом на добробут її громадян. На відміну від цієї моделі, менш інституціоналізований трипартизм у Південній Кореї являє собою обмежену і тимчасову здатність впоратися з кризою в критичній ситуації» [6, р. 86].

Демократизація – це, передусім, інституційний процес, коли створюються нові інститути, які забезпечують подальший розвиток. Політичний характер трипартизму в умовах демократизації має привести до легітимації демократичної форми правління і для державних органів влади, і для інших соціальних партнерів.

Трипартизм походить із теорії корпоративізму, яку можна визначити як модель формування політики шляхом систематичного узгодження між державою і ієрархічно впорядкованими і функціонально диференційованими асоціаціями, які підтримуються державою в обмін на дотримання ними певної дисципліни та контролю. Трипартизм виявився особливо популярним у перехідних суспільствах, в яких майже відсутні передумови організаційного порядку і стабільності для ефективного корпоративізму. На думку Ю. Грота і Ф. Шміттєра, «історичні злети і падіння трипартизму мають сильний зв'язок із хвилями демокра-

тизації, зокрема після двох світових війн, у 1970-х і в 1990-х рр.» [8, р. 8].

Політизація трипартистських взаємодій є загальноєвропейською тенденцією. Основою встановлення стійкої згоди між соціальним середовищем та політичними інститутами є укладення великих угод, які сприяють утворенню в постіндустріальних державах єдиної Європи системи неокорпоративізму, тобто партнерської взаємодії власників виробництва, безпосередньо найманих працівників. Неокорпоративізм означає широку, в межах усього суспільства співпрацю представників найманої праці та капіталу.

Р. Міарді розглядав вплив трипартизму на процес демократичного транзиту на прикладі Іспанії і Польщі, він зазначає: «В обох країнах трипартизм виник незабаром після узгодженого переходу від диктатури» [7, р. 404]. В Іспанії та Польщі трипартизм і централізована форма проведення переговорів між соціальними партнерами зіграли важливу роль у становленні демократії і швидкому ослабленні протестної активності.

В обох країнах трипартизм був прийнятий як узагальнена практика, і держави досягли успіху в консолідації демократії. Р. Міарді стверджує, що причина криється саме в специфічних функціях і формах постдемократичного перехідного трипартизму [7, р. 405].

Хоча необхідно зазначити, що застосування системи трипартизму в процесі демократичного транзиту не є загальнообов'язковою практикою й є багато прикладів демократизації з використанням інших моделей соціального діалогу. Наприклад, якщо ми говоримо про хвилю демократизації у 70-х роках ХХ століття, то, на відміну від Іспанії, Португалії та Греції, трипартизм не грав основоположну роль під час демократичного переходу. Аналогічним чином, роль трипартизму в Польщі відрізняється від інших країн Східної Європи не тільки рівнем впливу на політичну сферу, але й меншим регулюючим потенціалом, наприклад, у Чехії та Словаччині.

Історичне порівняння підкреслює сильні паралелі в деяких формальних особливостях і функціях трипартизму в Польщі та Іспанії, що вкорінені в перехідний демократичний досвід. В обох випадках, незважаючи на контекстуальні економічні відмінності та відмінності від сусідніх країн, виник специфічний тип трипартизму.

Трипартизм в умовах демократичного транзиту характеризується низкою виключних особливостей. Перш за все, головною метою трипартизму є пошук легітимації та підтримки нових політичних інститутів, демонстрування їх ефективності, а не вирішення проблем соціально-економічної координації [4, р. 27].

Також трипартизм в умовах демократичного транзиту передбачає і підтримує високу ступінь

політизації, що найбільш помітно у профспілках, які вступають у складні, а іноді і конкурентні союзно-партійні відносини (наприклад, польська профспілка «Солидарність»). Саме тому в громадському дискурсі профспілки країн на етапі демократизації часто звинувачуються в політизації. Статус профспілок у межах політичної системи демократії утворює їх роль як основного каналу збирання та оновлення інформації стосовно поточного стану справ щодо виконання колективних угод у різних галузях зайнятості, вони є незалежною інстанцією представництва інтересів працівників, чия позиція не визначається позицією інших суб'єктів-партнерів, вони є універсальною структурою, яка постійно поновлюється в межах ринкової економічної системи, має власну функціональну роль у перерозподілі суспільного багатства. Остання риса є визначальною для участі профспілок у «політичних торгах» у межах тристоронньої моделі соціального партнерства [2, с. 7].

Проблемою трипартизму при демократизації є його невисокий рівень інституціоналізації, яка видається неможливою через його суперечливий характер: «соціально-економічний інститут, який має вирішувати політичні проблеми, однак не бере на себе роль економічної координації, яка б

могла перешкодити демократичного транзиту» [7, р. 407].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, трипартизм набуває рис політичного інституту в умовах демократичного транзиту через нездатність інших політичних інститутів забезпечити соціальну стабільність та адекватні економічні умови розвитку в державі. Механізми тристоронніх угод визначають життєдіяльність всього суспільства на тривалий період. Тому об'єднання роботодавців та профспілки прагнуть, по-перше, визначити свої вимоги і, по-друге, закріпити свій статус суб'єктів забезпечення соціально-трудова відносин та економічного розвитку.

З'ясування загальних засад політизації практик досягнення тристоронніх домовленостей розкриває можливості для розгляду демократизації сучасної України як передумови політичної інституалізації трипартизму.

Сутністю трипартизму як компонента політичної системи є його статус як інституту, який перебуває над ідеологіями і політичними позиціями. Трипартизм є механізмом взаємодії держави та найбільш їх суспільних груп із метою забезпечити соціальну та суспільну стабільність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галустян Ю.М. Соціальний діалог як інструмент гуманізації ринку праці та соціально-трудова відносин. Соціально-трудова сфера: сучасний стан, проблеми та стратегічні напрями розвитку: зб. тез доп. учасників міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., 14–16 листоп. 2017 р. Київ: КНЕУ, 2017. С. 24–26. URL: <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/22941>.
2. Шуліка А.А. Трипартизм як інститут політичної системи сучасної України: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Д., 2010. 19 с.
3. Bagnardi F. The Changing Pattern of Social Dialogue in Europe and the Influence of ILO and EU in Georgian Tripartism. *Caucasus Social Science Review*. 2015. Vol. 2. Issue 1. p. 1–77. URL: <http://openjournals.gela.org.ge/index.php?journal=CSSR&page=article&op=view&path%5B%5D=1650&path%5B%5D=935>.
4. Hilsen A.I. Balancing Power—The Give and Take of Tripartism in Transition Economies. *The Paradox in Partnership: The Role of Conflict in Partnership Building*. 2011. p. 24–35.
5. ILO Resolution concerning Tripartism and social dialogue. 2002. URL: <http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc90/pdf/res.pdf>.
6. Kuruvilla S., Liu M. Tripartism and Economic Reforms in Singapore and the Republic of Korea. Fraile L. (eds) *Blunting Neoliberalism. The International Labour Organization*. London, Palgrave Macmillan. 2010. p. 85–127.
7. Meardi G., Gardawski J., Molina O. The dynamics of tripartism in post-democratic transitions: comparative lessons from Spain and Poland. *Business History*. 2015. Volume 57. № 3. Pp. 398–417.
8. Schmitter P.C., Grote J.R. *The Corporatist Sisyphus: Past, Present and Future*. European University Institute Working Paper SPS. 1997. № 97/4. p. 1–22.
9. Webster E., Sikwebu D. Tripartism and Economic Reforms in South Africa and Zimbabwe. Fraile L. (eds) *Blunting Neoliberalism. The International Labour Organization*. London, Palgrave Macmillan. 2010. P. 176–223.

РОЗДІЛ 2 ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 348.71:334.021

ВІДНОВЛЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

RESTORATION OF PROPERTY RIGHTS OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN UKRAINE: POLITICAL AND LEGAL ASPECTS

Бокоч В.М.,
*кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародної політики
Ужгородського національного університету*

Виявляються і досліджуються політико-правові аспекти проблеми реституції націоналізованої радянським режимом власності релігійних організацій. Показується, що в Україні владними структурами чимало зроблено для повернення релігійним організаціям культових будівель і майна, окреслюється коло невирішених питань. Вказується на необхідність розробки і прийняття спеціального закону про реституцію, об'єднання зусиль різних фахівців і використання європейського досвіду повернення релігійним організаціям їхньої власності.

Ключові слова: реституція, культові будівлі і майно, церква, влада, релігійні організації, державно-церковні відносини.

Виявляються и исследуются политико-правовые аспекты проблемы реституции национализированной советским режимом собственности религиозных организаций. Показывается, что в Украине властными структурами немало сделано для возвращения религиозным организациям культовых сооружений и имущества, очерчивается круг нерешенных вопросов. Указывается на необходимость разработки и принятия специального закона о реституции, объединения усилий разных специалистов и использования европейского опыта возвращения религиозным организациям их собственности.

Ключевые слова: реституция, культовые сооружения и имущество, церковь, власть, религиозные организации, государственно-церковные отношения.

The political and legal aspects of the problem of restitution of ownership of religious organizations nationalized by the Soviet regime are reveal and study. It is shown that in Ukraine government structures have been a lot to return of the religious buildings and property to religious organizations, the range of unresolved issues is determinated. The need for the elaboration and adoption of a special restitution law, and the unification of the efforts of various experts and the use of European experience of the returning of their property to religious organizations are indicates.

Key words: restitution, religious buildings and property, church, power, religious organizations, state-church relations.

Постановка проблеми. Із часу здобуття незалежності Україна йде шляхом розвитку демократії, забезпечення прав і свобод людини, зокрема права на свободу совісті і віросповідання. Незважаючи на наявність відчутних результатів у забезпеченні релігійної свободи, у сфері державно-церковних і міжконфесійних відносин ще залишається чимало проблем. Однією з них є реституція експропрійованої радянським політичним режимом власності релігійних організацій.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема реституції актуалізувалася у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., коли почалося релігійне відродження, що супроводжувалося різким збільшенням чисельності релігійних громад, котрі потребували культових приміщень. Через нестачу останніх між релігійними

організаціями виник гострий конфлікт, який став не лише релігійно-церковною, а й суспільно-політичною проблемою. І хоча з часом він був локалізований, а потім ліквідований, майнова проблема досі зберігає свою конфліктогенність. Свідченням тому є загострення відносин на майновому ґрунті між православними громадами в Україні у зв'язку зі зміною ними своєї юрисдикції.

Законодавче врегулювання та розв'язання проблеми реституції церковної власності зберігає актуальність і тому, що воно було однією з умов вступу України до Ради Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До осмислення цієї проблеми долучалося чимало вітчизняних науковців та експертів, серед яких В. Бондаренко, М. Васін, Г. Друзенко, С. Закірова, Т. Кормчевська, В. Любчик, М. Новиченко,

І. Онищук, Ю. Решетніков, О. Рязанцев, Т. Шмарьова та ін. Ними піддавалися аналізу різні аспекти проблеми реституції культових будівель і майна, проте серед найменш досліджених залишаються політико-правові.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є виявлення та дослідження політико-правових аспектів проблеми повернення релігійним організаціям націоналізованих радянським режимом культових будівель і майна.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дореволюційній Росії, до складу якої входила Україна, церква мала статус юридичної особи, володіла значними матеріальними ресурсами. Після жовтневого перевороту 1917 р. більшовики позбавили церкву будь-якої власності і статусу юридичної особи. Релігійні громади, священнослужителі, віруючі зазнавали гонінь і переслідувань. Релігійні організації, яким вдалося вижити, мали доступ лише до незначної частини культових споруд, більшість яких або використовувалися не за призначенням, або пустували, або взагалі були зруйновані.

Із початку демократизації суспільства, яка розпочалася у кінці 80-х рр. ХХ ст., українська влада, намагаючись подолати тяжку радянську спадщину у релігійно-церковній сфері, докладала зусиль для врегулювання майнових питань релігійних організацій. Прийнятими ще до проголошення незалежності України Законами України «Про власність» і «Про свободу совісті та релігійні організації» встановлювалося, що релігійні організації є суб'єктами права колективної власності, які володіють, користуються і розпоряджаються майном, що належить їм на правах власності або надається на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами. Оскільки релігійні організації займаються не лише культурною, а й позакультурною діяльністю, у їх власності могли бути не тільки будівлі та майно культового, а й виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно. Релігійним організаціям надавалося право власності на майно, придбане або створене ними за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане державою, а також придбане на інших передбачених законом підставах. У власності релігійних організацій могло бути майно, що знаходилося за межами України [1; 2].

Прийняттям Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» було покладено також початок процесу повернення релігійним організаціям експропрійованої церковної власності. Так, відповідно до цього закону, культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких

вони перебувають, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями місцевих органів виконавчої влади обласного рівня [2]. Постановою Верховної Ради України, якою визначався порядок введення в дію цього закону, український парламент зобов'язував Кабінет Міністрів України, місцеві органи виконавчої влади забезпечити повернення у власність чи передачу у безоплатне користування релігійним громадам культових будівель і майна [3].

Хоча на час прийняття вищезазначений закон був досить прогресивним, його положення стосовно повернення релігійним організаціям їхньої незаконно вилученої власності не можна вважати досконалими. По-перше, ними передбачалося повернення релігійним організаціям лише культових будівель і майна, а не усієї експропрійованої власності. По-друге, у них не визначалося, у яких випадках культові будівлі і майно надавалися у користування, а у яких поверталися у власність. Такий порядок повернення релігійним організаціям культових споруд і майна не виключав можливості впливу на цей процес політичних і конфесійних уподобань тих, хто брав у ньому участь. До того ж, законом передбачалося повернення культових будівель і майна «релігійним організаціям», якими є релігійні громади, релігійні управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій, тоді як постановою про введення його у дію – лише «релігійним громадам» [2; 3].

Окрім Верховної Ради України, яка прийняла важливі законодавчі акти, спрямовані на врегулювання питань повернення релігійним організаціям культових будівель і майна, важливі документи у цій сфері було ухвалено президентами України Л. Кравчуком та Л. Кучмою. Одним із перших таких документів був Указ Президента України Л. Кравчука «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 04 березня 1992 р. Цим указом Глава держави зобов'язав Кабінет Міністрів і місцеві органи виконавчої влади впродовж 1992–1993 рр. здійснити передачу релігійним громадам у власність чи безоплатне користування культових будівель, що використовувалися не за призначенням, а також провести інвентаризацію культового майна, що зберігалося у фондах державних музеїв і архівів, для вирішення питання про можливість його подальшого використання за призначенням [4]. Розпорядженням Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» від 22 червня 1994 р. строки виконання вищезазначеного указу переносилися з 1992–1993 рр. на 01 грудня 1997 р. [5]. Оскільки це розпорядження

було видано в період підготовки до дострокових президентських виборів, не виключено, що воно мало на меті не лише відновлення історичної справедливості щодо релігійних організацій, а й розширення електорального поля за рахунок духовенства і віруючих.

Важливу роль у подоланні негативних наслідків радянської релігійної політики, зокрема розв'язання проблеми повернення релігійним організаціям культових будівель і майна, відіграв Указ Президента України Л. Кучми «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 р. Ним передбачалася розробка Урядом перспективного плану заходів, спрямованих, окрім іншого, і на повернення релігійним організаціям колишніх культових будівель і майна, що перебувають у державній власності і використовуються не за призначенням. Органам місцевого самоврядування рекомендувалося вжити заходів щодо повернення релігійним організаціям колишніх культових будівель і церковного майна, що перебувають у комунальній власності. Характерно, що для здійснення цих заходів вищезазначеним указом передбачалося виділення бюджетних коштів [6].

До розв'язання проблеми повернення релігійним організаціям культових будівель і майна чималих зусиль докладав Кабінет Міністрів України. Зокрема, своїм розпорядженням від 07 травня 1998 р. він зобов'язав місцеві органи виконавчої влади скласти повний перелік культових будівель, які перебувають у державній і комунальній власності та не використовуються або використовуються не за призначенням, а також визначити терміни й умови їх поетапного повернення релігійним організаціям [7]. Постановою Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям» від 14 лютого 2002 р. було визначено, що культові будівлі – визначні пам'ятки архітектури можуть передаватися у користування релігійним організаціям тільки після вирішення питань, пов'язаних із переміщенням навчальних закладів, архівних установ і закладів культури, що займають ці культові будівлі, до інших приміщень [8].

На виконання Указу Президента України Л. Кучми «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» Кабінет Міністрів України затвердив Перспективний план невідкладних заходів, яким передбачалося здійснити низку організаційних, правових, науково-просвітницьких та інших заходів, спрямованих на подолання нега-

тивних наслідків радянської політики щодо релігії та церкви. Серед них – вивчення питання про долю колишніх культових будівель і майна, належність яких до колишньої церковної власності підтверджена відповідними архівними документами, й узгодження його з керівниками релігійних організацій на місцях, визначення термінів їх повернення у користування релігійним організаціям. Відповідним державним органам доручалося також вивчити питання та внести пропозиції щодо механізму передачі в користування релігійним організаціям частини церковної атрибутики, літератури та документів, що зберігаються в музейних запасниках та архівах; зробити узагальнення та подати до міжвідомчої комісії інформацію про культові об'єкти та майно, які мають бути повернуті релігійним організаціям; розробити рекомендації щодо нормативно-правового врегулювання питань їх збереження. Пропонувалося також розробити законопроект щодо надання релігійним організаціям земельних ділянок, а також сприяти церквам і релігійним організаціям у будівництві храмів і молитовних будинків [9].

Документом, спрямованим на практичне розв'язання проблеми повернення релігійним організаціям культових будівель і майна, було затверджене Кабінетом Міністрів України «Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій». Серед основних завдань цієї комісії були підготовка рекомендацій щодо удосконалення механізму повернення релігійним організаціям культових будівель та іншого майна, що їм належало, а також аналіз пропозицій органів виконавчої влади стосовно вивільнення культових будівель, що підлягали поверненню релігійним організаціям, і переміщення установ і організацій, які їх займали [10].

Таким чином, найвищими органами державної влади – Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України – прийнято низку нормативно-правових актів, які стали правовою основою повернення релігійним організаціям експропрійованих культових будівель і майна.

Однак у сфері реституції ще існує чимало невіршених питань. Одним із них є відсутність в українській правовій системі спеціального закону, який визначав би ключові терміни, засади, принципи, порядок і механізми реституції церковної власності, порядок відновлення релігійних організацій у правах власника, джерела грошової компенсації, відповідальність за його порушення. Адже повернення релігійним організаціям культових будівель і майна відбувалося на підставі підзаконних актів, тоді як відповідно до Конституції України правовий режим власності має визначатися виключно законом [11].

На необхідність прийняття закону, який регулював би питання повернення експропрійованої

власності релігійних організацій, неодноразово звертала увагу Парламентська асамблея Ради Європи (далі – ПАРЄ). Так, у своєму Висновку № 190 (1995) щодо заявки України на вступ до Ради Європи вона констатувала: вище керівництво української держави запевнило, що в Україні буде «встановлено правове вирішення питання про повернення церковної власності» [12]. У Рекомендації № 1722 (2005) ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» на основі аналізу ситуації, пов'язаної з реституцією культових будівель і майна, було зроблено висновок, що «законодавству України все ще бракує ефективних правових способів повернення церковного майна» [13].

З метою виконання обов'язків і зобов'язань України, що випливали з її членства в Раді Європи, 12 січня 2011 р. Президентом України було затверджено План заходів, який передбачав розробку законопроекту про повернення культових будівель релігійним організаціям [14]. На виконання цього указу, а також з ініціативи окремих народних депутатів України, було розроблено кілька законопроектів, спрямованих на врегулювання проблеми реституції церковного майна. Проте з різних причин (неналежну їх якість, політичне протистояння у парламенті тощо) жоден із них не був ухвалений.

Рада Європи змушена була знову нагадати і закликати держав-членів, у яких реституція майна церков ще не завершилася, прискорити цей процес і завершити його у короткостроковій або середньостроковій перспективі. Зазначалося, що цей процес не має перебувати ані під тиском, ані під впливом будь-якої політичної ідеології або уряду [15].

Деякі вітчизняні дослідники (Т. Шмарьова, наприклад) вважають, що законодавче врегулювання проблеми реституції церковного майна слід починати з розробки та прийняття відповідної концепції. «Держава має розробити єдину концепцію повернення культового майна, – стверджує вона. – Зміна законодавства і кожен наступний акт адміністрування мають здійснюватися на підставі цієї концепції» [16, с. 147].

На нашу думку, така пропозиція вбачається вразливою з погляду права. По-перше, зважаючи на те, що на підставі концепції має здійснюватися «зміна законодавства» у цій сфері, її мала б ухвалювати Верховна Рада України. Однак Конституцією України не передбачено прийняття нею таких документів. По-друге, у разі її ухвалення іншим органом (Президентом України чи Кабінетом Міністрів України) вона не зможе бути «підставою» для зміни законодавства. Адже закон має прийматися на основі Конституції України, а не на підставі затвердженої підзаконним актом концепції. По-третє, сумнівність цієї ідеї підтверджується невдалим досвідом розробки та тривалого суспільного обговорення проекту Концепції

державно-церковних відносин, яка впродовж понад десяти років так і не була ухвалена.

Нині в Україні існує кілька варіантів урегулювання на законодавчому рівні питань реституції церковної власності.

1. Розробка та прийняття базового закону України про реституцію всієї експропрійованої власності, яким, окрім іншого, регулювалися б і питання повернення власності релігійним організаціям.

2. Розробка та прийняття окремого спеціального закону України про реституцію церковної власності.

3. Внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», якими регулювалися б питання не лише повернення релігійним організаціям культових будівель і майна, а визначався б порядок повноцінної реституції усієї церковної власності.

Незважаючи на те, що чимало різних аспектів проблеми реституції знайшли своє теоретичне осмислення, значення наукових досліджень у цій сфері не зменшується. Звертає на себе увагу відсутність будь-якої координації реституційних досліджень, що призводить до відсутності єдності в оцінках і підходах до розв'язання цієї проблеми. Так, дослідник Г. Друзенко доробок органів державної влади у цій сфері називає «реституцією по-українськи», за якої націоналізоване майно культового призначення повертається релігійним організаціям у користування здебільшого без повноцінного відновлення їх у правах власника, що не відповідає ні суті реституції, ні європейським стандартами у цій сфері. Для розв'язання цієї проблеми він пропонує створити національний реєстр об'єктів загальнодержавної та комунальної власності, що підлягають реституції; законодавчо закріпити за церквами статус юридичної особи; провести переговори повноважних представників релігійних організацій, справедливо поділити «рештки» культового майна [17].

Дослідник І. Онишук теж вважає, що процеси, які відбуваються в Україні у цій сфері, є «досить звуженою формою реституції», яка зводиться до повернення релігійним організаціям лише культових будівель і майна, а не усієї націоналізованої власності, що не узгоджується з рекомендаціями ПАРЄ. У зв'язку з цим він вважає за необхідне підготувати «обґрунтований висновок» стосовно того, що має бути повернуто церкві негайно, що треба повернути в найближчій і віддаленій перспективі, а що передати взагалі неможливо. Пропонується застосувати принцип комбінації натуральної реституції та фінансових виплат [18, с. 19–20, 22].

Г. Сенік, аналізуючи проблеми реституції в Україні, доходить висновку, що її здійснення у чистому вигляді нині «не є реальністю», а виплата компенсацій – «це є реальність» [19].

Ю. Решетников взагалі вважає «недоцільним порушувати питання про повернення релігійним організаціям усієї колишньої церковної власності». Він пропонує визначити обсяг майна, на яке претендують релігійні організації, створити відповідний національний реєстр, підписати главами конфесій у присутності Президента України меморандум про принципи розподілу між релігійними організаціями відповідного майна, про їхню згоду із запропонованим механізмом реституції та про відсутність у них інших майнових претензій до держави й один до одного [20, с. 89].

О. Рязанцев відстоює позицію щодо необхідності проведення «загальнонаціональної дискусії передових наукових і професійних кіл стосовно реституції і захисту майнових прав в цілому» [21], а С. Закірова – «широкомасштабних і довготривалих як просвітницьких, так і суспільно-політичних заходів» [22].

Заслуговує на увагу думка Президента Конгресу національних громад Й. Зісельса, який, не заперечуючи необхідності проведення реституції, вважає, що у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в Україні нині вона «не на часі». На його думку, до цього питання можна повернутися після припинення воєнних дій і відновлення територіальної цілісності України [23].

Як бачимо, серед вітчизняних науковців та експертів існують суттєві розходження у визначенні шляхів і механізмів здійснення реституції взагалі і церковної зокрема, що свідчить про недостатню готовність української держави і суспільства до її розв'язання.

Успішне розв'язання проблеми реституції будівель і майна культового призначення потребує урахування інтересів установ і організацій, у користуванні яких вони знаходяться нині. Адже впродовж десятиліть вони теж докладали зусиль до їх утримання і збереження. Тому відновлення майнових прав одних суб'єктів не повинно зашкоджувати правам інших.

Під час проведення реституції слід бути готовим до того, що релігійні організації можуть порушити питання про повернення не тільки реально існуючих нині експропрійованих культових будівель і майна, а й про грошове чи матеріальне відшкодування вартості тих, що були зруйновані і знищені радянським тоталітарним режимом. Більше того, була знищена не лише експропрійована власність релігійних організацій, а й вони самі, що нині значно ускладнює процес встановлення первісного власника чи правонаступників релігійних організацій, у яких були націоналізовані культові споруди і майно.

Розв'язання проблеми реституції значною мірою ускладнюється відсутністю у релігійних об'єднань статусу юридичної особи. Для усунення цієї перешкоди необхідне не тільки прийняття спе-

ціального закону про реституцію церковної власності, а й внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яким визначається порядок надання релігійним організаціям статусу юридичної особи.

Процес реституції церковної власності в Україні уповільнюється й недостатньою активністю релігійних організацій у їх домаганнях повернення будівель і майна культового призначення. Вони лише зрідка порушують перед владою це питання, особливо не наполягаючи на його негайному вирішенні.

Розв'язання майнових проблем релігійних організацій потребує врахування громадської думки. Адже, як засвідчують соціологічні дослідження, проведені центром Разумкова, населення України по-різному ставиться до проблеми реституції церковного майна. Так, 32% респондентів вважають, що церквам слід повернути лише ті споруди, де нині відбуваються богослужіння, 26% пропонують повернути все майно, яке колись було відібране у церков, 14% взагалі виступають проти повернення релігійним організаціям їхнього колишнього майна. До того ж, на ставленні до цієї проблеми суттєво позначаються регіональні відмінності: якщо на заході України ідею реституції підтримують 40% опитаних, то на сході – лише 12% [24, с. 10].

Слід вказати також на суспільну небезпеку політизації процесу реституції церковної власності. Її проведення без усунення політичного чинника з цього процесу може спричинити загострення не лише міжконфесійного, а й політичного протистояння в українському суспільстві.

Важливе значення у розв'язанні проблеми реституції має досвід європейських країн, які виходять із того, що все незаконно вилучене майно має бути повернуте їх законним власникам або його спадкоємцям, а в разі неможливості його повернення забезпечити справедливую грошову або матеріальну компенсацію. Хоча загальний підхід європейських країн до розв'язання проблеми реституції є однаковим, проте кожна із країн вирішує це питання по-своєму. Узагальнений європейський досвід засвідчує, що питання реституції церковної власності можуть регулюватися або загальним, або спеціальним законом. Заслуговує на увагу і практика європейських країн одночасного використання визначних культових споруд як релігійних об'єктів і об'єктів культурної спадщини. Слід зважати й на те, що, як засвідчує європейський досвід, реституція відбувається успішніше в тих країнах, де існує спеціальний державний орган у цій сфері.

Україна, вивчаючи зарубіжний досвід реституції, повинна не механічно його копіювати, а шукати власні шляхи і механізми повернення релігійним організаціям культових будівель і майна,

відновлення їх у правах власника з урахуванням особливостей суспільно-політичної, економічної, релігійно-церковної ситуації.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Як бачимо, проблема реституції культових будівель і майна для України є настільки важливою, що до її розв'язання долучалися найвищі органи державної влади України – Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, а також місцеві органи влади. Їхня діяльність у цій сфері сприяла забезпеченню релігійних організацій спорудами і майном культового призначення, подальшій нормалізації відносин між державою та церквою, зниженню

рівня міжконфесійного протистояння, забезпеченню конституційного права на свободу совісті та віросповідання.

За роки незалежності українською державою чимало зроблено для повернення релігійним організаціям культових будівель і майна. Однак в умовах глибокої і тривалої економічної кризи та гострої суспільно-політичної ситуації остаточне розв'язання проблеми реституції церковної власності ще далеко до завершення. Тому вона залишається одним із проблемних питань державно-церковних відносин в Україні, яке потребує подальшого наукового осмислення і практичного вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про власність». Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 20. Ст. 249. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/697-12>.
2. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 25. Ст. 283. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
3. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про порядок введення в дію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 25. Ст. 284. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/988-12>.
4. Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна». 04 березня 1992 р. № 125. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/125/92>.
5. Розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна». 22 червня 1994 р. № 53/94-рп. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/290-98-p>.
6. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». 21 березня 2002 р. № 279/2002. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/279/2002>.
7. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням». 07 травня 1998 р. № 290-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/290-98-p>.
8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям». 14 лютого 2002 р. № 137. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/137-2002-p>.
9. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». 27 вересня 2002 р. № 564-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-p>.
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій та її складу». 30 жовтня 2008 р. № 953. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/953-2008-p>.
11. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
12. Висновок № 190 (1995) ПАРЕ щодо заявки України на вступ до Ради Європи. URL: zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_590.
13. Рекомендація № 1722 (2005) ПАРЕ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною». IPC. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=91%3A1&catid=43%3Aeu&Itemid=70&lang=uk.
14. Указ Президента України «Про План заходів із виконання зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи». 12 січня 2011 р. № 24/2011. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/24/2011>.
15. Резолюція № 1928 (2013) ПАРЕ «Гарантування прав людини стосовно релігії та переконань і захист релігійних громад від насильства». URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1747_rez_1928_\(2013\).htm](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1747_rez_1928_(2013).htm).
16. Шмарьова Т.О. Питання повернення майна культового призначення: історія адміністрування і проблеми реалізації в Україні. Наукові записки НаУКМА. Т. 129. Юридичні науки. К., 2012. С.145–149.
17. Друзенко Г. Реституція по-українськи: відновлення історичної справедливості чи пастка для церкви? Релігія в Україні. URL: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/6186-restituciya-po-ukrayinski-vidnovlennya-istorichnoyi-spravedlivosti-chi-pastka-dlya-cerkvi.html>.

18. Онищук І. Законопроект про реституцію майна церкви (релігійних організацій), націоналізованого радянським режимом – вимога часу чи шлях до відновлення історичної справедливості? Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. № 1. 2015. С. 19–23.

19. Реституція в Україні. Реалії і перспективи. Радіо свобода. 21 червня 2018 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26806299.html>.

20. Решетніков Ю.Є. Повернення колишнього церковного майна: український і зарубіжний досвід. Ефективність державного управління. Вип. 34. 2013. С. 82–93.

21. Рязанцев А. Реституция и Украина: насколько удобно и выгодно стоять в позе страуса? 2000. № 17 (770). 29 апреля – 05 мая 2016 г. URL: <https://www.2000.ua/v-nomere/forum/puls/restitucija-i-ukraina-naskolko-udono-i-vygodno-stojat-v-poze-strausa.htm>.

22. Закірова С. Європейський досвід і практика запровадження реституції. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2576:evropejskij-dosvid-i-praktika-zaprovadzhennya-restitutsiji-2&catid=71&Itemid=382.

23. Реституцію в Україні пропаганда Росії використовує проти України – Зісельс. Радіо Свобода. 19 січня 2015 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26802180.html>.

24. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (Інформаційні матеріали). Київ, 2018. 78 с.

ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В ЛУЦЬКІЙ МІСЬКІЙ РАДІ

THE EVOLUTION OF THE PARTY-POLITICAL REPRESENTATION IN THE LUTSK CITY COUNSEL

Бортнікова А.В.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Здійснено аналіз еволюції партійного представництва в Луцькій міській раді в умовах демократичної трансформації України. Розкрито кількісні та якісні показники депутатського корпусу ради залежно від характеру партійно-політичної структуризації в краї. За результатами місцевих виборів 1990–2015 рр. простежено склад депутатських фракцій, партійну належність міських голів.

Ключові слова: Волинь, Луцька міська рада, місцеві вибори, політичні партії, політичні фракції в раді.

Проведен анализ эволюции партийного представительства в Луцкой городской раде в условиях демократической трансформации Украины. Раскрыто количественные и качественные показатели депутатского корпуса рады в зависимости от характера партийно-политической структуризации в регионе. За результатами местных выборов 1990–2015 гг. рассмотрен состав депутатских фракций, партийность городских голов рады.

Ключевые слова: Волинь, Луцкая городская рада, местные выборы, политические партии, политические фракции в раде.

The analysis of the party representation evolution in the Lutsk City Council in the conditions of the democratic transformation of Ukraine has been carried out. The quantitative and qualitative indicators of the parliamentary body of the council, depending on the nature of party-political structuring in the land has been revealed. According to the results of the local elections of 1990–2015ies, the composition of parliamentary factions and the party membership of the city mayors have been observed.

Key words: Volyn, Luts'k City Counsel, local elections, political parties, political factions in the counsel.

Постановка проблеми. Демократична трансформація політичної системи України неможлива без докорінного реформування місцевого самоврядування на засадах децентралізації, субсидіарності та відповідальності влади перед місцевою територіальною громадою. Ці та інші принципи народовладдя покладено в центр завдань адміністративно-територіальної реформи, що відбувається Україні. Її практична реалізація, у свою чергу, передбачає зміни структури органів місцевого самоврядування, які б, з урахуванням вимог вітчизняного законодавства, поєднували демократичні традиції з новаторством. У цьому контексті зростає роль політичних партій і їх фракцій у діяльності міських рад, включно із Луцькою міською радою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нагальною проблемою вивчення політичних процесів та участі в них політичних партій є відхід від суто теоретичних, нормативно-правових та історичних студій до конкретного аналізу практичних параметрів діяльності політичних партій на рівні окремих регіонів і міст. Попри реєстрацію великої кількості технологічних проєктів, в Україні існує певна кількість політичних партій і їх регіональних осередків, які здійснюють реальний вплив на місцеву політику, що підтверджують дослідження вітчизняних фахівців [1; 2]. Таке завдання актуалізується і з погляду вивчення змісту місцевих полі-

тичних режимів і локальної демократії, яке поступово виходить на провідні позиції у дослідженнях вітчизняних політологів. Свідченням тому є публікації Т. Бевз, С. Були, М. Горбатюка, О. Зорич, М. Кармазіної, А. Кучурана, М. Лендєл, Т. Майко, Н. Ротар, С. Янишевського, В. Яремчука та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Систематичний аналіз процесів політичної структуризації міських рад Волинської області, зокрема Луцької міської ради, не знайшов належного висвітлення у науковій літературі і потребує уваги наукової спільноти та подальших ґрунтовних досліджень.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз еволюції партійно-політичного представництва в Луцькій міській раді в умовах демократичної трансформації України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реформа місцевого самоврядування і територіальної організації влади, що відбувається зараз у всіх регіонах країни, вписується у парадигму демократичного транзиту України, початок якого пов'язують із лібералізацією радянського режиму – часами т. зв. «перебудови» і відмовою КПРС від монополії на політичну владу. За результатами місцевих виборів, що відбулися 04 березня 1990 р., до місцевих органів влади потрапили представники

національно-патріотичних сил, що уособлювали демократичну спрямованість політичного процесу. За законом кількість народних депутатів рад в містах обласного підпорядкування, яким був Луцьк, мала складати від 50 до 250 осіб. До Луцької міської ради обрано 120 народних депутатів, які входили до численних постійних комісій ради. Членами виконкому міської ради стали 29 депутатів. Голова міської ради та її виконавчого комітету А. Кривицький очолив її президію [3, с. 8, 128].

Лідером у боротьбі за демократію на той час була Луцька міська рада. Її рішення були революційними за своїм змістом і такими, що навіть виходили за межі повноважень місцевого представницького органу. Так, своїм рішенням про надання статусу державних свят Різду і Великодню у квітні 1990 р. міська рада перебрала на себе повноваження Верховної Ради України. У квітні 1990 р. новообраний склад Луцької міської ради на своєму першому засіданні ухвалив такі рішення:

1. Відповідно до чинного законодавства взяти на себе всю повноту державної влади на території міста Луцька.

2. Вважати неприпустимим будь-яке втручання громадсько-політичних організацій у її діяльність, а також у діяльність організацій і установ, що перебувають у її підпорядкуванні.

3. Звернутися у Верховну Раду УРСР із вимогою про визнання національної символіки державною.

4. На вежі Луцького замку вивісити синьо-жовтий прапор [3, с. 9].

У середині липня 1990 р. друга сесія Луцької міської ради прийняла низку важливих політичних рішень: звернення до Верховної Ради України про недопущення служби призовників за межами України, підтримку політичних вимог шахтарів, створення муніципальної міліції, виведення з 01 вересня 1990 р. всіх політичних структур учнівської молоді за межі навчальних закладів, а також про національну символіку. 15 липня було вирішено підняти синьо-жовтий прапор над приміщенням Луцької міської ради. Підняття синьо-жовтого прапора проходило в урочистій обстановці й набувало символічного змісту, оскільки наступного дня, 16 липня 1990 р., Верховна Рада УРСР прийняла акт великої політичної ваги – Декларацію про державний суверенітет [4, с. 143–144].

Із метою створення плюралізму офіційних ЗМІ, більш повного інформування жителів про діяльність міської ради, на першій сесії Луцька міська рада вирішила організувати видання друкованого органу міської ради – газети, яка отримала промовисту назву «Народна трибуна». До цього монополію на висвітлення подій в обласному центрі мала газета «Радянська Волинь», орган обкому КПУ та Волинської обласної ради.

На початку лютого 1991 р. в області проходила кампанія щодо реорганізації органів місцевої

влади відповідно до Закону «Про місцеві ради та місцеве самоврядування». Однією з новацій цього закону стало рішення про об'єднання посад голів рад і голів їх виконавчих комітетів. З урахуванням цієї обставини пройшли вибори нових голів обласних, районних і міських рад. Вочевидь така новація зміцнювала позицію міського голови, а також запобігала виникненню непорозумінь і протиставлення представницької і виконавчої гілок влади в структурі органів місцевого самоврядування. Міським головою обрано А. Поху, якого підтримували представники національно-патріотичних сил.

24 серпня 1991 р. стало початком відліку нового часу в житті українського народу. Виконком Луцької міської ради 24 серпня 1991 р. на виконання рішення позачергової сесії ради та Постанови Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. «Про департизацію органів прокуратури, МВС, КДБ, органів державного управління Республіки Україна», прийняв рішення «Про заходи виконкому у зв'язку зі зміною суспільно-політичної ситуації в краї», відповідно до яких припинялося членство в будь-якій партії членів виконавчого комітету. Паралельно з процесом департизації відбувалися і процеси декомунізації, що засвідчує рішення Луцького міськвиконкому від 12 вересня 1991 р. «Про створення творчої групи по перейменуванню назв вулиць, районів, міст».

На перших місцевих виборах, що відбулися в умовах незалежності України, 26 червня 1994 р. громадяни прямим волевиявленням, поряд із виборами Президента України, мали право обирати голів обласних, міських і районних рад. Головою Луцької міської ради обрано А. Кривицького. Вибори проходили за мажоритарною системою абсолютної більшості в умовах протистояння прокомуністичних і національно-патріотичних сил. На початок 1994 р. структура партійних організацій на Волині мала яскраво виражений поляризований вигляд, де на лівому фланзі зосереджено партійні осередки Комуністичної партії України (КПУ), Селянської партії України (СелПУ), Соціалістичної партії України (СПУ), на правому – Народний рух України (НРУ), Українська республіканська партія (УРП), Демократична партія України (ДемПУ), Конгрес національно-демократичних сил (КНДС), Конгрес українських націоналістів (КУН). На виборах 1994 р. склад Луцької міської ради народних депутатів порівняно з 1990 р. зменшився на три чверті – зі 120 до 30 депутатів, де переважали позапартійні депутати (20). Представники інших політичних партій представлені у незначній кількості: УРП (3), НРУ (3), ДемПУ (1), КПУ (1) [5]. Таким чином, за партійною належністю виборці Луцька віддавали перевагу представникам партій національно-патріотичного спрямування.

На структуру партійного представництва органів місцевого самоврядування в Україні вирішаль-

ним чином вплинули зміни національної партійної системи. Поштовхом для її кількісного і якісного оновлення слугували зміни у виборчому законодавстві. Відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» на парламентських виборах 1998 р. запроваджено змішану систему виборів, коли половина депутатів Верховної Ради України мали обиратися за партійними списками, а інша половина – за мажоритарною системою. Після прийняття цього закону розпочався активний процес виникнення нових партій, спрямованих на електоральну перемогу. Тому не випадково, що це були переважно центристські партії. 1997 р. став «роком перелому» в становленні партійної системи України. Головну причину вчені бачили у привертанні уваги до партій з боку «галузевих, регіональних, відомчих та інших груп впливу», які побачили у партіях, «по-перше, механізм більш легкого приходу до влади (на центральному або місцевому рівнях), по-друге, політичну гарантію бізнесу, по-третє, інструмент збереження або зміцнення позицій в ешелонах влади» [6, с. 50]. На Волині у 1997 р. започаткували свою діяльність обласні осередки Аграрної партії України (АПУ), Всеукраїнського об'єднання «Громада», Партії національно-економічного розвитку України (ПНЕРУ), Республіканської християнської партії (РХП), Української партії справедливості (УПС), Народної партії (НП), Соціал-демократичної партії України об'єднаної (СДПУ (о)), партії «Реформи і порядок», Партії зелених України (ПЗУ) [7].

На місцевих виборах, які відбулися у березні 1998 р. до складу Луцької міської ради обрано 40 депутатів. Характерно, що це були переважно позапартійні кандидати (30). Партійна ж належність депутатського корпусу засвідчувала існування в регіоні партійної структури, що тяжіла до системи поляризованого плюралізму. Із 10 депутатів, що представляли політичні сили, 6 належали до партій, які перебували на протилежних сторонах ідеологічного спектру: НРУ і КПУ – отримали по 3 мандати. По 1 – члени ДемПУ, партія «Реформи і порядок», РХП, УПС [8].

На наступних місцевих виборах 2002 р. склад Луцької міської ради збільшився на 5 місць і став нараховувати 45 депутатів. Більшу частину депутатського корпусу склали позапартійні депутати (34), Партія «Реформи і порядок» делегувала до міської ради 4 депутатів, Український народний рух і Народно-демократична партія – по 2, політичні партії «Солідарність жінок України» і «Єдність» – по 1 [9]. Луцьким міським головою утретє після 1994 р. обрано А. Кривицького (СДПУ (о)).

Після обрання Президентом України В. Ющенка і створення пропрезидентської політичної партії «Наша Україна», у партійно-політичній структурі Луцької міської ради відбулися кардинальні зміни: створено депутатські фракції політичних партій

«Наша Україна», ВО «Батьківщина» і депутатську групу «Луцьк європейський». Фракцію ВО «Батьківщина» у складі 9 депутатів, за словами голови фракції, створено, щоб «мати контрольний пакет при голосуванні з принципових питань» [10]. Не в останню чергу це пов'язано з наближенням парламентських і місцевих виборів 2006 р, коли вперше депутати міських рад мали обиратися за пропорційною системою за виборчими списками політичних партій, виборчих блоків політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі. Не випадково, що 2005 р. в Луцьку спостерігався «вибухове» зростання кількості місцевих осередків політичних партій – 24, порівняно з попередніми роками: 2001 – 4; 2002 – 0; 2003 – 12; 2004 – 9 [11].

Водночас, як показав результат опитування «Аналіз ефективності діяльності депутатського корпусу Луцької міської ради в контексті виборчої кампанії – 2006», проведеного місцевим громадськими організаціями напередодні виборів, 74% жителів Луцька не знали про діяльність жодної фракції в Луцькій міській раді. 16,3% знали про те, що в міській раді є фракція «Наша Україна», 8% називали фракцію партії «Батьківщина», 1,4% – фракцію «Луцьк європейський» [12].

Після березневих виборів 2006 р. відбулося партійно-політичне структурування депутатського корпусу Луцької міської ради, кількісний склад якою залишився незмінним – 45 депутатів. Загальна кількість мандатів, яку отримали політичні партії, включені до виборчих списків 36 місцевих організацій партій (блоків), що брали участь у виборах, була такою: БЮТ – 23 мандати; Виборчий блок «Наша Україна» – 11; Громадянський блок ПОРА-ПРП – 3; Український Народний Блок Костенка та Плюща – 3; Партія регіонів – 3; СПУ – 2 мандати [13]. Міським головою обрано члена ВО «Батьківщина» Б. Шибу. Найбільшу фракцію міської ради – БЮТ – склали 19 членів ВО «Батьківщина» і 4 представники УСДП. До складу 11 депутатів фракції «Наша Україна» входили 8 представників партії «Народний Союз «Наша Україна», 2 – Партія промисловців і підприємців, 1 – НРУ. Згодом між найбільшими фракціями у міській раді БЮТ і «Нашою Україною» підписано Угоду про співпрацю, що зокрема передбачало участь і головування у постійних комісіях ради представників обох фракцій, узгодження між собою питань для внесення на розгляд міської ради проектів рішень щодо них і текстів заяв, а також про неподання попередньо неузгоджених проектів рішень і неузгоджених заяв тощо [14].

Після місцевих виборів 2006 р. Луцька міська рада та її виконавчі органи здійснили помітні кроки у напрямі демократичного реформування діяльності ради. У 2006 р. вперше в Луцькій міській раді відбувся відкритий конкурс на заміщення вакантних посад, результатом якого стало оновлення керівного складу структурних підрозділів на 90%.

За результатами конкурсу призначено і керівників комунальних підприємств міста.

2007 р. Київський міжнародний інститут соціології досліджував рівень задоволеності лучан послугами міських служб. Виявилось, що більшість респондентів – 83,7% – вважали себе мало або зовсім непоінформованими про діяльність місцевої влади та про послуги, які вона надає. Вирішити проблему поінформованості громадян із зазначеного питання допомогла реалізація у 2008–2009 рр. проекту «Налагодження стійкої комунікації між місцевою владою та територіальною громадою шляхом встановлення мультимедійних кіосків у виконавчих органах Луцької міської ради», що впровадив виконавчий комітет за підтримки Фонду Східна Європа за рахунок коштів, наданих Координатором проектів ОБСЄ в Україні та Агентством США з Міжнародного розвитку (USAID). Головна ідея програми полягала у встановленні чотирисенсорних інформаційних кіосків-інформантів у приміщеннях Луцької міської ради [15].

Напередодні місцевих виборів 2010 р. сесія Луцької міської ради прийняла рішення про збільшення депутатського корпусу з 45 до 50 депутатів. 31 жовтня 2010 р. відбулися вибори до органів місцевого самоврядування, які проводилися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Уперше вони проходили окремо від парламентських. Розведення у часі парламентських і місцевих виборів загалом мало позитивний ефект, оскільки сприяло зосередженню уваги виборців на місцевих проблемах і кандидатах, які ці проблеми мали вирішувати. Такий формат сприяв згуртуванню територіальних громад, формуванню в їх населення активістської політичної культури. У виборах взяли участь нові політичні проекти: «Сильна Україна», «Фронт змін», «Єдиний центр», «За Україну!», які суттєво наростили свою підтримку через втрату довіри до Блоку Юлії Тимошенко і «Нашої України». Як зауважують експерти, використання адмінресурсу у вигляді тиску на виборців, системного використання службового становища під час виборчої кампанії не було [16, с. 59].

За результатами місцевих виборів 2010 р. розклад політичних сил у Луцькій міській раді був таким: ВО «Батьківщина» отримала 24 депутатських мандати; ВО «Свобода» – 9; «Фронт Змін» – 4; «За Україну!» – 4; Партія регіонів – 3; «Сильна Україна» – 2; «Наша Україна» – 2 і Європейська партія України – 1 [17, с. 613]. Беззаперечним лідером виборчих перегонів на місце міського голови був М. Романюк («Сильна Україна»), який і став переможцем. На першій і наступних сесіях ради створено відповідні депутатські фракції.

У січні 2014 р. в міській раді створено депутатську групу «Новий Луцьк», яку очолила І. Костанкевич, заступник голови благодійного фонду «Фонд Ігоря Палиці – Новий Луцьк», що засвід-

чило зростання впливу в Луцьку нової політичної сили – партії «УКРОП».

25 жовтня 2015 р. відбулися чергові вибори до органів місцевого самоврядування, які проводилися за пропорційною виборчою системою за оновленими правилами, що стимулювало виникнення нових політичних партій. Так, якщо 2014 р. на Волині зареєстровано 11 обласних партійних осередків, то 2015 р. вже 50. На кінець 2015 р. в обласному управлінні юстиції зареєстровано понад 200 діючих партійних організацій [7].

За результатами місцевих виборів 2015 р. у міській раді сформовано її новий склад, який порівняно із минулим скоротився на 8 місць і складав 42 депутати. Таку кількість депутатського корпусу визначено Законом України «Про місцеві вибори» для міст із кількістю виборців від 100 до 250 тис. (ст. 16, ч. 2). Нові правила обрання депутатів місцевих рад сприяли якісному оновленню їх складу. Зокрема Луцьку міську раду оновлено на 80%. Лише 9 із 42 депутатів вже обиралися до Луцької міської ради у минулому [18]. Міським головою обрано представника «БПП «Солідарність» М. Романюка, який вдруге очолив міську раду.

За партійною належністю в раді було сформовано 7 фракцій. Найчисельнішою є фракція «Українське об'єднання патріотів – УКРОП», котра налічує 15 обранців, «БПП «Солідарність» (8), ВО «Свобода» (5), ВО «Батьківщина» (4), «Об'єднання «Самопоміч» (4), Радикальна партія Олега Ляшка (3), «Громадський рух «Народний контроль» (3). Згодом із фракції «БПП «Солідарність» вийшли 4 депутати і припинила існування фракція Радикальної партії Олега Ляшка, відповідно в міській раді утворено групу позафракційних депутатів у складі 7 осіб.

Партійно-політичне представництво в Луцькій міській раді є дещо відмінним від обласної ради. Так, представники політичної партії «Наш край» не потрапили до міської ради, маючи представництво в обласній раді. Натомість до Луцької міської ради обрано представників «Народного контролю», яких не обрано до обласної ради. Особливість електорального протистояння під час місцевих виборів 2015 р. на Волині полягало у боротьбі між двома фінансово-промисловими групами: «Континіум» і «Приват». Перші, заручившись підтримкою патріотичних сил, виступали у ролі захисників існуючої влади, підтримуючи міських голів у містах Луцьку та Ковелі – найбільших центрах Волині. Натомість ФПГ «Приват» фактично з 2012 р. будувала свою передвиборчу кампанію як «опозиція», чітко виокремлюючи свого лідера – І. Палицю – та його фонд «Новий Луцьк». Цей фонд перед виборами поширив свою діяльність на територію області і змінив назву на «Тільки разом», відкривши свої представництва у кожному районі Волинської області [19].

Характерною особливістю місцевих виборів упродовж усіх виборчих циклів пострадянського періоду є перемога на виборах міських голів, які не були активно задіяні у діяльності політичних партій (за винятком Б. Шибі). Їх формальна участь у роботі обласних осередків політичних партій, навіть за умови керівництва ними (А. Кривицький очолював обласний осередок СДПУ (о)), були скоріше вимушеним заходом, ніж демонстрацією партійно-політичної позиції. Так, М. Романюк у 2010 р. йшов на вибори від «Сильної України», а на місцевих виборах 2015 р. – від БПП «Солідарність». Перемогу міським головам А. Посі, А. Кривицькому, Б. Шибі і М. Романюку головним чином забезпечували не партійний бренд, а якості політичного лідера, особистісні людські риси, а також впевненість виборців, що міська влада потрапить у «надійні» руки.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Партійно-політична структурація у Волинській області віддзеркалювала складні процеси, що відбувалися у суспільно-політичному житті українського суспільства. Вибори до Луцької міської ради у досліджуваній період показали, що відбулися помітні зміни в структурі електоральних переваг виборців. Якщо на початковому етапі формування депутатського корпусу

ради у 1990-і рр. відбувалася поляризація політичних сил за принципом: прокомуністичні – національно-патріотичні сили й переважання у складі ради позапартійних депутатів, то у наступні роки депутатами ставали переважно представники центристських партій. Реальний вплив політичних партій на процеси демократизації в діяльності Луцької міської ради простежується лише від місцевих виборів 2006 р., коли започатковано пропорційну систему виборів, унаслідок чого було значно оновлено склад міської ради та її керівних органів. За принципових змін, що відбулися у політичній системі країни після падіння режиму В. Януковича, на Волині певну сталість засвідчують такі політичні партії, як ВО «Батьківщина», ВО «Свобода» тощо. В електоральному циклі 2010–2015 рр. обґрунтовані претензії на представництво інтересів волинян здобули нові політичні партії «УКРОП», Об'єднання «Самопоміч», «Народний контроль» та «Наш край», які однак ще не мають розгалуженої мережі партійних осередків на місцях. Вивчення демократичного потенціалу діяльності політичних партій в міських радах потребує проведення моніторингових досліджень і компаративного аналізу функціонування міських рад інших українських міст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами наук. конф. «Політичні партії і вибори: українські та світові практики (пам'яті Юрія Романовича Шведа)» від 08 жовтня 2016 р. / за заг. ред. А. Романюка. Львів: Простір-М, 2017. 362 с.
2. Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами наук. конф. «Політичні партії і вибори: українські та світові практики (пам'яті Юрія Романовича Шведа)» від 21 жовтня 2017 р. / відп. за вип. А. Романюк, В. Литвин. Львів: Простір-М, 2018. 362 с.
3. Бортніков В.І., Бортнікова А.В., Бусленко В.В., Надольський Й.Є. Волинь: 90-і роки ХХ століття. Ілюстрований літопис політичних подій. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 162 с.
4. Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття): кол. моногр. / за заг. ред. В.І. Бортнікова. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 656 с.
5. Народна трибуна. 1994. 02 липня.
6. Кресіна І.О., Перегуда Є.В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. 368 с.
7. Реєстр структурних утворень політичних партій. Головне управління юстиції у Волинській області. URL: <http://justvolyn.gov.ua/reestr/inform/rpp.shtml>.
8. Обрані депутатами. Луцький замок. 1998. 02 квітня.
9. Депутати Луцької міської ради. Луцький замок. 2002. 04 квітня.
10. Лесюк С. У міськраді створено фракцію партії «Батьківщина». Луцький замок. 2005. 23 червня.
11. Луцькі міські осередки політичних партій. Луцький замок. 2006. 05 січня.
12. Шелеп М., Наход М. Аналіз ефективності діяльності депутатського корпусу Луцької міської ради в контексті виборчої кампанії-2006. Луцький замок. 2006. 23 березня.
13. Гущенко С. Обрано міського голову та депутатів Луцької міської ради. Луцький замок. 2006. 06 квітня.
14. Козюра А. «Наша Україна» у міськраді: рік роботи. Луцький замок. 2007. 05 квітня.
15. Ричук Ю. Знайомтесь: виконавчі органи Луцької міської ради. Волинь-нова. 2008. 02 грудня.
16. Місцеві вибори – 2010. Пульс країни / відп. ред. Когут А. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2011. 228 с.
17. Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 31 жовтня 2010 р.: інформаційне видання. Київ: Фенікс, 2011. 844 с.
18. Відомий остаточний склад Луцької міської ради. Хроніки Любарта. 2015. 19 листопада.
19. Фонд «Тільки разом» Ігоря Палиці. URL: http://ufb.org.ua/aboutus/kerivnuctvo/members/noviy_lutsk.htm.

ЛЮДИНА І КОНЦЕПТ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ Е. ФРОММА

MAN AND THE CONCEPT OF MASS SOCIETY IN POLITICAL PHILOSOPHY OF E. FROMM

Вегеш І.М.,

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету*

У статті проаналізовано положення політичної філософії Е. Фромма крізь призму концепту масового суспільства. У межах цього концепту досліджено позицію Е. Фромма стосовно ролі та значення людини в умовах сучасних високотехнологічних суспільств із тенденціями до споживацтва та масової культури. У статті також проаналізовано взаємозв'язок «авторитарної особистості» та «ринкової особистості» як двох еволюційних етапів розвитку масової людини.

Ключові слова: масове суспільство, авторитарна особистість, ринкова особистість, «втеча від свободи», «здорове суспільство», фрейдомарксизм.

В статье проанализированы положения политической философии Э. Фромма сквозь призму концепта массового общества. В рамках данного концепта исследовано позицию Э. Фромма относительно роли и значения человека в условиях современных высокотехнологических обществ с тенденциями к потребительству и массовой культуре. В статье также проанализирована взаимосвязь «авторитарной личности» и «рыночной личности» как двух эволюционных этапов развития массового человека.

Ключевые слова: массовое общество, авторитарная личность, «рыночная личность», «бегство от свободы», «здоровое общество», фрейдомарксизм.

During the second half of the twentieth century Erich Fromm's political philosophy was a powerful foundation for a large-scale critique of a developed industrial society. With the transition this type of society to the high-tech conditions of existence, with the increasing role of information, there is a need for a new understanding of the social criticism of E. Fromm within the current postmodern situation. In addition, from the theoretical point of view it also seems important and relevant to analyse the philosophy of E. Fromm in the broad concept of mass society. There is an urge need, within the framework of this concept, to analyse the views of E. Fromm on the role and place of a man in the conditions of the modern capitalist system, as well as his views on the possibilities and limits of human freedom. E. Fromm noticed that the "average" man in a developed society is afraid of his own freedom, since the availability of freedom also implies responsibility. To somehow avoid responsibility, a person gets rid of his own freedom, escapes from it into passivity and dissolution in the masses, controlled by stronger personalities-leaders. This leads to the formation of a mass society, which consists of a set of impersonal individuals, which E. Fromm called "authoritarian personalities". In the concept of mass society by E. Fromm, modern man appears as a creation of a capitalist society, which imposes him to exist in narrow boundaries of market standards. Man reduces himself to the function that he performs in society, and equates himself to things that he produces and consumes in the rhythm of monotonous stability. To designate this type of person E. Fromm proposed the concept of "market personality". The future of the society seemed to the philosopher extremely disappointing if it did not choose the way of reformism and "recovery". For this, a man needs to give up the consumer mode of existence, based on the idea of material property, and he has to focus on the mode of being, which will help to open true self of personality, and will free it from the effects of late capitalism society. Man must fully disclose his subjectivity and creative potential, which will be the prerequisite for his release.

Key words: mass society, authoritarian personality, "market personality", "escape from freedom", "sane society", Freud-Marxism.

Постановка проблеми. Упродовж другої половини ХХ ст. політична філософія Еріха Фромма була потужним фундаментом масштабної критики розвиненого індустріального суспільства. З переходом цього суспільства на високотехнологічні умови існування, з посиленням ролі інформації виникає настійлива потреба в осмисленні соціального критицизму Е. Фромма в межах ситуації постмодерну. Крім цього, з погляду теорії також видається важливим та актуальним залучення й осмислення філософії Е. Фромма в межах широкого концепту масового суспільства, біля витоків якого стояли такі потужні науковці як Х. Ортега-і-Гасет, Х. Арендт, В. Беньямін і представники

Франкфуртської школи. Існує настійлива потреба якраз у межах цього концепту проаналізувати погляди Е. Фромма на роль і значення людини в умовах сучасної капіталістичної системи, а також на можливості та межі людської свободи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розробку концепту масового суспільства внесли такі зарубіжні дослідники, як П. Андерсон, В. Декомб, Ж. Ліповецьки, А. Дьяков, Є. Маковецький. Різні аспекти масового суспільства та масової культури крізь призму постмодерних підходів вивчали також вітчизняні дослідники Н. Зінченко, Л. Франченко, І. Сайтарли, О. Войцехівська, Ю. Серова та ін.

Однак, попри спроби цих дослідників, у політичній науці не існує усталеного трактування філософії Е. Фромма у межах концепту масового суспільства. Це зумовлюється тим, що саме поняття «масове суспільство» не має чіткого визначення. Класичне ж трактування, яке розглядає цей тип суспільства як такий, у якому порушені традиційні зв'язки та норми життя, більше не відповідає сучасним реаліям існування масового суспільства. Це породжує необхідність залучати різні концептуальні підходи (в т. ч. і підхід Е. Фромма) до трактувань зазначеного явища, до осмислення людини у ньому.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою роботи є дослідження ролі та значення людини у політичній філософії Е. Фромма крізь призму концепту масового суспільства.

Мета зумовила постановку таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати концепцію «втечі від свободи» Е. Фромма крізь призму концепту масового суспільства;

- виявити характерні риси таких соціальних типів людини, як «авторитарна особистість» і «ринкова особистість»;

- дослідити програму «здорового суспільства» Е. Фромма.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будучи представником фрейдомарксизму, кар'єра якого починалася у Франкфуртській школі, Еріх Фромм, на відміну від інших її представників, таких як Г. Маркузе чи Т. Адорно, виступив із більш поміркованими поглядами на проблему масового суспільства. У цьому контексті його концепцію можна з певністю віднести до гуманістично-ліберальних традицій. Учений зауважував, що «середня» людина у розвинутому суспільстві боїться власної свободи, оскільки наявність свободи передбачає також відповідальність. Щоб якось уникнути відповідальності, людина позбувається власної свободи, фактично тікає від неї у пасивність і розчинення у масі, контрольованій більш сильними особистостями – вождями. Це призводить до формування масового суспільства, яке складається із сукупності знеособлених індивідів, що їх Е. Фромм називав «авторитарними особистостями».

Авторитарна особистість, на переконання Е. Фромма, любить умови, котрі можуть обмежити свободу людини, вона із задоволенням підкоряється долі і пливе за течією. Такий тип мислення має одну спільну рису, яка полягає у переконанні, що саме сили, які існують поза людиною, поза її потребами й інтересами, визначають її подальше життя. Єдиний можливий шлях до щастя – підпорядкування цим силам. Проявом мужності для авторитарної особистості є те, щоб достойно терпіти всі незгоди, які посиляє доля чи її фізичне

втілення в особі якого-небудь вождя. Страждати мовчки – найвища заслуга особистості, а зовсім не спроба припинити ці страждання раз і назавжди чи хоча б зменшити їх. Героїзм авторитарної особистості полягає у тому, щоб підкоритися долі, а не намагатися змінити її [2, с. 168–169].

Значну увагу у вивченні авторитарної особистості Е. Фромм приділяв пасивності. Під нею він розумів спрямованість людини силами, котрі вона не контролює, а тому не може діяти самостійно і лише реагує. Вчений зазначав із цього приводу: «Якщо ви уважно подивитесь на активність людей, які просто реагують чи діють за призначенням, людей пасивних у класичному розумінні, ви помітите, що їх реакції ніколи не змінюють свого напрямку. Їх реакції завжди однакові. Однакові подразники завжди викликають однакові реакції... Тут не помічається індивідуальність, сили мислення не залучені, все здається запрограмованим: однакові подразники, однакові наслідки» [5, с. 39].

Оскільки авторитарний тип особистості, на думку Е. Фромма, є домінуючим у сучасних суспільствах, незалежно від рівня їхнього розвитку, у цьому контексті вкрай важливо встановити причину, яка призвела до такого стану. Такою причиною Е. Фромм вважав «втечу від свободи» – повсюдне небажання людини відповідати за себе та за власні вчинки.

Е. Фромм описав декілька механізмів «втечі від свободи», до яких може вдаватися сучасна людина. Перший шлях – авторитаризм, який трактується як «тенденція відмови від незалежності своєї особистості, злиття свого «Я» з кимось або чимось зовнішнім, щоб таким чином здобути силу, якої не вистачає самому індивіду» [2, с. 140]. Авторитаризм проявляється як у мазохістських, так і в садистських тенденціях. За мазохістської форми авторитаризму люди виявляють у відносинах з оточуючими надмірну залежність, підконтрольність і безпомічність. Садистська форма авторитаризму, навпаки, виявляється в експлуатації інших, домінуванні та контролі над ними. Е. Фромм наголошував, що в одного і того ж індивіда зазвичай присутніми є обидві тенденції. Наприклад, у військовій структурі людина може добровільно підкорятися командам вищих офіцерів і принижувати чи жорстоко експлуатувати підлеглих. Другий спосіб втечі – деструктивність. Слідуючи цій тенденції, людина намагається подолати відчуття неповноцінності, знищуючи або підкоряючи інших. За Е. Фроммом, обов'язок, патріотизм і любов – загальнопоширені приклади раціоналізації деструктивних дій [6, с. 249].

Третім механізмом «втечі від свободи» є конформізм. Людина прагне позбутися самотності та відчуження шляхом абсолютного підкорення соціальним нормам, які регулюють поведінку.

Використовуючи цю стратегію, людина стає абсолютно такою, як всі інші, а її поведінка стає загальноприйнятною. Е. Фромм наголошував: «Індивід перестає бути собою; він повністю засвоює той тип особистості, який вимагає модель культури, а тому стає абсолютно схожим на інших, таким, яким вони хочуть його бачити» [2, с. 182]. Філософ вважав, що подібна втрата індивідуальності міцно вкоренилася у соціальному характері більшості сучасних людей. Люди у суспільстві конформістів стають невіддільними від свого оточення, вони поділяють ті самі цінності, переслідують ті самі кар'єрні цілі, купують ті самі продукти, думають і відчувають так само, як кожен у їхній культурі.

Загалом у концепції Е. Фромма поведінка сучасної людини визначається домінуванням у ній одного із двох видів етики – гуманістичної й авторитарної. В авторитарній етиці авторитет визначає, чим є благо людини, і він також встановлює закони та норми поведінки. У гуманістичній етиці людина сама є і творцем норм, і їхнім виконавцем, вона створює їх, реалізує та дотримується. За своєю сутністю авторитарна етика є експлуаторською, хоча індивід може знаходити у ній значні матеріальні та психічні вигоди. Однак це відбуватиметься лише за рахунок втрати моральної самостійності. Гуманістична етика, навпаки, заснована на визнанні моральної автономії індивіда, його здатності самому розмежовувати добро і зло без втручання авторитета [1, с. 135–136].

Особливо гостро за таких умов постає питання вибору між двома вирішальними модусами – «мати» чи «бути». Е. Фромм зазначав, що відмінність цих категорій стоїть в одному ряду з відмінністю між любов'ю до життя та любов'ю до смерті та є найважливішою проблемою людського існування. «Володіння та буття, – писав Е. Фромм, – це дві повністю відмінні форми людських переживань: від наявності й інтенсивності тієї чи іншої форми залежать відмінності індивідуальних і колективних характерів» [4, с. 30–31]. Під «мати» і «бути» вчений мав на увазі два способи існування людини у світі, дві різні особистісні складові частини, переважання яких визначає цілісність індивіда. Людина з орієнтацією на «мати» ставиться до світу, як господар до власності, а те, чим вона не може завладіти, так чи інакше стає метою для жаги привласнення. Стосовно орієнтації на «буття», то тут Е. Фромм пропонував дві форми екзистенції. Одна з них є протилежністю володінню; ця форма буття означає життєлюбство та справжню причетність до світу. Інша форма буття є протилежною видимості; її варто розуміти як справжнє, природне, реальне існування індивіда, яке є протилежністю акторству та лицемірству [4, с. 44–45].

У цьому контексті поняття «володіння», на думку Е. Фромма, є дуже наближеним до поняття

«споживання». Більше того, вчений зробив висновок, що споживання є одним із проявів володіння. Зокрема у роботі «Мати і бути» він констатував: «Споживання є однією з форм володіння і, можливо, в індустріальних суспільствах, для яких характерним є «перевиробництво», це найголовніша форма володіння. Споживанню притаманні якості, які суперечать одна одній: з одного боку, воно послаблює відчуття тривоги та неспокійності, оскільки те, що стало моїм, не може бути у мене відібране; але, з іншого боку, це змушує мене здобувати більше і більше, оскільки будь-яке накопичення згодом перестає приносити задоволення» [4, с. 49].

Переходячи від дослідження модусу володіння до визначення сутності протилежного йому – модусу буття, Е. Фромм зіткнувся з низкою проблем. Це зумовлюється тим, що в новітню добу людина має більше знань та уявлень про володіння, аніж про буття, оскільки власницький тип поведінки у сучасній культурі зустрічається значно частіше. Іншою причиною такого нерозуміння є те, що поняття «мати» стосується речей, а речі – конкретні, їх можна описати. У свою чергу поняття «буття» стосується переживань, а їх описати дуже важко. У розумінні Е. Фромма «бути» означає виражати всі задатки і таланти, якими наділений кожен із нас. «Бути» означає долати вузькі рамки свого власного «я», розвивати й оновлювати себе і проявляти інтерес і любов до інших, бажання не брати, а давати. Жоден із перелічених станів душів фактично не піддається адекватному словесному вираженню [4, с. 138]. Цим якраз і зумовлюється важкість в осягненні та дослідженні модусу буття. Будучи ідеалістом, Е. Фромм вірив у добру природу людини, тому, власне, і стверджував, що людина, яка відмовиться від споживацького модусу, обов'язково знайде підтримку в інших людей. В умовах жорсткої конкуренції нашого часу така імовірність видається вкрай сумнівною.

Тим не менше, цінність поглядів Е. Фромма з цього приводу полягає якраз у самій постановці проблеми вибору між «бути» і «мати». Самі ці дві альтернативи окреслюють реальність індивіда та його надію на майбутнє в умовах постіндустріального суспільства. У людини екзистенційної модальності немає страху втратити щось. Якщо індивід є тим, чим він є (модус буття), а не тим, що він має (модус володіння), то ніхто не може позбавити його відчуття надійності та впевненості. Те, що складає основу власницького буття, від використання зношується, тоді як зміст екзистенційного буття не старіє і не зникає [4, с. 173].

Саме кризь призму модусу володіння Е. Фромм виводить поняття «ринкової особистості». На думку вченого, тип особистості, який базується на авторитарності (адже накопичення завжди межує

з підкоренням), почав складатися у XVI ст. і до XIX ст. почав переважати. Капіталізм привніс у цей тип особистості ринковий характер. Пояснюючи, чому саме він обрав термін «ринкова особистість», Е. Фромм наголошував, що людина цього типу сприймає себе як товар на «ринку особистостей». За капіталістичних відносин успіх значною залежить від того, наскільки вдало людина вміє себе продати, підкреслити вигідні сторони своєї особи, а також подати її в красивій «упаковці» [4, с. 224–225].

Найвищою ціллю «ринкової особистості» є повне пристосування до вимог ринку. Людина цього типу позбавлена свого еґо, оскільки її «я» постійно змінюється, виходячи з принципу: «Я такий, яким ти хочеш мене купити». «Ринкова особистість» постійно перебуває у русі, вона хоче всім подобатися і робити все якомога краще й ефективніше. Як зазначав Е. Фромм, «особистісна криза» сучасного суспільства полягає у тому, що його члени перевтілилися у безликі інструменти, їхня основна цінність полягає у причетності до великого концерну (або іншої бюрократичної машини), а індивідуальний примітивізм ховається за корпоративною належністю до певного клану» [4, с. 227].

«Ринкова особистість» не вміє любити і ненавидіти. Ці «старомодні» почуття не вміщуються в її структурі, яка функціонує винятково на раціональному рівні і тому уникає як позитивних, так і негативних емоцій. Емоції заважають «ринковій особистості» у досягненні основної мети: купити, продати, обміняти. Оскільки людина такого типу ні з ким не підтримує глибоких зв'язків, то вона нічого не бере близько до серця, і не стільки через еґоїзм, скільки через поверхневність оцінки себе та інших. Таких людей не хвилює можливість ядерної війни чи екологічної катастрофи, їх байдужість до серйозних проблем є наслідком того, що у них відсутні емоційні зв'язки, навіть щодо найближчих людей [4, с. 227–228]. Сутність «ринкової особистості» пояснює також той факт, що сучасні люди охоче купують і споживають речі, але водночас залишаються байдужими до них, легко позбуваються придбаних речей і купують нові. Це пояснюється тим, що накопичення речей вказує на слідування моді та сучасним уявленням про престиж і комфорт, аніж на практичне використання цих речей.

Ще однією важливою ознакою «ринкової особистості», на думку Е. Фромма, є «маніпулятивний інтелект». Оскільки ціль такої особистості – оптимальне функціонування за певних умов, то і засоби, якими вона послуговується, є винятково раціональними та прагматичними. З вірою у те, що розум – це дар, який дістався лише homo sapiens, маніпулятивний інтелект, не контрольований розумом, несе у собі загрозу самознищення

людини. Відчужений, винятково науковий інтелект, механічне, маніпулятивне мислення супроводжується атрофією емоцій. Оскільки вважається, що почуття не допомагають, а скоріше заважають оптимальному функціонуванню системи, сфера почуттів не розвивається і залишається на інфантильному рівні [4, с. 229]. Саме ця інфантильність може стати причиною того, що «ринкова особистість», шукаючи контакту зі світом емоцій, не буде здатною визначити щирість спрямованих на неї емоцій інших людей і підпаде під згубний вплив сумнівних лідерів тих чи інших релігій і політичних ідеологій.

Варто також зазначити, що те, що Е. Фромм називав «ринковою особистістю», не є єдиним визначенням цього людського типу. К. Маркс вивів поняття «відчуженої особистості», апелюючи до відчуження, яке людина відчуває щодо своєї праці. Зрештою, таке відчуження може розповсюджуватися і на сім'ю, і на співвітчизників, на природу і на власне людське «я». Г. Маркузе, змальовуючи подібні ознаки масового індивіда XX ст., використовував термін «одномірна людина», оскільки вона існує в єдиному вимірі споживацького існування, не бачить якихось альтернатив споживацькому модусу і навіть не задумується над тим, що які-небудь альтернативи можуть існувати.

Окрім «ринкової особистості» Е. Фромм виділив ще чотири типи соціальних характерів, які превалюють у сучасних суспільствах. Вчений поділив їх на два великі класи: непродуктивні (нездорові), до яких власне належить «ринкова особистість», і продуктивні (здорові) типи. До непродуктивних типів він відносив:

1. Рецептивні типи. Вони переконані, що джерело всього хорошого у житті знаходиться поза ними самими. Вони відкрито залежні і пасивні, не здатні на дію без сторонньої допомоги, довірливі та сентиментальні.

2. Експлуатуючі типи. Вони беруть все, що їм потрібно або про що вони мріють, силою або за рахунок вигадливості. Вони нездатні до творчості, схильні до агресії, самовпевненості й еґоцентризму.

3. Накопичувальні типи. Вони намагаються володіти якомога більшою кількістю матеріальних благ, влади та любові. На відміну від перших двох типів, «накопичувальні» тяжіють до минулого, їх відлякує все нове [6, с. 252–253].

Категорія продуктивних типів представлена у концепції Е. Фромма лише одним типом, який уособлює собою ідеальне психічне здоров'я. Продуктивний характер є кінцевою метою у розвитку людини. Саме через дослідження продуктивного типу характеру соціального індивіда Е. Фромм дійшов до розробки концепції «здорового суспільства», яка посіла значне місце у його соціально-політичному вченні.

Для того, щоб відбувся перехід до «здорового суспільства», на думку Е. Фромма, необхідно здійснити перетворення у трьох основних напрямках: економіці, політиці та культурі. Економічні перетворення повинні стосуватися звільнення людини від монотонної, механічної праці, повинні спровокувати появу інтересу та прагнення до участі в робітничому процесі. Організація праці повинна будуватися на засадах робітничих об'єднань. Говорячи про політичні перетворення, Е. Фромм зазначив, що демократія не може існувати у відчуженому суспільстві; якщо демократія означає, що індивід виражає свою переконаність та утверджує свою волю, то необхідною умовою повинна стати наявність у нього такої переконаності та волі. Однак факти вказують на те, що у сучасного відчуженого індивіда є погляди та заботи, але немає переконань, у нього є симпатії й антипатії, але немає волі. Потужна пропагандистська машина маніпулює його поглядами та симпатіями, так само як і його вподобаннями, причому ця пропаганда не була б такою ефективною, якби індивід не піддавався впливу з боку реклами та не мав відчуженого способу життя [3, с. 370]. Е. Фромм зазначив, що для подальшого прогресивного розвитку демократичної системи потрібна нова орієнтація. По-перше, слід визнати, що істинні рішення повинні прийматися не в атмосфері масового голосування, а у відносно малих групах. На зібраннях таких груп присутній особистісний контакт між людьми, що утруднює демагогічний та ірраціональний вплив на їхню свідомість. По-друге, кожен індивід повинен знати про найважливіші факти, які є необхідними для прийняття розумного рішення. По-третє, яким не було б його рішення як члена малої групи, воно повинно мати вплив на процес прийняття рішень парламентським органом [3, с. 373].

Культурні перетворення, у свою чергу, повинні бути спрямовані на те, щоб покінчити зі згубним поділом на теоретичні та практичні знання. Цей розподіл є частиною відчуження праці та думки. Якщо праця індивіда у «здоровому суспільстві» повинна перетворитися у діяльність, яка базується на його знанні та розумінні того,

що він робить, то виникає необхідність у корінних змінах методів навчання: теоретичне знання повинно поєднуватися з практичною роботою. Молодь не повинна закінчувати школу, не оволодівши достатньою мірою яким-небудь ремеслом. Так само «здорове суспільство» повинно надавати дорослим такі ж можливості для отримання освіти, які воно надає дітям. Цей принцип у наш час простежується в наявності навчальних курсів для дорослих, однак вони охоплюють лише незначну частину населення. З цих позицій Е. Фромм аналізував майбутні можливості «колективного мистецтва», яке «починатиметься з ігор у дитячому садку, продовжуватиметься у школі й у подальшому житті. У нас будуть спільні танці, хор, ігри, музика, оркестри, спортивні команди; причому сучасний спорт перетвориться в один із неприбуткових видів діяльності» [3, с. 383]. Тут, так само як і в промисловій і політичній організації, вирішальним фактором є децентралізація, наявність конкретних груп із міжособистісним контактом та активна участь на засадах відповідальності.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, у концепції масового суспільства Е. Фромма сучасна людина постає як витвір капіталістичного суспільства, яке нав'язує їй спосіб існування у вузьких межах ринкових стандартів. Людина зводиться до функції, яку вона виконує у суспільстві, і прирівнюється до речей, які вона виробляє та споживає у ритмі монотонної стабільності. Для позначення такого типу людини Е. Фромм запропонував поняття «ринкова особистість». Майбутнє суспільства видавалося філософу вкрай невтішним, якщо воно не ступить на шлях реформізму й «оздоровлення». Для цього людині необхідно відмовитися від споживацького модусу існування, який базується на ідеї матеріальної власності, та зосередитися на модусі буття, покликаному відкрити особистості її справжнє «Я», вільне від впливів суспільства пізнього капіталізму. Людина повинна повною мірою розкрити свою суб'єктність і творчий потенціал, що стануть першочерговими умовами її звільнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабосов Е.М. Эрих Фромм. Минск: Книжный Дом, 2009. 192 с.
2. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Г.Ф Швейника. Москва: Астрель, 2012. 284 с.
3. Фромм Э. Здоровое общество / пер. с англ. Т.В Банкетово́й, С.В. Карпушиной. Москва: Астрель, 2011. 446 с.
4. Фромм Э. Иметь или быть? / пер. с нем. Э.М Телятниковой. Москва: Астрель, 2010. 314 с.
5. Фромм Э. Ради любви к жизни. Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. 400 с.
6. Хьелл Л., Зиглер Дж. Теории личности / пер с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 607 с.

МАСОВА СВІДОМІСТЬ ЯК ВЛАДНА ТЕХНОЛОГІЯ: СУТНІСТЬ І МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

MASS CONSCIOUSNESS AS THE POWER OF TECHNOLOGY: THE ESSENCE AND MECHANISMS OF REALIZATION

Ісакова О.І.,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук

Таврійського державного агротехнологічного університету

У статті автор аналізує проникнення масової комунікації в усі сфери суспільства і її вплив на масову свідомість. Об'єктом дослідження виступає масова свідомість як об'єктивна реальність. Розглядаються механізми і форми реалізації владних технологій у масовій свідомості. Робиться висновок про інтенсифікацію зусиль щодо осмислення ролі конкретних механізмів маніпулятивних стратегій масової свідомості.

Ключові слова: масова культура, масова свідомість, владні технології, масові комунікації, політична свідомість, політичні маніпуляції.

В статье автор анализирует проникновение массовой коммуникации во все сферы общества и её влияние на массовое сознание. Объектом исследования выступает массовое сознание как объективная реальность. Рассматриваются механизмы и формы реализации властных технологий в массовом сознании. Делается вывод об интенсификации усилий по осмыслению роли конкретных механизмов манипулятивных стратегий массового сознания.

Ключевые слова: массовая культура, массовое сознание, властные технологии, массовые коммуникации, политическое сознание, политические манипуляции.

In the article the author analyzes the penetration of mass communication into all spheres of society and its influence on mass consciousness. The object of research is mass consciousness as an objective reality. The mechanisms and forms of realization of power technologies in mass consciousness are considered. The conclusion is made about the intensification of efforts to understand the role of specific mechanisms of manipulative strategies of mass consciousness.

Key words: mass culture, mass consciousness, power technologies, mass communications, political consciousness, political manipulation.

Постановка проблеми. Серед соціальних процесів одне з провідних місць посідає комунікація (від лат. *communicatio* – спосіб повідомлення, передачі) як необхідний елемент взаємодії людей, груп, народів, держав, у ході якого здійснюється передача інформації, почуттів, оцінок, значень, смислів, цінностей і т. д. Без комунікації неможливе конституювання соціальних спільнот, соціальних систем, інститутів, організацій, неможливе існування соціальності, соціуму як такого. Комунікація пронизує всі сторони життя суспільства, соціальних груп і окремих індивідів. Будь-яке дослідження соціального життя зачіпає ті чи інші її форми.

Масова комунікація – це процес поширення інформації і впливу в суспільстві за допомогою спеціальних засобів: преси, телебачення, радіо, кіно і т. д., внаслідок чого повідомлення надходить відразу до великих груп людей.

Тому завданням нашого дослідження є вивчення закономірності масових інформаційних процесів і діяльності соціальних інститутів, які виробляють і поширюють масову інформацію. Головна увага приділяється дослідженню проблем комунікатора, аудиторії, змісту і проблем сприйняття масової інформації, проблем функціонування окремих засобів масової комунікації (друку,

заради, телебачення, кіно, реклама), всієї системи масової інформації в цілому.

Масова комунікація – феномен, який буквально пронизує всі сторони сучасного суспільства і впливає на масову і групову свідомість найрізноманітнішими способами.

Вплив масової комунікації на політичні процеси також багатосторонній: це і її внесок у політичну соціалізацію, і її місце в передвиборній боротьбі, і роль в оцінці діяльності політичних лідерів і структур.

Розвиток засобів масової інформації створює умови для маніпулювання суспільною свідомістю. У зв'язку з цим необхідно вивчати проблеми ефективності пропаганди і контрпропаганди. У цих дослідженнях ефективність комунікації необхідно розглядати як прямий наслідок одиничного або повторюваного пропагандистського впливу і виявляти чинники, які посилюють або послаблюють його.

Наше існування немислиме без засобів масової комунікації. Вплив їх неможливо переоцінити, оскільки це не просто спосіб донесення будь-якого повідомлення до його адресата і надання йому практично цілодобових інформаційних послуг, а і найважливіший механізм формування стереотипів поведінки і соціальних установок і затвердження

відповідних цінностей, за якими стоять і які підтримують цілком певні групи.

Масова свідомість – це сукупність уявлень різних соціальних груп про світ явищ навколишнього життя (економічного, політичного, культурного, які зачіпають їх соціальні інтереси і позначаються на характері їх життєдіяльності як членів суспільства. Масова свідомість великих груп людей (класових, національних, регіональних, конфесійних, професійних і т. д.) об'єднує людей, а усвідомлення своєї спільності за позиціями і прагненнями виявляється потужним двигуном соціальної активності. Міра згуртованості груп і наявність лідируючих сил (активістів, організаторів, політичних партій) визначає міру і спрямованість цієї активності.

З погляду змісту, в масовій свідомості відображені знання, уявлення, норми, цінності і зразки поведінки, що розділяються будь-якою сукупністю індивідів – масою. Вони виникають у процесі спілкування людей між собою і спільного сприйняття ними соціально-політичної інформації (скажімо, в ході політичного мітингу). Хоча масова свідомість і реалізується в масі індивідуальних свідомостей, але вона не збігається за змістом з кожною з них окремо [1, с. 331].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В умовах тотального проникнення масової комунікації в усі сфери суспільства вимагає осмислення на філософському рівні питання про її вплив на масову свідомість. Сучасна масова свідомість як предмет соціально-філософського аналізу владних технологій є багатоплановим феноменом. У сучасному світі знання перетворилося в найпотужнішу мас-медійну зброю. У зв'язку з цим видається актуальним не тільки виявити «пристрій» і механізм функціонування масової свідомості, а і знайти джерело його розвитку. Необхідна інтенсифікація зусиль для осмислення ролі масової комунікації, її впливу на людину і суспільну систему, а також на масову свідомість людей, що свідчить про актуальність теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення понять «масова культура» і «масова свідомість» обговорюються в дослідженнях А.В. Большакова, В.Ю. Борева, Г.Н. Веневитинова, П.С. Гуревич, А.Я. Флієра і ряду інших фахівців.

Близько до проблематики цього дослідження в великому масиві джерел розташовується блок літератури, присвячений аналізу механізмів реклами та PR-технологій. У зв'язку з цим наше дослідження спирається на теоретичні розробки таких авторів, як Ж.Ф. Ліотар, Г. Люс, А. Моль, Г.Г. Почепцов, П. Слотердак.

Природа політичної свідомості, його внутрішня будова всебічно розглядається в роботах Е. Берна, В.В. Ільїна, Ю.А. Левади.

Політична свідомість у його ігровому прояві (в аспекті повсякденної комунікації та соці-

альних інтеракцій) ставало предметом вивчення таких учених, як: Х.Г. Гадамер, Г. Павловський, Н.І. Петров, В.В. Учонова, Й. Хейзінгой, М.К. Чередникова та ін.

У цілому, будучи всебічно проаналізованою, проблематика масової свідомості в аспекті його природи, структурної організації та громадських функцій є широким полем для подальшого поглибленого вивчення і постановки нових питань.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Об'єктом дослідження виступає масова свідомість як онтологічна реальність. Предметом дослідження є конкретні механізми і форми реалізації владних технологій у масовій свідомості.

Цілями дослідження є опис загальних механізмів маніпулятивних стратегій масової свідомості.

Для досягнення цих цілей у роботі поставлені такі завдання:

1. прояснити методологічний статус понять «масова культура» і масова свідомість»;
 2. описати феномен мас-медіа в якості «генератора» симулятивної реальності і інформаційних потоків;
 3. визначити елементарні смислові структури, що лежать в основі феномена масової культури.
- Методи дослідження: історико-порівняльний метод, методи індукції та дедукції, діалектичний метод і метод аналогій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб зрозуміти вплив засобів масової культури на «масову свідомість» людей, проаналізуємо специфіку сучасного феномену public relations у контексті базових стереотипів, закладених у масовій культурі. Аналіз проблеми почнемо з осмислення позитивних функцій PR-технологій. Їх можна звести до створення сприятливого іміджу організації або конкретної особистості; запобігання негативних ситуацій за рахунок профілактичної роботи; нейтралізації негативних впливів у соціальному середовищі. Критичний розгляд наведених вище визначень показує, що названі характеристики мають надзвичайно загальний характер, де під милозвучними описами ховаються досить жорсткі функціональні цілі. Останні так чи інакше зводяться до маніпуляції думкою соціальних груп, установ і навіть великих груп населення, про що навмисно замовчується. У соціально-психологічному плані тут головним є те, що PR, на відміну, скажімо, від комерційної реклами та інших видів маркетингових комунікацій, практично не використовує методи прямого впливу. PR – це технологія особливого, гранично тонкого і опосередкованого впливу на людську психіку. Основною психологічною особливістю PR-впливу є створення такого контексту, в якому навіть «нейтральне» повідомлення буде сприйняте належним чином. Така технологія «підка-

зує» шлях руху думки, за якими зазвичай і слідує суб'єкт [2, с. 158].

Цілком природно, що спроби керування як окремою людиною, так і групою людей зустрічають опір. У цьому разі в ініціатора керуючого впливу є два шляхи: 1) спробувати змусити виконати нав'язливу дію, тобто зломити опір – це дія можна охарактеризувати як відкрите управління; 2) замаскувати керуючий вплив так, щоб воно не викликало заперечень адресата, що може бути названо прихованим управлінням [3, с. 277].

Саме приховане владне управління адресатом проти його волі, що дає ініціатору односторонні переваги, може бути охарактеризоване як маніпуляція. Ініціатора керуючого впливу можна назвати маніпулятором, а адресата впливу – жертвою владної маніпуляції. Збір інформації про адресата проводиться з метою виявлення можливостей, які будуть реалізовані в наступних блоках моделі прихованого управління. Йдеться про мішені впливу – під ними розуміються ті чи інші особливості особистості адресата, його потреби, наявні слабкості, бажання, впливаючи на які, ініціатор стимулює до прийняття потрібного рішення; принади – це все те, що привертає увагу адресата, викликає його інтерес до «вигідної» для нього сторони справи (мішені), але одночасно відволікає від справжньої мети ініціатора; і нарешті, «атракції» – механізми, що забезпечують створення умов для позитивного сприйняття ініціатора адресатом. Відзначимо, що спонукання до дії нерідко є результатом всіх описаних вище дій (мішень + приманка + атракція), але може досягатися і спеціальними засобами (наприклад, навіюванням, прийомами переконання, психологічним тиском і т. п.).

Безпосередня мета державного PR – створення образу компетентних і ефективних владних структур, які здатні вирішувати поставлені перед ними проблеми. Це завдання стає особливо важливою в періоди, коли державним структурам часом нічого запропонувати, крім слів. Втім, ці структури в ряді випадків не здатні породжувати навіть потрібні слова у потрібний час – все це результат їх недостатньої компетентності в процесах управління.

Оскільки підставою демократичного устрою суспільства є вільна циркуляція інформації, включеність кожного окремого громадянина в життя держави, то населення чекає від владних структур вирішення своїх питань, а не розповідей про труднощі їх вирішення. Оскільки влада – це символ вирішення проблем, а зовсім не символ коливань.

Стратегія управління суспільною свідомістю проінтерпретована в двох взаємопов'язаних аспектах: в ігрових і квазі-ігрових формах, яких вона набуває в рекламі, і в формі політичного міфу.

Головні умови, необхідні для того, щоб рекламне повідомлення («рекламна історія») стало міфом, виглядають таким чином:

1. історія повинна бути «висмикнута» з часу і занурена в контекст «вічності», що закріплюється в нескінченно репродукованому, повторюваному сюжеті;

2. зміст історії має бути «натуралізований», тобто приведений до вигляду факту, тоді як його подача містить інтенцію;

3. типово міфологічною ознакою є також наявність у сюжеті одного героя, однієї перешкоди і т. п.;

4. міфологічна історія звернена до кожної людини і тому вона загальна, – вона організовує світ окремого слухача, на відміну від новин, анекдотів і т. п., де завжди говорять про інших;

5. своєю формою така історія повинна бути звернена до архаїчних слоїв свідомості, що власне і забезпечує її вплив [4, с. 301].

Задовольняючи споживчий попит, реклама робить дві основні операції щодо потреб: вона не просто заміщає одні іншими, але і найбезпосереднішим чином створює ці потреби. Наприклад, обіцяючи втамувати спрагу, вона волає до почуття самозбереження. Оскільки в дійсності всі мислимі потреби не можуть бути задоволені, на допомогу приходять процедура заміщення. У підсумку реклама створює віртуальні потреби, віртуально ж їх задовольняючи. Сам процес споживання стає вже не тільки міфологічним, а й міфічним.

Реклама прагне до того типу міфологізації, що притаманний ЗМІ і характеризується в змістовному плані зникаючою відмінністю між істиною і брехнею. Останнє означає, що власне предметна, фактична сторона рекламного повідомлення відходить на другий план, поступаючись місцем прихованій, замаскованій складовій частині повідомлення, що чинить неявний, але неймовірно сильний вплив на суб'єктів інформаційної взаємодії [5, с. 156].

Розглянемо більш уважно трансформацію архаїчних міфологічних структур («архетипів») у сучасній політичній свідомості. Міфи народжуються й активно діють не тільки в політично наївному середовищі, оскільки людина взагалі спочатку тяжіє не до пізнання істини, але, скоріше, до створення уявного світу, який би допомагав їй переносити тяготи існування. Будучи органічною частиною культури будь-якого народу, міф може використовуватися і як особлива мова, своєрідний «культурний код», за допомогою якого можна порозумітися з людиною, і як особлива технологія, яка сприяє маніпулятивному досягненню певних цілей. З'являючись у кризові часи, міфи найчастіше виявляються спрямованими на згладжування серйозних соціальних протиріч. Вони виступають своєрідним засобом адаптації до реальності тієї чи іншої соціальної групи, народу, нації. Що ж стосується політичного міфу, то він служить насамперед механізмом адаптації до реальності, а для влади – механізмом реалізації суспільної комунікації.

Присутність міфологічних структур у мисленні людей, наявність «готових» міфологічних конструкцій визначають розвиток політичного життя суспільства. Серед міфологічних проявів масової свідомості виділяється феномен політичного лідерства (харизми). Політичний лідер, що володіє достатнім авторитетом і силою впливу на маси, часто набуває нереальних, символічних рис, трансформуючись у суспільній свідомості (особливо в історичній перспективі) в напівлегендарний образ і втрачаючи тим самим свої індивідуальні, особистісні риси і цілком з'ясовні недосконалості. Ми зіштовхуємося з одним із проявів обмеженості міфо-політичного способу осмислення реальності, який проявляється насамперед у тому, що цей спосіб мислення не здатний виміряти глибину реальності, проникнути в суть політичних явищ. У цьому сенсі політичний міф може бути кваліфікований як наївна політична віра, яка різні події сприймає як справжні, не володіючи необхідним для їх верифікації логіко-критичним апаратом аналізу.

Досить складну і в ряді випадків суперечливу структуру мотивації політичної свідомості допомагає зрозуміти категорія ідентифікації. Процедура ідентифікації об'єднує систему цінностей, характерну для будь-якого суб'єкта соціальної дії. Однак стосовно політичного лідера цей процес, зі зрозумілих причин, виглядає інакше. Справа в тому, що політика – за визначенням – зовсім не особиста або суто приватна, а загальна публічна справа (відповідно до вихідного етимологічного значення слова – справа міської громади, поліса). Щодо глибокого в психологічному сенсі характеру соціальної ідентифікації політика з тим чи іншим класом, етносом, нацією, країною і т. д. зумовлена тим, що це – рольова ідентифікація. Займатися політикою – значить виконувати певну соціальну роль, функцію, служити інтересам, які виходять за рамки особистих.

Для сучасної соціально-психологічної ситуації характерні два відносно автономних способи пізнання об'єктивної політичної дійсності. Йдеться про масову і професійно-політичну парадигми освоєння й орієнтації в політичному універсумі. Масова свідомість сприймає проблему з погляду життєвих безпосередніх інтересів і найбільш доступного йому конкретного досвіду і заснованих на ньому образних уявлень. Таке сприйняття обмежене, в ньому слабо відображені можливі перспективи і наслідки поточних подій. Що ж стосується іншого типу свідомості, то тут слід звернути увагу, що вона надає набагато більшого значення прогностичному аспекту ситуації і в цьому сенсі дивиться набагато далі і ширше. Однак інтереси різних політичних течій, їх боротьба, вплив на політиків професійних концептуальних стереотипів і понять, що сформувалися в інших історичних

умовах – все це заважає раціональному осмисленню проблеми з позиції громадських інтересів.

Розглядаючи політичні технології в контексті тенденцій і закономірностей масової культури, не можна залишити без уваги концепцію сучасного філософа Петера Слотердайка, згідно з якою масова свідомість є «освіченою цинічною свідомістю» [6, с. 267].

1. Цей феномен отримує інтерпретацію як інтелектуальна установка або критична здатність, що полягає в недовірі до ідей, слів і ідеалів. Узагальнюючи, її можна охарактеризувати як втрату ілюзій. Сучасна людина цілком віддає собі звіт в тому, що політики часто обманюють її. Людина сучасності не відчуває ілюзій щодо того, що люди експлуатують інших, всім правлять гроші, ніхто ні в що не вірить, світ несправедливий і люди в ньому не рівні. Крім того, не буває незалежної преси та чесної реклами і т. д. Однак всі ці обставини абсолютно нічого не змінюють у навколишньому світі, все залишається як і раніше.

2. Друга відмінна риса сучасної масової свідомості: йдеться про роздвоєність трьох типів: а) між бажаннями і можливостями, б) приватним і громадським, в) знанням про світ і поведінку в ньому. В останньому випадку треба мати на увазі вже розкриті вище риси сучасної людини: знаючи справжній стан справ, споживач інформації все одно читає рекламні плакати та буклети, купує рекламовані продукти, прислухається до думки мас-медіа, прикидається перед начальством, голосує за того чи іншого політика під впливом його передвиборних промов і т. д.

3. Нарешті, третя відмінна риса сучасної масової свідомості зводиться до його еkleктичності і мозаїчності: в однієї й тієї ж людини можна спостерігати одночасно співіснування різних уявлень і зразків поведінки в різних сферах її приватного і соціального життя. Походження таких цінностей, ідей і уявлень, якщо простежити їх культурну еволюцію, в ряді випадків датується абсолютно різними епохами і належить різним культурно-світглядним парадигмам, вони часто суперечать один одному і в історії розташовані на дуже далеких один від одного полюсах.

Аналізуючи все, що було сказано, доходимо важливого висновку, що критична здатність суб'єкта (тобто здатність до самостійного аналізу і фільтрації отриманого знання) щодо такої інформації набагато менш розвинена, ефективна і необхідна. Більш того, саме в цій ланці механізму духовного життя суспільства відкриваються найширші можливості для різноманітних маніпулятивних стратегій з управління суспільною свідомістю. Тому зовсім не випадково, що телебачення, будучи сьогодні, мабуть, основним каналом трансляції масових норм і цінностей, фактично запозичує свій спосіб подачі інформації (візуальна динаміка,

т. зв. action, швидкість зміни картин і образів) в іншого жанру масової культури – коміксу.

У процесі аналізу основних способів мас-медійної маніпуляції розкриваються такі елементи політичних технологій:

1. маніпулятивні стратегії особливо ефективні, якщо фальсифіковане повідомлення спирається на закладений у підсвідомість стереотип. Працює такий принцип: «у політиці слово «правда» означає будь-яке твердження, хибність якого не може бути доведена»;

2. прийом «підстраховки помилкових повідомлень правдивими»;

3. принцип тотального впливу: повна відсутність альтернативних, неконтрольованих джерел інформації та думок. Принципи, на яких будується маніпулятивна стратегія, за визначенням виключають демократичні принципи суспільного діалогу;

4. створення вигляду інформаційно-політичної опозиції, що проявляється в ситуації, коли місце альтернативного висловлювання займається сфабрикованою (тобто такою, що теж стосується суті проблеми) інформацією, керованої з того ж центру, що й офіційна інформація;

5. свідомий відбір фактів і реальних політичних проблем; освітлення переважно сприятливих аспектів суспільно-політичного життя держави і суспільства;

6. штучне завдання параметрів інформаційної важливості і цінності тієї чи іншої події (необґрунтоване з погляду здорового глузду і реального стану речей розширення або, навпаки, невинуватене звуження змісту події);

7. «принцип демократії шуму» – потоплення небажаного повідомлення, якого неможливо уникнути, в хаотичному потоці безглуздої інформації, що не має аналітичної цінності;

8. риторичні, граматичні та стилістичні прийоми: зокрема, зміна контексту висловлювання або будь-якого факту, монтаж розрізнених фрагментів на новій основі, перейменування, навішування ярликів, змішання термінів («термінологічна війна», «психологічна війна»), створення штучної мови;

9. дроблення, швидкість, терміновість подачі повідомлення, внаслідок чого споживач просто не встигає сортувати важливе і неважливе; значення всіх подій представляється приблизно однаковим. Дійсно важливе і неважливе зрівнюються, перемішуються, їх відмінність повністю нівелюється;

10. впровадження в свідомість споживача політичної інформації «принципу інформаційної відносності», відповідно до якого відсутність об'єктивної інформації закладено в самій її природі [7, с. 237].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. 1. Важливим і актуальним є опис феномену мас-медіа в якості «генератора» симулятивної реальності й інформаційних потоків. 2. Образно-візуальне мислення є домінуючим типом сприйняття інформації, до якого апелюють мас-медійні стратегії. 3. Образно-візуальне мислення як спосіб обробки інформації за своєю природою є більш динамічним, ніж логіко-аналітичний спосіб сприйняття. 4. Інформація візуально-наочного типу засвоюється значно легше, оскільки цей процес має несвідому природу, не вимагаючи від суб'єкта спеціальної підготовки.

У цілому проведене дослідження лише частково підтверджує досить поширену в сучасній літературі думку, що масова свідомість цілком детермінується політичною й ідеологічною пропагандою. Насправді відносини між різними рівнями і механізмами пізнання громадської дійсності значно складніші.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гуревич П.С. Социология и психология рекламы. М.: ЮНИТИ, 2014. 288 с.
2. Берн Е. Структура и динамика организаций и групп. Минск: Попурри, 2013. 352 с.
3. Лиотар Ж.Ф. *Amina minima*. СПб.: Аксиома, 2007. 387 с.
4. Ильин В.В. Политическая антропология. М.: Университет, 2014. 438 с.
5. Гадамер Г.Г. Игра искусства. Минск: Прописки, 2011. 480 с.
6. Слотердаjk П. Критика цинического разума. Екатеринбург: Университет, 2013. 513 с.
7. Поздишева О.Н. Феномен public relations як інструмент аналізу маніпулятивних стратегій влади. Київ: Либідь, 2012. 412 с.

ОСОБИСТІТЬ І ДЕРЖАВА У ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

INSTITUTE OF STATE AND PERSONALITY IN PHILOSOPHICAL AND POLITICAL THOUGHT

Козьма В.В.,

*кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри політичних наук*

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

У статті розглянуто концепції взаємовідношень «особистість – держава» у філософсько-політичній думці. Використовуючи історичну ретроспективу, автор аналізує питання взаємодії особистості та держави протягом всієї історії людства. Також у статті представлені погляди на зазначену проблематику в таких соціально-політичних доктринах, як лібералізм, націоналізм, консерватизм. Наголошується, що нині статус держави в очах особистості зазнає серйозних змін, адже інститут держави також видозмінюється, трансформується, шукає нових форм і нового змісту. На цьому тлі рефлексія і пошук можливостей побудови нових відносин між особистістю та державою набуває особливої актуальності.

Ключові слова: особистість, держава, суспільство, суб'єктність, лібералізм, націоналізм, консерватизм.

В статье рассмотрены концепции взаимоотношений «личность – государство» в философско-политической мысли. Используя историческую ретроспективу, автор анализирует вопросы взаимодействия личности и государства на протяжении всей истории человечества. Также в статье представлены взгляды на указанную проблематику в таких социально-политических доктринах, как либерализм, национализм, консерватизм. Отмечается, что в наше время статус государства в глазах личности претерпевает серьезные изменения, ведь институт государства также видоизменяется, трансформируется, ищет новые формы и новое содержание. На этом фоне рефлексия и поиск возможностей построения новых отношений между личностью и государством приобретает особую актуальность.

Ключевые слова: личность, государство, общество, субъектность, либерализм, национализм, консерватизм.

The article deals with the concepts of the relationship “personality – state” in philosophical and political thought. Using a historical retrospective, the author analyzes the issues of interaction between the individual and the state throughout the history of mankind. In addition, the article presents views on these issues in such socio-political doctrines as liberalism, nationalism, conservatism. It is noted that in our time the state of the state in the eyes of a person is undergoing serious changes, because the state institution also changes, transforms, seeks new forms and new content. Against this background, reflection and the search for opportunities to establish new relations between the individual and the state acquire a particular urgency.

Key words: personality, state, society, subjectivity, liberalism, nationalism, conservatism.

Постановка проблеми. Наука починається з постановки проблеми. Зіткнувшись із важкими для вирішення питаннями, людина замислюється про пошук відповідей. Ось тут і виникає наукова проблема. Взагалі людська історія – це набір «вічних» складних і невичерпних питань, на які кожне наступне покоління шукає власні відповіді. Як слушно зауважив у свій час *Герберт Спенсер (1820–1903)*, «щоб зрозуміти людство у всій його складності, необхідно спочатку проаналізувати окремі його елементи; для розуміння складного необхідно звернутися до простих складових частин. Неважко зрозуміти, що кожен прояв у зібранні людей бере свій початок із відомого роду властивостей окремої людини <...>. До нескінченності складна організація людських відносин зростає під впливом відомих прагнень, що існують у кожному з нас» [1, с. 17]. У цьому руслі розглянемо і ми одне з «вічних» питань, яке стосується особистості й держави, зокрема співвідношення умов і форм їхнього існування, виживання, взаємодії, протистояння в умовах світу, що постійно зміню-

ється. До речі, відповіді на ці питання існують і представлені вони в науковій літературі різноманітними поглядами, концепціями й теоріями, що були висунуті в різні історичні часи відомими вченими та мислителями, проте варто нагадати читачам слова геніального Гете: «время вечно движется вперед, каждые пятьдесят лет дела человеческие претерпевают изменения, и то, что было едва ли не совершенным в тысяча восьмисотом году, в тысяча восемьсот пятидесятом может оказаться никуда негодным» [2, с. 461]. З цим важко не погодитися, адже «поколения обновляются, и постоянно наступают перемены; несмотря на прописи традиции, сын начинает писать по-своему. Аристотель старательно отмежевывался от Платона, Эпикур – от Зенона, и вот спокойное потомство смогло уже посмотреть на них непредвзято и извлечь пользу из каждого» [3, с. 445]. Відтак є всі підстави сподіватися, що з роками пошук відповідей на «вічні» питання ніколи не припиниться.

Виклад основного матеріалу дослідження. У філософсько-політичній думці склалися дві

традиції концептуального вирішення проблеми співвідношення особистості й держави. Про це йтиметься далі, а поки що варто зазначити, що феномен «особистість і держава» не можна розглядати без більш-менш усталеного розуміння сутності особистості взагалі. У науковій літературі переважно зустрічаємо такі підходи до розуміння особистості: релігійно-міфологічний, філософсько-науковий і практико-педагогічний. Основою релігійно-міфологічного підходу є процес формування віри в надприродну силу міфічної чи реальної особистості. Філософсько-науковий підхід орієнтується на вивченні людини як продукту соціально-історичного розвитку. У ньому можна виділити два рівні: загальноісторичний (соціально-філософський) і конкретно-науковий. У свою чергу загальноісторичний рівень зорієнтований на аналіз реальної особистості й формування в суспільстві образу особистості за допомогою різних ідеологій. Натомість конкретно-науковий рівень дослідження особистості містить у собі соціально методологічний і соціально-культурний аспекти. У соціально-методологічному аспекті можна виділити абстрактно-історичні концепції (історія – це «біографія великих людей» (за Карлейлем)); соціально історичні концепції (історія – це поєднання діяльності народних мас і особистостей); соціально-рольові концепції (місце людини в страті, її мобільність у соціальних структурах); соціально-психологічні концепції (психологічний, педагогічний, медичний аналіз становлення особистості тощо). Нарешті, практико-педагогічний підхід у розумінні особистості, зорієнтований на системне використання даних всіх наук про людину і розглядає особистість як суб'єкт та предмет виховання під час здійсненні педагогічного процесу [4, с. 373].

У працях багатьох античних філософів простежувалося визнання безумовного пріоритету інтересів і волі суспільства над волею й інтересами особистості. Причому категорії суспільства й держави зазвичай ототожнювалися. Стосовно другого напрямку, то він обґрунтовує незалежність фундаментальних прав людини (право на життя, на свободу, володіння власністю) від держави, їх вроджений і невідчужуваний характер. Особистість розглядається як єдине джерело влади, а сфера компетенції держави обмежується такими завданнями: оборона від зовнішньої загрози, охорона громадського порядку всередині держави, гарантування прав і свобод громадян, недоторканість приватної власності і т. п.

Очевидно, що нині статус держави в очах особистості зазнає серйозних змін. Навіть більше, сам інститут держави видозмінюється, трансформується, шукає нових форм і нового змісту. Образ держави, як суверена й носія публічної влади, все частіше «коригується» у напрямку «держави – менеджера» або «держави – сервісного центру».

Не менш популярними є концепції побудови «сильної держави», причому поняття «сили» трактується і розуміється в наукових колах по-різному. На цьому тлі відбувається загальне суб'єктивне знецінення державної потуги, яка, попри свої надзвичайні технічні й організаційні можливості, не може цілком забезпечити пересічного громадянина від таких явищ, як тероризм, злочинність чи зловживання владою. Тому рефлексія і пошук можливостей побудови нових відносин між особистістю й державою набуває нині особливої актуальності.

В історичній ретроспективі відношення «особистість – держава» завжди перебувало в процесі своєї зміни й розвитку в напрямі утвердження або особистісної, або державної домінанти, що визначало зміст економічної, соціально-політичної та ідеологічної конфігурації суспільного життя. Як стверджує *А.Дж. Тойнбі (1889–1975)*, «исторический опыт и историческое время не даны человечеству как нечто внешнее, существующее в отрыве от его внутренней жизни, в отрыве от его личности. Объективные процессы, известные истории, в значительной степени опосредованы человеческой личностью, т. к. проходят через ее внутренний мир, опыт и внутренние конфликты. В этом смысле и сама история, и государство персоналистичны. История, всецело не подвластная человеческому произволу, но развивающаяся через человека, внутренне обогащающаяся через человека, имеет человеческий лик» [5, с. 79].

Аналіз взаємовідношень «особистість – держава» дозволяє також простежити розвиток і становлення головного рушійного механізму в суспільстві – прагнення особистості до свободи, яка, згідно з традиційними філософським уявленням, досягається в усвідомленому вдосконаленні суспільного життя, що виходить за рамки життєвих умов. Ймовірно, що протиріччя між «особистою свободою» й «суспільним благом» буде існувати завжди, проте, якщо припустити, що таке розв'язання коли-небудь можливе, слід сказати, що воно (це протиріччя) історично вирішується лише завдяки розумінню тієї істини, що свобода спирається на суспільне благо.

Питання співвідношення «особистості» та «держави» розглядалися ще в працях античних мислителів. У Стародавній Греції та Римі сформувався й отримала юридичне закріплення думка, що поза державою самостійне існування особистості неможливо. Навіть звичайне небажання повноправного громадянина брати участь у житті поліса сприймалося як виклик усталеним нормам і різко засуджувалося. Читаємо в Арістотеля: «Держава існує з природи й, очевидно, з природи передує кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка частка зі своїм цілим. Хто не

зданен до об'єднання або, вважаючи себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество. Завдяки природі люди прагнуть до державного об'єднання» [6, с. 221], або послухаємо частину діалогу, в якому про державу говорить Цицерон вустами Публія Сціпіона Африканського Молодшого: «Держава є власністю народу, а народ – не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згромадилися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів. Першою причиною для такого зібрання людей є не стільки їхня слабкість, скільки вроджена потреба жити разом»

[7, с. 48]. Таким чином, в античному світі починають складатися чіткі уявлення про зміст і сенс таких категорій, як «особистість», «суспільство», «держави». Вчені дотримуються різних думок щодо місця й ролі цих інститутів, тим не менш, нехай на інтуїтивному рівні, але вони розуміли, що подальший розвиток людства буде пов'язаний із постійним пошуком оптимального співвідношення цих категорій.

У період Середньовіччя античні уявлення про особистість, державу та суспільство зазнають суттєвого переосмислення. І хоча праці класиків античної думки справили великий вплив на соціально-політичну ідеологію Середньовіччя, проте з поширенням та еволюцією християнства співвідношення публічної та приватної сфер життя змінилося. З'явилася потреба в індивідуальній, суб'єктивній волі. Людина перестає бути безликим елементом полісного існування, натомість починається процес усвідомлення кожної окремої людини в якості унікальної, неповторної особистості. Суб'єктність стає головною атрибутивною характеристикою особистості, адже особистість розвивається і формується шляхом взаємодії людини, перш за все, з соціальним середовищем життєдіяльності, включенням її в різні види діяльності з іншими людьми, засвоєння й оволодіння людиною соціального досвіду тощо. У процесі цієї взаємодії людина формується, розкривається й проявляє себе як особистість. Розуміння особистості тісно пов'язане з осмисленням таких категорій, як людина, індивід, індивідуальність, суб'єкт, суб'єктність.

Нове розуміння взаємовідносин особистості й держави було закладено відомим церковним теоретиком *Аврелієм Августином (354–430)*. Держава як «спільна справа народу», на думку Августина, має існувати в якості морально-культурного співтовариства людей, а не лише як юридично організована військово-політична машина. Духовна спорідненість є первинною в християнському «граді небесному» щодо різноманітних вторинних форм політичної спільності людей у т. зв. «граді земному». Значний вплив на середньовічну

політичну думку, в т. ч. і на тогочасні погляди на особистість і державу, мали праці ще одного, не менш відомого богослова *Фоми Аквінського (1225–1274)*. Співвідносячи між собою зазначені категорії, тобто особистість і державу, філософ віддавав перевагу останній. Подібне сприйняття пояснюється тим фактом, що середньовічна особистість розглядалася як специфічний (побудований на «васально-договірних» відносинах) «корпоративний» організм. Суспільство представляло «багаточарову піраміду», а правовий статус індивіда залежав від того, до якої соціальної групи він належав. Надалі проблема співвідношення особистості, суспільства й держави не перестає викликати інтерес у мислителів пізніших епох.

Розвиток нових соціально-економічних відносин, кардинальні зміни в духовному й політичному житті в Західній Європі під кінець XIV ст. призвели до трансформації соціально-політичної системи всього західного суспільства, що стало початком нової історичної епохи, яка отримала назву Відродження або Ренесанс. Якщо середньовічна культура практично ігнорувала конкретні проблеми життя простих людей, то парадигма особистісного розвитку людини стає домінуючою в нові часи. Через нове прочитання великої спадщини античних класиків, наукове пізнання світу, через поезію й літературу, образотворче мистецтво й архітектуру народжуються нові принципи духовного розвитку людства. Це призвело до появи суспільно-філософської течії – гуманізму, яка розглядає людину та її творчу діяльність як найвищу цінність. Тепер формується й проголошується новий ідеал людини – універсальність і різносторонність. Поворот Відродження до людини був також помітний в області філософських поглядів на суспільство й політику. Замість одностороннього релігійного підходу з'явилися концепції, які розглядають життя людини в її природному прояві – соціальному, економічному, політичному тощо. Центром соціально-філософських поглядів стала держава, в якій прогресивні сили суспільства розглядалися як головне знаряддя проти засилля церковної влади. Людина, яку прославляє Відродження, ставиться перед обличчям історичного й фізичного світу з нестримним бажанням пізнати навколишній світ, а пізнавши, навчитися ним керувати. Ці проблеми, хоча й по-різному, підіймаються в різноманітних концепціях тогочасних мислителів і філософів, імена яких вписані золотими літерами в плеяду видатних особистостей людства. Серед них: Галілео Галілей, Миколай Копернік, Джордано Бруно, Жан Боден, Томас Мор, Еразм Роттердамський, Томасо Кампанелла, Ніколло Макіавеллі та багато інших. Представники гуманістичного спрямування в науці наголошували на необхідності служіння загальному благу та державі. Один із най-

відоміших мислителів італійського Відродження *Н. Макіавеллі (1469–1527)*, представляючи громадянське суспільство у вигляді сукупності протистоянь різноманітних за своєю природою інтересів, вважав, що держава – «вищий вияв людського духу, а служіння державі – це сенс, мета життя і запорука щастя людини» [8, с. 321].

Філософія Відродження займає чільне місце в історії філософсько-політичної думки. У цей час народжується новий світогляд. Основними рисами його є натуралізм, раціоналізм, індивідуалізм. Відродження реабілітувало людину у всій її тілесності, інтелектуальній і вольовій самостійності. Зросла цінність окремої людини, сформувався поняття унікальності індивіда й особистості як такої. Таким чином, Ренесанс став своєрідним переходом від філософії середньовіччя до філософії Нового часу.

Починаючи з епохи Нового часу, проблема співвідношення особистості й держави нерозривно пов'язана з таким феноменом, як громадянське суспільство, яке багатьма мислителями, вченими й філософами розумілося по-різному. Проте загальною для них була думка, що громадянське суспільство – це, перш за все, сфера реалізації інтересів особистості. Так, наприклад, у творах відомого англійського філософа *Джона Локка (1632–1704)* розкриваються істотні для проблеми співвідношення особистості й держави питання сутності й прояву свободи людини на різних етапах розвитку суспільства, співвідношення природних і політичних якостей людини, публічних інтересів суспільства й держави та ін. Особлива увага у вченнях цього мислителя приділяється категорії особистості, її політико-правовому виміру.

Важливу роль у вирішенні питання про співвідношення розглянутих вище категорій зіграло гегельянське сприйняття сутності та специфіки змісту громадянського суспільства й держави. *Г.В.Ф. Гегель (1770–1831)* розвиває ідею про свободу приватної особи й держави, про ступінь такої свободи. Філософ зазначає, що існує розрив між приватною й політичною сферами, проте всі його роздуми спрямовані на подолання цього розриву у «найвищій єдності розумного й морального цілого» – державі. Навіть громадянське суспільство в гегелівській філософії права – це лише сходинка поняття, що розвивається та завершується в ідеї держави.

Вивчаючи праці англійських, французьких, німецьких мислителів того часу, ми доходимо висновку, що системоутворюючі принципи їх вчень були дуже схожими, звичайно, з урахуванням особливостей історичного й соціально-економічного розвитку тих держав, у яких вони жили й творили. Ключовими поняттями тут також були такі взаємопов'язані категорії, як «особистість», «суспільство», «держава», «свобода». У державі

особистість отримує умови для вільного розвитку. Громадянин може реалізувати себе в політичному відношенні тільки як вільна особистість, а його взаємини з іншими індивідами вільні лише в умовах державної спільності. Згодом великі просвітники XVIII ст. та ліберали XIX ст. породили ідею «мінімальної держави», яка у текстах англосаксонських філософів XX ст. була трансформована в концепцію «нічного сторожа», функція якого – охороняти права й свободи людини та громадянина. До речі, сьогодні ця концепція, правда дещо видозмінена, не втрачає своєї популярності, а такі звичні для громадян демократичних країн суспільно-політичні цінності, як свобода, законність, політична стабільність, самоврядування, плюралізм тощо сприймаються як щось самоочевидне.

Прогресивний суспільний розвиток Нового часу зумовив істотні зрушення і в питаннях взаємин між державою й особистістю. На передній план висунулася ідея свободи особистих і комерційних відносин, визнавалася свобода договірних відносин, заснованих на автономії індивідів тощо. Значною мірою саме ця нова наукова парадигма сприяла просуванню спочатку ідеї громадянського суспільства, а потім правової держави, які формувалися на фундаменті вільного економічного розвитку. Безумовно, в основі відносин між особистістю й державою лежить сукупність особистих, групових і загальних інтересів. На перший погляд очевидно, що особисті інтереси реалізуються безпосередньо індивідом, групі – громадськими об'єднаннями й організаціями, загальні – через політичні і державні структури. Проте нерідко трапляється так, коли окремі індивіди можуть виступати в якості представників загальних інтересів, а політичні та державні інститути – захищати інтереси приватні.

Питання взаємодії особистості та держави протягом всієї історії людства незмінно привертало увагу авторів всіх коли-небудь існуючих соціально-політичних доктрин. Так, наприклад, ліберальне трактування відносин «особистість – власність – держава» відображає структурно-функціональну систему взаємозв'язку трьох її компонентів як базисної «несучої конструкції». Система ця розвивається і досягає відповідного ступеня зрілості на різних етапах її формування. У ліберальній свідомості система відносин особистість – держава розглядається з погляду пріоритету особистості. Лібералізм й його загальному розумінні передбачає незалежність, свободу особистісних засад від «інших» і перш за все від держави, від «публічності», тобто від усього того, що сприймається суб'єктом як вторгнення у сферу особистих інтересів.

Ліберали наголошують і прославляють плюралізм бажань, вірувань і розумінь добра, властивих різним індивідам, і припускають, що «там, де

правила поведінки визначаються не особливостями характеру особистості, а традиціями чи звичаями інших людей, завжди відчувається брак однієї з суттєвих складових частин людського щастя й головної складової частини індивідуального та суспільного прогресу», яким якраз і є незалежний індивідуальний розвиток.

На противагу лібералізму, тоталітаризм як модель взаємовідношень влади й особистості виходить з положення переважання цілого над частиною, а також повного підпорядкування людини владі, державі. З позицій тоталітаризму людина практично не має права і потреби у свободі свого вибору, тобто вона фактично беззахисна перед владою. Історична практика минулого сторіччя яскраво довела і підтвердила, до яких страхітливих результатів у знуванні над людиною доводить тоталітаристська ідеологія і практика її реалізації [9, с. 156].

Націоналісти ж наголошують, що суспільного аспекту особистої ідентичності уникнути неможливо, і припускають, що індивіди можуть себе повною мірою зреалізувати, тільки ідентифікуючи себе з нацією, підпорядковуючи себе їй, дотримуючись її звичаїв і без роздумів шануючи її велич [10, с. 371].

В уявленнях консерваторів ніхто не існує «в собі і для себе», неможливо бути «самодостатнім» і ні від кого не залежати, всякий живе свідомо чи несвідомо, за допомогою інших і для інших. Будь-яка влада, яка виходить від окремої особи, групи осіб або більшості народу, повинна отримати санкцію політико-державної влади. Держава виступає як уособлення захисту особистості («я») і спільності («ми»), цінностей культурної традиції, звичаїв, порядку, морального закону, релігії, національної єдності тощо.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Питанням взаємозв'язку особистості й держави приділяється пильна увага в різних сферах знань. Сьогодні відбувається їх активне обговорення як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі. З'явилися спеціальні

роботи соціальних філософів, педагогів, правознавців, політологів, представників інших наук. Проте у світовій науковій думці немає єдності в розумінні того, яка саме наука може виконувати пріоритетну інтегративну функцію у вивченні зазначених феноменів. Певно, що найкращою методологічною основою для такого вивчення є, на нашу думку, використання принципу міждисциплінарного синтезу, заснованого на досягненнях соціально-філософської, культурологічної, політико-правової думки тощо.

Взагалі різні підходи до системи взаємовідносин «особистість – держава» зумовлені тим, що ця система опосередковується суспільством, особливо його соціально-економічним життям. І це цілком природно, бо, будучи включеними в соціальний процес, дії особистості завжди відбуваються в людському «ансамблі», тому ставлення її до суспільства є усвідомленням власної соціальної значущості, здатності включитися в рух суспільства до загального блага, готовності до розумного самообмеження своєї індивідуальної свободи тощо. Особистість ідентифікує себе через індивідуальне освоєння соціальних цінностей у їх змістовних формах (моральних, релігійних, політичних, правових, культурних). Так, наприклад, одним із найважливіших об'єктів суспільної уваги, своєрідною опорною конструкцією світосприйняття для наших громадян є місце та роль держави в економічному і соціальному житті. Багато в чому «зависання» на шляху розвитку процесів соціально-економічної та політичної модернізації українського суспільства пов'язано з домінуванням у свідомості українців особливої моделі взаємин особистості й держави, в якості відправної точки в якій виступає не особистість, а держава. Така переконаність є характерною ознакою минулої ще радянської моделі взаємовідносин особистості й держави. І тут серйозно постає проблема цілеспрямованого виховання соціально активної, відповідальної особистості, яка в майбутньому мала б не лише можливість, а й бажання та здатність змінювати нашу державу на краще.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Спенсер Г. Политические сочинения: в 5 т. Т. II: Социальная статика / пер. с англ. Т. Данилова. Москва; Челябинск: Социум, 2014. 528 с.
2. Эккерман И.-П. Разговоры с Гете в последние годы его жизни / пер. с нем. Н. Ман. М.: Худож. лит., 1986. 669 с.
3. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / перевод и примечания А.В. Михайлова. М.: Издательство «Наука», 1977. 703 с.
4. Козьма В.В. Особистість як наукова категорія: міждисциплінарний підхід. Гілея. 2018. Вип. 130. С. 372–377.
5. Тойнби А.Дж. Постигание истории: Сборник / пер. с англ. Е.Д. Жаркова. М.: Прогресс. Культура, 1996. 607 с.
6. Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. К.: Смолоскип, 2005. Т. XXVIII. 1108 с.
7. Ціцерон, Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів. К.: Основи, 1988. 476 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. К.: Генеза, 2004. 736 с.
9. Головатий М.Ф. Соціологія політики: навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 504 с.
10. Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2002. Т. X. 1126 с.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ В 1990-Х РР. – НА ПОЧАТКУ 2000-Х РР.

ACTUAL PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF POLITICAL SCIENCE IN THE 1990'S – AT THE EARLY 2000'S

Федорчук О.О.,

*кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри політології*

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Охарактеризовано ситуацію в освітньо-науковій сфері в 90-х рр. ХХ ст., зокрема ті зміни, котрі відбулися у вищій освіті. Зазначається, що в результаті непродуманої державної політики відбулося різке зниження статусу інтелігенції і падіння престижу наукових знань у суспільстві. Указано на значне скорочення гуманітарних кафедр у ВНЗ, у т. ч. й з політології. Зазначається внесок відомого українського фахівця юриста, педагога, політолога В.Д. Бабкіна в утвердження політології як навчальної дисципліни. Аналізуються проблеми розвитку політичної науки України в 1990-х – на початку 2000-х рр., насамперед, визначення предмета політології, місце політичної освіти в структурі політичної науки.

Ключові слова: вища освіта, вища школа, вищий навчальний заклад, Україна, політологія.

Охарактеризована ситуація в освітньо-науковій сфері в 90-х гг. ХХ в., в частности те изменения, которые произошли в высшем образовании. Отмечается, что в результате непродуманной государственной политики произошло резкое снижение статуса интеллигенции и падение престижа научных знаний в обществе. Указано значительное сокращение гуманитарных кафедр в вузах, в том числе и по политологии. Отмечается вклад известного украинского специалиста юриста, педагога, политолога В.Д. Бабкина в утверждение политологии как учебной дисциплины. Анализируются проблемы развития политической науки Украины в 1990-х – начале 2000-х гг., прежде всего, определение предмета политологии, место политического образования в структуре политической науки.

Ключевые слова: высшее образование, высшая школа, высшее учебное заведение, Украина, политология.

The situation in the educational-scientific sphere in the 1990's, in particular those that took place in higher education is characterized. It is noted that as a result of ill-considered state policy there was a sharp decline in the status of intellectuals and a decline in the prestige of scientific knowledge in society. It is indicated on a significant reduction of humanitarian departments in universities including and the departments of political science. The contribution of the well-known Ukrainian lawyer, teacher, political scientist V.D. Babkin in approval of political science as an academic discipline is noted. The problems of development of Ukrainian political science in the 1990's – at the early 2000's are analyzed, first of all: the definition of the subject of political science, the place of political education in the structure of political science.

Key words: Higher Education, higher educational institution, Ukraine, political science.

Постановка проблеми. Враховуючи те, що в розвитку вітчизняної політичної науки залишається малодослідженим процес початкового її становлення і розвитку в Україні, особливо в 1990-х рр. – на початку 2000-х рр., актуальним є завдання заповнення дефіциту знань, що й зумовлює актуальність теми статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У монографії С.Г. Рябова охарактеризований стан розвитку політичної науки України в 1990-х рр. – на початку 2000-х рр., показана необхідність професійної комунікації політологів. М. Шаповаленко в своїй статті охарактеризувала умови для переходу політичної науки України від допарадигмального до парадигмального стану та труднощі її легітимізації в 90-х роках ХХ ст. [1].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – доповнити деталями картину становлення і розвитку політичної науки України в 1990-х – на початку 2000 рр. та проаналізувати ті проблеми, котрі були характерними для зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження.

На думку О. Суший, у розвитку політологічного знання в Україні на сучасному етапі простежується кілька періодів [2, с. 22–23]. Перший період автор датує до середини 90-х рр. ХХ ст. і визначає як установчий, з формальної точки зору це процес становлення та інституціоналізації в Україні науки про політику, а за змістом – транзит від ідеологічно та політично підпорядкованого лібералізованого стану соціальних наук. Другий період тривав від середини 1990-х до початку 2000-х рр. – це формування вітчизняної академічної науки про політику, розвиток політології як самостійної науки та навчальної дисципліни.

З метою повного розкриття теми треба охарактеризувати систему вищої освіти 1990-х – початку 2000 рр. та стан викладання політології в українських ВНЗ, а також ті проблеми, які були характерні для академічної політичної науки цього періоду.

На початку 90-х років ХХ ст. сфера освіти потрапила у зону глибокої кризи, про що красномовно свідчив ряд тенденцій у цій галузі:

– втрата кадрового потенціалу, що відкинуло науку далеко назад; зниження статусу професора і вченого – нині його не можна порівняти з подібним статусом у жодній розвиненій країні світу; так, на профспілковій конференції: «Про соціально-економічний стан працівників вищих навчальних закладів», котра відбулась 16 лютого 1991 р. у м. Києві її учасники констатували, що «соціально-економічне становище працівників вищої школи різко погіршилось. Вони позбавлені соціальних гарантій на законодавчому рівні. З одного боку, їхня праця безжально експлуатується (загальне тижневе навантаження викладача досягає 50 годин і більше), а з другого – постійна загроза безробіття» [3, с. 2].

– зниження якісних параметрів роботи ВНЗ; чимало підприємств мають великі сумніви щодо кваліфікації фахівців, підготовлених ВНЗ країни;

– надзвичайно велике розростання мережі ВНЗ, у тому числі й університетів, яке не супроводжується підвищенням якості навчального процесу. За останні півтора десятка років в Україні відкрито 202 недержавних ВНЗ і понад тисячу їхніх філій і філій державних вищих навчальних закладів;

– низький рівень оплати праці у ВНЗ, що зумовило високу плинність кадрів, здебільшого молодих; нині викладацький склад вищих навчальних закладів – люди передпенсійного і пенсійного віку, тоді як, скажімо, у США – 40- і 45-річні;

– дисбаланс між об'єктивним попитом у кадрах і відповідною пропозицією. Надзвичайно стрімке зростання фахівців із вищою освітою (ВНЗ III–IV рівнів акредитації) не узгоджується з підготовкою кадрів ВНЗ I–II рівнів акредитації, а також робітників масових професій;

– фізичне старіння основних матеріально-технічних засобів у ВНЗ; низький рівень забезпечення навчально-лабораторним обладнанням;

– брак місць у студентських гуртожитках; зменшення частки студентів, які навчаються на державні кошти [4, с. 29].

В Україні, однак, всупереч об'єктивним потребам суспільного розвитку має місце тенденція зменшення бюджетного фінансування освітньої галузі. У 1992 р. частка консолідованого бюджету на розвиток галузі становила 12,6%, у 1993 р. – 11,7%, у 1994 р. – 9,5% [5, с. 61].

Процеси реформування вищої освіти на початку 1990-х рр., на думку Г.Г. Січкаренко, відбувались суперечливо. До позитивних досягнень належать прийняття Державної програми «Освіта» («Україна XXI століття»), розширення альтернативних форм освіти і участі академічної громадськості в його реформуванні тощо. Але якісного поліпшення в галузі не відбулося. Перетворення мали досить непослідовний і запізнілий характер, відбувалися на тлі перебудови органів управління,

переділу власності, недостатньою правовою базою, скорочення бюджетного фінансування. Це призвело до послаблення впливу держави на вищу школу. У багатьох країнах, особливо в перехідний період, вища освіта розглядалася як пріоритет модернізації суспільства, умова підйому економіки. В Україні вона оцінювалася переважно як витратна галузь [6, с. 230]. На думку Т. Фінікова, основними результатами трансформації освітньої системи протягом 90-х років є такі:

а) запровадження ступеневої системи вищої освіти, а також чотирьох рівнів акредитації ВНЗ та дипломів їх випускників:

– рівень I – технікуми, а також подібні до них училища й школи, що готують молодших спеціалістів;

– рівень II – коледжі, які готують бакалаврів за чотирирічною програмою на базі повної загальної середньої освіти;

– рівні III і IV – університети, академії, інститути, які готують бакалаврів і спеціалістів (заклади рівня III), а також магістрів (заклади IV рівня).

б) назріла деідеологізація вищої освіти набула характеру формального вилучення комуністичної ідеології з навчальних закладів, але залишила низку складних і досі нерозв'язаних проблем:

– не вдалося сформувати нову методологію викладання дисциплін соціально-гуманітарного циклу;

– значна частина викладачів дисциплін соціально-гуманітарного циклу залишились у полоні марксистських схем і уявлень суспільного розвитку;

– зосередження практично необмеженої влади в руках університетського менеджменту без розвинених демократичних традицій громадського контролю призвело до посилення бюрократизованості та корумпованості у ВНЗ;

в) вироблення нового погляду на гуманізацію та гуманітаризацію вищої школи знайшло відображення в таких рішеннях:

– відчутно збільшено та уніфіковано обов'язковий цикл дисциплін гуманітарного спрямування, який збагатився низкою актуальних навчальних курсів і сучасних світоглядних концепцій;

– урізноманітнилиась методика вивчення соціально-гуманітарних дисциплін шляхом відмови від вузького кола усталених догматичних прийомів (наприклад обов'язкове і велике за обсягом конспектування першоджерел), натомість, укорінився полегшений белетристичний стиль викладання більшості цих дисциплін;

– ВНЗ отримали більше свободи у визначенні програм соціально-гуманітарних дисциплін, стали заохочуватись авторські методики їх викладання, з'явився достатній вибір альтернативних підручників із цих дисциплін;

– було фактично демілітаризовано навчальний процес у цивільних ВНЗ (ліквідовано більшість військових кафедр, військова підготовка перестала бути обов'язковою, скасовано обов'язкове вивчення цивільної оборони);

– істотно зменшено підготовку фахівців у військових ВНЗ, скорочено їх мережу, розвинена практика підготовки військових фахівців у цивільних навчальних закладах;

г) зміна структури підготовки фахівців різних напрямів у бік помітного збільшення випуску економістів, юристів, менеджерів, соціологів, психологів, філологів та перекладачів, враховуючи приватні інвестиції при збереженні бюджетної підтримки традиційних спеціальностей;

г) створено широку мережу ВНЗ різних рівнів акредитації, заснованих на недержавній формі власності, а також самофінансованих державних ВНЗ, які не отримують державної фінансової підтримки;

д) зроблені кроки до дерусифікації системи вищої освіти в Україні:

– навчальний процес і діловодство в більшості вищих навчальних закладів переведено на українську мову;

– велася розробка української термінології в більшості галузей наук, випущені чисельні монографії, підручники, навчальні та методичні посібники українською мовою (хоча весь спектр дисциплін досі не охоплено) [7]. Кількісне зростання ВНЗ (у 1990/91 н. р. їх було 891, а у 2000/2001 н. р. – 979) [8, с. 34] супроводжувалося зниженням якості освітніх послуг, потужною комерціалізацією вищої освіти, наростанням симптомів «дипломної хвороби»: орієнтацією споживачів передусім на отримання диплома. Екстенсивний розвиток цього сектору зумовлювався як реальними потребами суспільства та економіки (розвиток комунікаційних та інформаційних технологій, реструктуризація економіки), так і кон'юнктурними чинниками, які мали штучний характер: схвалення уявлення про суспільний престиж вищої освіти та диплома, поява ринково привабливих спеціальностей (юристи, економісти).

Проблеми становлення політичної науки ставали темами конференцій і «круглих» столів із моменту офіційного дозволу на її існування. Основний зміст дискусій зводився до деідеологізації політології, проблем її статусу, створення понятійного апарату, а також визначення змісту та предмета [9]. Спроба замінити політичну науку українським «науковим націоналізмом» спричинила дискусію в періодиці 1990-х років серед науковців, політиків, викладачів [10], але наукова громадськість відхилила спроби ідеологізації політичної науки, завдяки чому становлення української політології продовжило відбуватися в контексті розвитку світової політичної науки. Завдяки

зусиллям вчених і викладачів цей курс не був введений, а термін «науковий націоналізм» як провідна категорія концепції національної держави не утвердився ні в практичному, ні в теоретичному планах [11, с. 92].

На початку 1990-х рр. одним із фундаторів вітчизняної політичної науки був *Володимир Дмитрович Бабкін*. Багато років наукового життя він віддав Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, де працював провідним науковим співробітником відділу історико-політологічних досліджень держави і права України (з 2002 р. – відділ історико-правових досліджень). У 1993–2001 рр. В.Д. Бабкін був президентом Української асоціації політологів (саме завдяки активній позиції В.Д. Бабкіна як президента асоціації МОН включив політологію до переліку базових навчальних дисциплін [12, с. 8], а у 1995 р. він обраний академіком Української академії політичних наук.

В.Д. Бабкін є членом редколегій та автором таких відомих видань, як «Юридична енциклопедія», «Енциклопедія етнокulturознавства», «Українська політологічна енциклопедія». Він також обіймав посаду головного редактора щорічника Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України «Держава і право».

Серед понад 200 наукових праць із питань юридичної й політичної науки та правової педагогіки 12 монографій (індивідуальних і колективних), зокрема «Сучасна політико-правова ідеологія» (1985), «Глобальні проблеми сучасності і політики» (1986), «Народ і влада» (1996), «Український конституціоналізм: вітчизняний менталітет і актуальні проблеми запровадження нової конституції» (1999); 8 підручників і навчальних посібників, зокрема монографічних, «Курс лекцій з політології» (1992), «Антологія української юридичної думки» (10 т.) т. 1 (2002)), наукова стаття «Співвідношення загальної теорії держави і права та філософії права» («Проблеми філософії права») та ін. Під керівництвом В.Д. Бабкіна авторський колектив провідних науковців України підготував і видав у 1997 р. перший в Україні фундаментальний «Політологічний енциклопедичний словник», який відображав досягнення світової й вітчизняної науки [13]. Володимир Дмитрович є одним із засновників сучасної системи політичної освіти в навчальних закладах України, ініціатором проведення творчих досліджень із проблем теорії та історії політичної і правової науки, політичних та правових інститутів і процесів, політичної і правової ідеології та культури, порівняльних політології і правознавства. Значну роботу він проводив і щодо підготовки кадрів викладачів, науковців, консультантів, експертів тощо. Надавав допомогу науковим та ВНЗ України у проведенні наукових досліджень, навчально-методичної роботи з

політичної та юридичної науки і освіти. Брав активну участь у роботі експертних та наукових рад. У 1995–1998 рр. був заступником голови Експертної Ради ВАК України, є членом науково-методичної ради з політології Міністерства освіти і науки України, членом виконкому Асоціації конфліктологів країн СНД [14, с. 245].

У своїх наукових дослідженнях професор В.Д. Бабкін гармонійно поєднував дослідження правових проблем із питаннями філософії права, порівняльної політології та політичної історії. Вчений досліджує багатоаспектні теоретико-методологічні проблеми, які межують із філософією та політологією, як-от: питання циклічності та спадкоємності етапів політичної історії, співвідношення питань народу і влади, особи й держави, сутності і проявів людського виміру політики та права.

На початку XXI ст. становище вітчизняної політичної науки проаналізував 24–27 жовтня 2000 р. Всеукраїнський науково-практичний симпозіум з проблеми «Політологія в Україні: стан та перспективи розвитку». Організований Міністерством освіти і науки України, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Українською академією політичних наук, він зібрав понад 300 учасників – учених та освітян-політологів з усіх регіонів держави й країн СНД. Його учасники підкреслили значне зростання протягом останніх років рівня політичної освіченості громадян, активізацію наукових розробок, накопичення певного досвіду викладання політології. Для України, як і всіх держав Центральної та Східної Європи, важливим геополітичним чинником є загальноєвропейський процес, входження до європейського і світового загалу на засадах цінностей західної демократії.

На думку М.І. Михальченка, політичній науці властиві такі наведені нижче процеси. *Юридизація* зумовлена дедалі тіснішим зв'язком політичної і юридичної наук, особливо при розгляді проблем конституціоналізму, прав людини, удосконалення механізмів влади тощо. *Математизація та інфор-*

матизація політичної науки зумовлена поширенням математико-статистичних методів аналізу в політичних дослідженнях, особливо в соціології політики, широким використанням інформаційних технологій у науці та освіті. *Технологізація* політичної науки – наближення теоретичних досліджень до політичної практики шляхом переведення теоретичних досліджень на рівень технологій управління, виборів, маніпуляції свідомістю, політичної освіти тощо. *Публіцистичність* політичної науки – коли складні політичні процеси виправдано і не виправдано тлумачаться спрощено, «для широкої публіки», для «середнього» виборця. Публіцистичність політичної науки не варто плутати з публічною політикою, тобто відкритою для публіки, прозорою політикою. Хоча вони мають точки дотику: політична портретистка, повсякденні політичні прогнози, брифінги тощо. Публіцистичність політичної науки використовується в публічній політиці. Але публічність, прозорість публічної політики забезпечується й іншими методами, засобами: звітність обраних депутатів, урядовців, інформація з боку прес-служб, робота плюралістичних ЗМІ тощо [15, с. 55]. Таким чином, у сучасній політичній науці відбуваються процеси, які варто враховувати при оцінці перспектив її розвитку.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, на початку 90-х років XX ст. сфера вищої освіти потрапила у зону глибокої кризи (зокрема, це стосувалось зменшення бюджетного фінансування, а також скорочення годин блоку гуманітарних дисциплін, у т. ч. й політології). Тому становлення політології як навчальної дисципліни відбувалось дуже важко, особливо на установчому етапі і тільки завдяки старанням окремих фахівців, В.Д. Бабкіна та інших політологів була включена до переліку базових навчальних дисциплін. Поступово ситуація змінюється на краще, на початку XXI ст. становище вітчизняної політичної науки стає темою симпозіумів, конференцій, круглих столів, де фахівці-політологи намагалися проаналізувати її проблеми і здобутки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рябов С.Г. Політична наука в Україні XXI століття: стан та перспективи розвитку: Дослідження. К.: Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти» в Україні, 2005. 103 с.; Шаповаленко М. Украинская политология: трудности становления. Политическая наука. Политология в постсоветских государствах: Сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. [Отв. ред. и сост. Мелешкина Е.Ю., Смирнов В.В.] М.: ИНИОН РАН, 2004. С. 230–258.
2. Суший О. Засвоєння вітчизняним суспільствознавством західного політологічного знання. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т.2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / НАН України, Ін-т. політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. К.: Парлам. вид-во, 2016. С. 22–36.
3. Кравченко О. Страйкуватиме професура?... Освіта. 1991. 22 лютого. № 15 (4132). С. 2.
4. Данилишин Б. Інноваційна модель економічного розвитку: роль вищої освіти. Вісник Національної академії наук України. 2005. № 9. С. 26–35.
5. Куценко В. Проблеми науки і освіти. Освіта на порозі XXI століття (соціально-економічні проблеми). Економіка України. 1995. № 12. С. 60–67.

6. Сичкаренко Г.Г. Реформирование высшего образования в Украине в начале 90-х гг. Теория и практика общественного развития. 2013. № 8. С. 229–230.
7. Фініков Т. Загальний огляд системи вищої освіти України. URL: http://www.irf.ua/files/ukr/programs_edu_er_333_ua_hegfv.doc (дата звернення 13.04.2018).
8. Касьянов Г. Освітня система України 1990–2014. Аналітичний огляд. Благодійний фонд «Інститут розвитку освіти». К.: ТАКСОН, 2015. 52 с.
9. Див. про це статтю: Федорчук О. О. Еволюція предмета політології: основні етапи розвитку. *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Vol. 4. Issue 3. S. 83–87.
10. Кирилюк Ф. М., Гаєвський Б. Яка ж політологія потрібна? Освіта. 1993. 2 липня. № 20. С. 2–3.; Соколов П. Наука про націоналізм. Освіта. 1993. 8 жовтня. № 35 (4327). С. 12–13.; Бабкін В. От научного коммунизма – к научному национализму? *Голос Украины*. 1994. 2 февраля. № 20(770). С. 8.; Бабкін В. Проект не пройшов. Чому? Освіта. 1994. 14 вересня. № 60–61 (99–100). С. 8–9.; Мороз О. «Науковий націоналізм» на державному рівні: [Дещо про українську політологію] *Віче*. 1994. № 3. С. 25–33.; Бабкін В., Кириченко М. Політична освіта. Алергія на вчорашніх чи короткозорість нинішніх? *Віче*. 1994. № 4. С. 74–84.; Литвин М. Хто має вибір, той має муки?: [Про українську історичну науку та політологію] *Віче*. 1994. № 4. С. 3–17.; Бистрицький Є. Чому націоналізм не може бути наукою. *Політична думка*. 1994. № 2. С. 30–35.
11. Федорчук О. О. Політична наука в Україні: процес формування та інституціоналізації. Емінак: наук. щоквартальник. К.,–Миколаїв: Вид-во НДЦ «Лукомор'є», 2010. № 1–4(5) (січень-грудень). С. 90–94.
12. Бабкін В. От научного коммунизма – к научному национализму? *Голос Украины*. 1994. 2 февраля. № 20(770). С. 8.
13. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. / Ред. Ю.С.Шемшученко, В.Д. Бабкін, Упоряд. В.П. Горбатенко, А.Г. Саприкін. К.: Генеза, 1997. 400 с.
14. Горбатенко В.П. Володимир Дмитрович Бабкіну – 85 років. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Т. VI–VII. С. 244–251.
15. Михальченко М. І. Політична наука і політична освіта: міра теоретизації та ідеологізації. *Вища освіта України*. 2003. № 1. С. 50–58.

РОЛЬ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ФОРМУВАННІ КУЛЬТУРИ ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ТИПУ

THE ROLE OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN SHAPING THE CULTURE OF LOCAL DEMOCRACY OF A CIVIC TYPE

Цумарєв М.І.,

заступник директора

Центральноукраїнського інституту

Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад

«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Стаття присвячена питанням політико-культурної комунікації інститутів громадянського суспільства з територіальними громадами (або їх частинами), органами державної влади, органами місцевого самоврядування. Зроблено висновок, по-перше, про негативний вплив реалізованої в Україні моделі керованої демократії на процеси у політичному просторі локальної демократії. Притаманні такій моделі недостатня поінформованість і пасивність громадян, дезінформування, порушення каналів взаємодії, комунікативні бар'єри є перешкодами для формування громадянської культури локальної демократії. По-друге, запорукою налагодження діалогу в локально-демократичному політичному просторі названа активна участь інститутів громадянського суспільства у вирішенні питань місцевого значення.

Ключові слова: децентралізація, інститут громадянського суспільства, громада, самоорганізація, самоврядування, культура локальної демократії.

Стаття посвящена вопросам политико-культурной коммуникации институтов гражданского общества с территориальными общинами (или их частями), органами государственной власти, органами местного самоуправления. Сделан вывод, во-первых, о негативном влиянии реализованной в Украине модели управляемой демократии на процессы в политическом пространстве локальной демократии. Присущи такой модели недостаточная осведомленность и пассивность граждан, дезинформация, нарушение каналов взаимодействия, коммуникативные барьеры являются препятствиями для формирования гражданской культуры локальной демократии. Во-вторых, в качестве залога налаживания диалога в локально-демократическом политическом пространстве определено активное участие институтов гражданского общества в решении вопросов местного значения.

Ключевые слова: децентрализация, институт гражданского общества, община, самоорганизация, самоуправление, культура локальной демократии.

The article is devoted to questions of political and cultural communication of civil society institutions with territorial communities (or their parts), state authorities, and local self-government bodies. The conclusion is drawn first of all about the negative impact of the model of a democratized model implemented in Ukraine on processes in the political space of local democracy. The inadequate awareness and passivity of citizens, misinformation, violation of the channels of interaction, and communicative barriers are an obstacle to the formation of a civic culture of local democracy, inherent in such a model. Second, the key to establishing a dialogue in a locally-democratic political space is the active participation of civil society institutions in addressing issues of local importance.

Key words: decentralization, institute of civil society, community, self-organization, self-government, culture of local democracy.

Постановка проблеми. Однією з суттєвих ознак зрілого громадянського суспільства є тенденція до децентралізації влади і залучення громад до участі в самоуправлінні. Ця тенденція вже у давнину вела до розвитку інститутів громадського і муніципального самоврядування, якому центральна влада делегувала управлінські повноваження. Звичайно, функціонування таких самоврядних інститутів передбачає політичну зрілість громад і готовність громадян відстоювати свої права.

Впродовж останніх двох десятиків років Україна перебуває під комплексним моніторингом із боку Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи щодо стану регіонального та місцевого управління і стану місцевої і регіональної демократії в Україні. Результати цього моніторингу свідчать, що ситуація не змінюється. Конгрес місцевих і регіональних влад

Ради Європи характеризує стан локальної демократії в Україні як кризовий [1; 2; 3].

Кризовий стан інституту місцевого самоврядування, діяльність якого мала б забезпечувати становлення, розвиток і засвоєння демократичних традицій у перехідному суспільстві, продукує елементи кризової суспільно-політичної свідомості (політична апатія, відчуження, зневіра). Вихід із перманентної кризи і прогресивний розвиток системи місцевого самоврядування в Україні можливий за умов: перетворення соціальних спільнот з «учасників» управління на його первинних «суб'єктів»; забезпечення кваліфікованого розв'язання соціальними суб'єктами управлінських завдань на базі високої управлінської та політичної культури; створення загальнодоступної системи інститутів, які забезпечують не епізодичність, а постійну участь грома-

дян в управлінській діяльності (виділення – М.Ц.); більш високий рівень участі громадян у прийнятті, виконанні та здійсненні контролю за політичними рішеннями, адже в результаті прийняття колективних рішень досягається не тільки їх оптимальність, доцільність, але й ефективність виконання, підвищується відповідальність усіх членів колективу за їх реалізацію [4].

Однак механізму, який би забезпечив виконання таких умов, вітчизняна політична наука не пропонує. На нашу думку, таким механізмом має стати система ефективної взаємодії територіальних громад (або їх частин), органів державної влади, органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) та інститутів громадянського суспільства (далі – ІГС) на засадах культури локальної демократії. Культура локальної демократії – це особлива, специфічна сфера (частина) локальної політичної культури, система знань, цінностей, переконань членів територіальної громади стосовно законодавчо визначених механізмів локальної демократії (загальних зборів членів територіальних громад за місцем проживання; консультацій із громадськістю; місцевих референдумів; громадських слухань; створення та діяльності органів самоорганізації населення; місцевих ініціатив, місцевих електронних петицій тощо), а також форми політичної участі у цих механізмах, зразки поведінки, соціальні норми, фундаментальні принципи і суспільні інститути, що орієнтують суб'єктів на ті чи інші форми активності у політиці, забезпечують передачу накопиченого досвіду, сприяють стійкості локальної демократії в часі.

Поняття культури локальної демократії передає, насамперед, рівень усвідомлення громадянином громадських завдань, його практичної активності у справі втілення їх в життя. У цьому сенсі вона є структурним елементом громадянського життя і виявом ступеню зрілості індивіда, спільноти, суспільства, здатності забезпечення загальногромадянських інтересів, форм і механізмів вироблення і реалізації спільних рішень, узгоджених дій. Взявши за основу методику оцінки стану «громадянськості» локальної спільноти (Див.: [5]), на підставі двох шкал – 1) «пасивність – активність» та 2) «раціональність – емоційність» – можна виокремити *громадянський, нейтральний, маніпулятивний та антигромадянський* типи культури локальної демократії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На підставі аналізу досвіду зарубіжних країн дослідники виділяють чотири моделі взаємовідносин ОМС з ІГС: локальна демократія участі, керована локальна демократія, локальна компромісна та локальна конфліктна демократія [6].

Локальна демократія участі, що складається внаслідок наявності належних нормативних та організаційних умов участі ІГС у вирішенні питань місцевого значення, характерна для США, Франції, Польщі, Чехії, де зазначені інститути мають зна-

чний досвід взаємодії з ОМС [7, с. 25]. Рівень культури локальної демократії за реалізації цієї моделі є надзвичайно високим, що дає змогу вважати його належним до типу громадянської культури локальної демократії.

Керована локальна демократія характерна для країн так званої «перехідної демократії», до яких належить і Україна. Основними характеристиками цієї моделі є: побудова місцевого самоврядування на основі принципів радянської системи з її характерними рисами (вертикаль влади, ручне управління, тощо); штучне обмеження участі і без того мало розвинутих інститутів громадянського суспільства у вирішенні питань місцевого значення [7, с. 26].

У численних дослідженнях механізмів участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування (М. Баймуратов, В. Баштанник, Н. Бондар, О. Бурін, О. Власенко, М. Лациба, Т. Майко, О. Прієшкіна, В. Сенчук, О. Січкач, О. Скакун, Г. Чапала, Я. Черниш та ін. [2; 8–11]) констатується «недосконалість представництва та нереалізованість прямої демократії» [8], низький рівень громадської активності та небажання влади сприймати інститути самоорганізації населення «як стратегічного партнера, що призводить до відсутності систематичної співпраці між місцевою владою і громадськістю» [9].

Дослідники політичних процесів доходять висновку, що сучасне українське суспільство перебуває у стані, характерному для країн перехідної демократії і визначають його як «керовану демократію». На локальному рівні ця модель – у вигляді «керованої локальної демократії» – проявляється у відтворенні елементів старої радянської системи (вертикаль влади, ручне управління, колективна безвідповідальність), обмеженні участі ІГС, «консервуванні» байдужості громадськості до справ місцевого самоврядування і можливостей громадян до самоорганізації [10]. Зрештою, створюється система місцевого самоврядування, яка виявляється неспроможною до самовдосконалення і саморегуляції [11].

Всі проблеми місцевого самоврядування повною мірою (навіть особливо яскраво) виявляються у функціонуванні такої представницької форми місцевого самоврядування («представницької локальної демократії») як органи самоорганізації населення (далі – ОСН) – будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, районів у містах, сільські, селищні комітети. Відповідно до чинного законодавства, вони створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин, із метою вирішення окремих питань місцевого значення [12].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є окреслення умов ефективної взаємодії територіальних громад (або їх частин), органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства для формування громадянської культури локальної демократії.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Аналізуючи вплив ІГС (громадських організацій, органів самоорганізації населення, місцевих засобів масової інформації (далі – ЗМІ) тощо) на розвиток самоорганізації територіальних громад та формування культури локальної демократії в Україні, можна простежити чіткий взаємозв'язок між моделлю, що склалася у відповідній територіальній громаді (або її частині), та притаманним їй типом культури локальної демократії. Про це свідчать численні приклади «історій успіху», широко висвітлені у ЗМІ, на електронних ресурсах громадських організацій, у соціальних мережах, аналітичних матеріалах тощо. Варто наголосити на визначній ролі саме ОМС у цих процесах. Тобто ОМС у таких випадках не просто схвалюють ініційовані ІГС процеси самоорганізації, а активно їм сприяють і подекуди очолюють такі процеси. До діяльності ОМС, що сприяє укоріненню громадянської культури локальної демократії, належать: створення в системі виконавчих органів відповідної ради органу координації та сприяння самоорганізації; створення ресурсних центрів для ІГС та представників громади (у т.ч. ініціативних груп громадян), діяльність яких спрямована на забезпечення потреб громади; невідкладне реагування на вимоги громади з широким її залученням до вирішення питань місцевого значення тощо. Особливо важливою у побудові моделі локальної демократії участі є взаємодія ОМС з ОСН та надання їм організаційних, матеріальних та інших ресурсів для забезпечення провідної ролі у процесі комунікації місцевої влади з громадою. Саме за таких умов реальний статус ОСН (можливості яких зазвичай відповідають можливостям звичайної громадської організації, створеної мешканцями, що спільно проживають на певній території, з метою представництва та захисту своїх інтересів) набуває рис органу публічного управління.

Наприклад, значною мірою зазначені аспекти конструктивної взаємодії ОМС та ОСН реалізовано в м. Вінниці. Зокрема, там створено асоціацію міських ОСН, що координує діяльність 24 органів самоорганізації, діяльність яких охоплює весь приватний сектор міста. Свою діяльність ОСН здійснюють у взаємодії із секретарем міської ради, але не є цілком залежними і підконтрольними міській раді, мають власні програми розвитку тощо. Вони отримують належне матеріальне забезпечення, зокрема, працюють в окремих обладнаних приміщеннях, головам та секретарям ОСН сплачується заробітна плата коштом міського бюджету. Наглядним результатом такої взаємодії є високий рівень благоустрою приватного сектору міста. Зокрема, ОСН Вінниці ініціюють: освітлення вулиць, прибирання, ліквідацію сміттєзвалищ, обладнання водоводом та каналізацією, прибирання снігу, грейдеравання, асфальтування, будівництво дитячих і спортивних майданчиків тощо [13].

Окремі аспекти конструктивної взаємодії місцевого самоврядування та ІГС, що призвели до підвищення рівня культури локальної демократії та набуття нею рис громадянської, реалізовано в містах Києві, Одесі, Львові, Миколаєві [14].

Більш поширеними є випадки конфліктної та компромісної моделей відносин ІГС з ОМС, що утворюються на ґрунті консолідації громади (або її частини) з метою вирішення спільних проблем та питань місцевого значення. Консолідація громади відбувається, як правило, під проводом зазначених інститутів або ж призводить до їх створення з метою ефективнішої взаємодії, а подеколи – тиску на ОМС задля вирішення проблемних питань громади. В будь-якому разі ці процеси призводять до зростання громадської активності та поступового переходу значної частини громади від пасивного до громадянської типу культури локальної демократії, який спостерігається переважно після досягнення вагомих для громади результатів.

Провідну роль у процесі формування культури локальної демократії в окремих громадах здебільшого відіграють наявні або створювані мешканцями ОСН, а також різні типи громадських об'єднань (громадські організації, благодійні фонди тощо). В окремих випадках групи активістів, які без створення будь-яких організаційно-правових форм самоорганізації, шляхом особистого спілкування та створення груп у соціальних мережах ефективно організовують громаду та налагоджують діалог з ОМС.

Прикладом конфліктної моделі взаємовідносин із місцевим самоврядуванням, яка згодом трансформувалась у компромісну модель локальної демократії, є створення та діяльність ОСН «Квартальний комітет «Малоомельянівський» в одному з житлових масивів м. Луцька. Створенню комітету передували багаторічні і безуспішні вимоги мешканців житлового масиву, що не були почуті місцевою владою, побудувати каналізацію, яка мала усунути постійне підтоплення будинків. Заради ефективнішої взаємодії та тиску на місцеве самоврядування мешканці вирішили створити згаданий комітет, спроби реєстрації якого кілька разів блокувалися сесією міської ради попри мітинги мешканців. У результаті комітет було зареєстровано, згодом було налагоджено співпрацю з ОМС та реалізовано низку ініціатив благоустрою території комітету. Прикладами сценаріїв взаємодії ІГС та ОМС є діяльність таких ОСН:

– ОСН району «Ялти» (м. Миколаїв). Мешканці шляхом ведення адвокаційно-інформаційної компанії та використання повноважень ОСН домоглися ремонту доріг та налагодження вивезення сміття;

– ОСН мікрорайону «Перлина гаю» (м. Вознесенськ). Наслідком було вирішення проблем водопостачання та транспортного сполучення мікрорайону, впорядкування прибудинкових територій. Успішна діяльність органу самоорганізації сприяла підвищенню культури локальної демократії серед

мешканців, значна частина яких бере участь у його діяльності. Показовим є те, що голова цього ОСН Р. Бебінов у 2015 р. був обраний депутатом міської ради, де створив депутатську групу з питань сприяння діяльності ОСН міста, до складу якої увійшли ще два депутати, які є очільниками ОСН. У цьому разі спричинене діяльністю органів самоорганізації зростання громадянської культури локальної демократії згодом призвело не тільки до вирішення місцевих проблем, а й до обрання активних захисників інтересів громади до складу міської ради, що значно посилює позиції самоорганізації;

– ОСН мікрорайону «Доманиців» (м. Ужгород). За майже 30 років діяльності має значні здобутки у сферах впорядкування прибудинкових територій, ремонту доріг, освітленні вулиць, соціальних проєктах тощо. Зумовлене досягненнями органу самоорганізації зростання культури локальної демократії сприяє широкому залученню мешканців до участі в заходах органу самоорганізації. Проте, за свідченням голови комітету В. Чернової, «чиновники» місцевого самоврядування в окремих випадках протидіють активності громади. Голова та члени органу самоорганізації неодноразово наражались на «грубість» та навіть «отримували погрози» з їх боку [14].

Можна навести ще низку прикладів формування в окремих громадах (або їх частинах) культури локальної демократії громадянського типу, зумовленої діяльністю органів самоорганізації: ОСН (будинковий комітет) «Вулик», м. Миколаїв; ОСН (комітет мікрорайону) «Луначарський», м. Черкаси; ОСН (селищний комітет) «Варни-плюс», с. Варни Чернігівської обл.; ОСН (будинковий комітет) «Вулик», м. Миколаїв та інші [14]. Проте доволі поширеними є приклади мобілізації громади та налагодження конструктивного діалогу з місцевим самоврядуванням завдяки діяльності громадських організацій, благодійних фондів, ініціативних груп мешканців.

Цікавим у розрізі дослідження культури локальної демократії є приклад діяльності «Координаційного комітету самоорганізації населення» м. Дмитрове Донецької області, який діє у статусі громадської організації, що об'єднує та координує діяльність 13 органів самоорганізації міста. Попри те, що на початку своєї діяльності ця організація наражалась на недовіру з боку населення, перші позитивні результати її діяльності (комітет домігся повного контролю якості надання комунальних послуг) призвели до значного зростання рівня культури локальної демократії. Показовим прикладом впливу Комітету на формування культури локальної демократії мешканців міста є його категорична позиція стосовно ігнорування мітингів на підтримку «Русского мира», а згодом ігнорування вимог представників «Російського блоку» щодо потреб встановлення у місті блокпостів, вивішування прапорів ДНР, ініціації референдуму тощо. Проведена зусил-

лями комітету роз'яснювальна робота, в основі якої був заклик мешканців до «активної тиші», не дала змоги реалізувати в місті згадані протиправні заходи. Надалі комітет успішно мобілізував громаду для забезпечення міста водою (перебої водопостачання виникли внаслідок військових дій), підтримання громадського порядку в місті, надання допомоги переселенцям тощо.

Прикладами успішної діяльності ініціативних груп, громадських та благодійних організацій, досягнення яких спричинили зростання рівня культури локальної демократії в окремих громадах (або їх частинах), є: діяльність сільського фонду «Розвиток та благоустрій» (с. Бобриця Київської обл.) – засновано як інструмент збору коштів та отримання грантів на благоустрій села; діяльність ініціативної групи мешканців с. Миколаїв (Львівська обл.) – шляхом створення групи «Миколаїв, моя хата не скраю!!!» у соціальній мережі «Facebook» організували громаду для відновлення парку, згодом за участі сільської та районного органів Ради реалізували низку проєктів із благоустрою села; успішна діяльність ряду громадських організацій Маловисківського району Кіровоградської обл., які за підтримки Ресурсного центру розвитку громад при Маловисківській районній раді у рамках проєкту ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток орієнтований на громаду» реалізували 12 мікропроєктів на суму близько 3 млн грн.

Показовим також є приклад залучення громади до співфінансування відновлення дворів (прибудинкових територій, дитячих майданчиків, тощо) району «Підзамче» м. Львів. Проєкт відбувався за фінансування МЗС Польщі та передбачав 10% внеску з боку громади. Мешканцям пропонували внести кошти або взяти безпосередню участь у роботах із реалізації проєкту. У цьому разі мешканці без створення будь-яких організаційних форм самоорганізувались із метою реалізації ініціативи. При цьому найбільш неочікуваною проблемою для організаторів (ініціативної групи) стала недовіра з боку мешканців. Зокрема, за свідченнями організаторів, мешканці поширювали негативні чутки про проєкт, ігнорували друковані оголошення з логотипами організаторів проєкт, але реагували на оголошення, написані «від руки». Проте в результаті особистого спілкування з кожним мешканцем членам ініціативної групи вдалося розпочати роботи, до яких згодом долучилися навіть скептично налаштовані мешканці. Ініціатива поступово зацікавила жителів сусідніх дворів, які також приєдналися до проєкту [14].

Таким чином, на підставі аналізу зазначених прикладів активна діяльність ОСН, громадських та благодійних організацій, а також ініціативних груп мешканців безпосередньо сприяє формуванню громадянської культури локальної демократії громади або її частини, на яку поширюється їх діяльність. Проте варто зазначити, що фаза формування цього типу культури в значній частині представників

громади переважно пов'язується з досягненням позитивних для громади результатів (вирішенням спільних проблем тощо). Варто зауважити, що до досягнення таких результатів високий рівень культури локальної демократії спостерігається тільки у членів згаданих ІГС (ініціативних груп, тощо), які становлять вкрай незначний відсоток від кількості мешканців громади. Культуру локальної демократії абсолютної більшості мешканців можна характеризувати як пасивну, а окремих – антигромадянську. Виключеннями є випадки, коли причиною самоорганізації стають значні проблеми, що створюють загрозу майну або нормальній життєдіяльності значної частини членів громади.

Натомість, відсутність позитивних результатів самоорганізації, зумовлена пасивністю більшої частини громади та ігноруванням вимог ІГС або протидією їм боку ОМС, призводить до згасання рухів самоорганізації та повернення від конфліктного типу взаємодії до керованої моделі локальної демократії. Такий сценарій призводить до вкорінення пасивної культури локальної демократії серед членів громади та поступово формує маніпулятивну (псевдогромадянську) культуру, нав'язану ОМС.

Численні приклади такого сценарію спроб самоорганізації за ініціативи ІГС відбувались у м. Кіровоград (згодом – Кропивницький), який, на нашу думку, є антизразком із позиції самоорганізації та розвитку культури локальної демократії.

Зокрема, в м. Кропивницькому можна спостерігати фактори, що негативно впливають на розвиток культури локальної демократії та зумовлюють її низький рівень. Наприклад, ОСН у місті представлені виключно квартальними комітетами, що діють у межах приватної забудови, система (кількість) та територія яких практично не змінилась із часів Радянського Союзу, а фактично перейшла у спадок. За період незалежності в межах багатоповерхової забудови не було створено жодного ОСН. Причиною цього загалом можна вважати низьку активність городян та відсутність підтримки таких ініціатив із боку ОМС. Відомий також випадок безпідставного блокування сесією міської ради ініціативи зі створення комітету великого житлового масиву «102-й мікрорайон».

Попри реалізовані у місті впродовж 2007–2011 рр. проекти громадських організацій (ТО «ТОРРО», ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», ГМО «Жіноча громада» та ГМО «Взаємодопомога вільних людей»), спрямовані на розвиток мережі ОСН, та прийняття за сприяння цих організацій «Порядку створення та легалізації органів самоорганізації населення у місті Кіровограді» (Рішення Кіровоградської міської ради від 31.05.2011 р. № 563), яке деталізувало і значно спростило процедуру створення ОСН, ситуація щодо розвитку ОСН не змінилась. Нині система ОСН міста представлена квартальними комітетами, що охоплюють виключно

територію приватної забудови, які фактично створюються (без проведення реальних легітимних загальних зборів або конференцій), підпорядковуються відповідним районним у місті радам та, по суті, є більшою мірою їх допоміжним інструментом, ніж механізмом волевиявлення громади.

Варто зазначити, що більшість описаних вище успішно реалізованих на рівні територіальних громад (або їх частин) проектів, які згуртували мешканців та сприяли становленню культури локальної демократії, отримали організаційну (консультативну) або й фінансову (грантову) підтримку від ресурсних центрів, регіональні підрозділи яких активно діють у більшості обласних центрів та в окремих великих містах України. Зокрема, до таких організацій належать: ресурсний центр «ГУРТ» – провідний національний центр суспільної інформації та експертизи, що об'єднує діяльність понад 24 тис. активістів та понад 17 тис. організацій по всій Україні [13]; Міжнародний фонд «Відродження» та інші донорські організації, що надають грантову підтримку проектам самоорганізації; Всеукраїнська громадська організація «Асоціація сприяння самоорганізації населення», діяльність якої спрямована на сприяння розбудові демократії та спроможних громад в Україні через розвиток самоорганізації та створення дієвої системи громадської участі у справах місцевого значення [17], та інші регіональні і місцеві громадські організації.

Внесок цих інститутів громадянського суспільства у розвиток культури локальної демократії окремих громад у низці випадків є визначальним, оскільки підтримка, насамперед, юридичний супровід, самоорганізаційних ініціатив громади, значною мірою сприяє їх реалізації, допомагає подолати спротив із боку ОМС та налагодити компромісну співпрацю з ними. На це, зокрема, вказують кількісні показники діяльності Всеукраїнської громадської організації «Асоціація сприяння самоорганізації населення», за сприяння якої протягом року було: створено 125 органів самоорганізації населення; надано понад 2 800 консультацій; розроблено 76 проектів нормативних актів для органів влади, 48 з яких було ухвалено [17].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. З огляду на результати нашого дослідження діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування України у сфері локальної демократії, можна стверджувати, що реалізована в нашій країні модель керованої локальної демократії загалом негативно впливає на розвиток політико-культурної комунікації суб'єктів-носіїв культури локальної демократії. Створення штучних перепон у реалізації механізмів локальної демократії, ігнорування вимог громади продукує конфлікти. Формальна, контрольована ОМС реалізація окремих механізмів локальної демократії, результати яких, як правило, не мають позитивних наслідків

для громади, також сприяють укоріненню пасивності населення. Натомість реалізація політичних або легітимізація бізнесових інтересів під прикриттям зазначених механізмів сприяє розвитку маніпулятивної (псевдогромадянської) культури локальної демократії.

На нашу думку, локальна конфліктна та локальна компромісна демократія у розрізі становлення культури локальної демократії є проміжними ланками від контрольованої локальної демократії (з характерними для неї рисами пасивної, антигромадянської та маніпулятивної культури) до локальної демократії участі, яка характеризується наявністю громадянської культури локальної демократії. В обох випадках громади та ІГС поступово переходять до активнішого діалогу з ОМС із приводу вирішення питань місцевого значення, що стає можливим лише за умови підвищення рівня культури локальної демократії. Рушійними силами цих процесів можуть бути наявність: спільних проблем мешканців громади, які

потребують невідкладного вирішення; зростання активно діючих громадських організацій, ОСН, активістів, ініціативних груп тощо. Проте за наявності конфліктної моделі локальної демократії активність ІГС наштовхується на перманентну протидію ОМС, а процеси самоорганізації штучно блокуються. Таке протистояння згодом може призвести до трансформації у компромісну модель, що сприятиме поступовому зміцненню громадянської культури локальної демократії в громаді, або до зниження (внаслідок відсутності позитивних результатів) громадської активності та повернення до контрольованої моделі локальної демократії. У будь-якому разі взаємодія влади, ОМС та ІГС призводять до зростання громадської активності, і, якщо при цьому суб'єктам такої взаємодії вдається налагодити діалог, то можна спостерігати поступовий перехід значної частини громади від пасивного до громадянської типу культури локальної демократії (переважно у разі досягнення вагомих для громади результатів).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рекомендація Конгресу місцевих та регіональних влад Європи «Про стан місцевої й регіональної демократій в Україні» 102 (2001). URL: [http://www.coe.kiev.ua/docs/kmpbe/r102\(2001\).htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/kmpbe/r102(2001).htm).
2. Бурін О.М. Проблеми впровадження концепції локальної демократії в Україні. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2014. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=I&z=752>.
3. Садикова Є.О. Інститут представництва на місця в умовах трансформації системи місцевого самоврядування в Україні: дис... канд. політ. н.; спец.: 23.00.02 «політичні інститути та процеси». Одеса, 2016. URL: <http://www.pdpu.edu.ua/doc/vr/sadikova/dis.pdf>.
4. Байрак С.О. Місцеве самоврядування – основа розвитку демократичної держави. Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. 2013. Вип. 10. С. 148–154.
5. Стегній О.Г. Соціологічні підходи до вивчення типів політичної культури. Український соціум. 2015. № 2 (53). С. 26–35.
6. Батанов О.В. Муніципальне право зарубіжних країн: навч. посіб.: у 2 ч. / О.В. Батанов, В.М. Кампо; за заг. ред. П.Ф. Мартиненка. К.: Знання України, 2006. Ч. 1. 148 с.
7. Шурко О.Б. Взаємозв'язок локальної демократії та політичної культури / О.Б. Шурко, С.П. Була. Панорама політологічних студій. 2015. Вип. 13. С. 19–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pps_2015_13_5.
8. Січкач О., Баштанник В. Становлення і розвиток механізмів місцевої демократії в контексті європеїзації територіальної організації влади. Державне управління. 2009. Вип. 3. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-03\(3\)/09soktov.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-03(3)/09soktov.pdf).
9. Майко Т.С. Механізми взаємодії органів місцевої влади і громади. Сучасне суспільство. 2017. Випуск 1 (13). С. 118–130.
10. Шурко О.Б., Була С.П. Взаємозв'язок локальної демократії та політичної культури. Панорама політологічних студій. 2015. Вип. 13. С. 19–27.
11. Власенко О. Місцева демократія: практичні кроки чи імітація руху? Вісник Центральної виборчої комісії. 2008. № 2 (12). С. 20–21.
12. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11.07.2001 р. № 2625-III. Відомості Верховної Ради. 2001. № 48. Ст. 254.
13. Бажан В. Про вінницькі ОСН: там немає неосвітлених і незаасфальтованих вулиць. URL: <http://samoorg.com.ua/blog/2016/07/23/14942/>.
14. Самоорганізація населення в громадах. Історії успіху. Збірник матеріалів / К.Д. Златіна, Г.С. Трепалюк, під ред. А.С. Крупника. Одеса: ПП «Євродрук». 2016. 54 с.
15. Річний звіт Асоціації сприяння самоорганізації населення за 2017 рік. Діяльність мережі регіональних ресурсних центрів розвитку місцевої демократії та Асоціації сприяння самоорганізації населення за період з 01.05.2015 р. по 30.04.2016 р. URL: <http://gurf.org.ua/statistic/charts/>

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ СУЧАСНОСТІ ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

MIGRATION PROCESSES OF THE PRESENT AS A FACTOR OF POLITICAL TRANSFORMATION

Швець С.Л.,

аспірант кафедри політичних наук і права

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Аналізуються трансформаційні процеси в європейських країнах під тиском міграційних процесів. Розглядаються парламентські вибори в окремих країнах із метою дослідження причин приходу до влади правих політичних партій. Аналізуються програми європейських праворадикальних політичних партій, які виступають з ідеями трансформації міграційної політики, що дало їм змогу отримати місця в урядах. Досліджується зв'язок міграційних процесів та процеси «медіатизації» політики.

Ключові слова: імміграція, міграційний процес, міграційна політика, парламентські вибори, радикалізм, «медіатизація», «персоніфікація».

Анализируются трансформационные процессы в европейских странах под давлением миграционных процессов. Рассматриваются парламентские выборы в отдельных странах с целью исследования причин прихода к власти правых политических партий. Анализируются программы европейских праворадикальных политических партий, выступающих с идеями трансформации миграционной политики, что позволило им получить места в правительствах. Исследуется связь миграционных процессов и процессы «медиаизации» политики.

Ключевые слова: иммиграция, миграционный процесс, миграционная политика, парламентские выборы, радикализм, «медиаизация», «персонификация».

The article is analyzed the transformational processes in European countries under the pressure of migration processes. The parliamentary elections in some countries are considered for the purpose of analyzing and studying the coming to power of right-wing political parties. There were analyzed the programs of European right-wing radical political parties that are in favor of the transformation of migration policy, which allowed them to get seats in the government. It is studied the connection between migration processes and the processes of "mediaization" of politics.

Key words: immigration, migration process, migration policy, parliamentary elections, radicalism, "mediaization", "personification".

Постановка проблеми. Політична активність іммігрантів здійснює широкий вплив на політичні процеси в країнах-реципієнтах. Фактор імміграції може стати каталізатором трансформацій та розвитку політичних процесів, переходом до зміни впливів на політичній арені. Політичний міграційний процес представляє собою взаємодію кількох акторів. З одного боку, це громадянське суспільство, а також іммігранти та їх групи, організації, що займаються захистом прав і свобод іммігрантів, політичні партії; з боку держави – це законодавчі, виконавчі та судові органи на всіх рівнях влади. Тобто актори, що беруть участь у політичному міграційному процесі, можуть бути індивідуальними та груповими, інституційними та неінституційними. В демократичних країнах явища багатопартійності призводять до проявів полярних поглядів на загальний концепт міграційної політики загалом, що, своєю чергою, може трансформуватися до політичної кризи в країні під час парламентських виборів на фоні загальної міграційної кризи, як показує практика деяких європейських країн (Німеччина, Франція, Італія). Питання, пов'язані з міграцією та міграційною політикою, дедалі частіше з'являються в програмних документах політичних партій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впливу міграційних процесів на трансформацію політичного поля країн стало широко досліджуваною в останні роки, у зв'язку з трансформаціями, що відбуваються в окремих європейських країнах. Це питання є у фокусі таких дослідників: І. Темірової, О. Малиновської, М. Курілича, В. Бідак, У. Садової, В. Пальтцера та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – проаналізувати стан трансформаційних процесів в країнах Західної Європи (на прикладі Німеччини, Франції та Італії), країн Центральної та Східної Європи (на прикладі Австрії та країн Вишеградської групи) та визначити тенденції зміни політичного вектору під тиском міграційних процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес впливу міграції на політичні трансформації є двостороннім. У числі політичних трансформацій, рушійною силою яких виступає міграція, аналізується не лише поява нового типу політичних спільнот мігрантів, здатних виступати як політичне лобі для трансформації політичного режиму з трансляцією в чинний політичний порядок нових політичних практик, а й трансформація партійної

системи приймаючої держави. Збільшення політичної активності мігрантів трансформує політичний вектор громадян країни-реципієнта. Дедалі більшу популярність отримують політики і партії, що виступають за обмеження потоків міграції та мінімізації їх впливу на життя суспільства. Тобто, зростання міграційних потоків, політична діяльність мігрантів і пов'язані з нею трансформаційні процеси, разом із відокремленим розвитком міграційних спільнот, призводять до зростання популярності ультраправих партій і організацій, які закликають до захисту своєї національної ідентичності.

У країнах-реципієнтах починають утворюватися нові численні міграційні меншини, які утворюють власні політичні спільноти, що чітко усвідомлюють свою етнічну і політичну специфіку, свої інтереси і можливості їх відстоювання в ареалі нового проживання. Інтереси такого електорату відображаються в програмах політичних партій, змінах до міграційної політики та виборчому законодавстві. Це викликає реакцію місцевого населення, яка нерідко переростає в нетерпимість, що виявляється не тільки на побутовому, але й суспільному рівні. За наявності такого електорату ці самі позиції починають з'являтися і в програмних документах політичних партій, які мають правоконсервативну спрямованість. Тобто ідея синтезу і різноманіття культур змінюється прагненням до «жорсткої інтеграції» мігрантів в європейське суспільство, або на умовах компромісу цивільні права дотримуються в тому обсязі, в якому вони не вступають у протиріччя з національними інтересами та культурними традиціями приймаючих держав. Однак це лише доводить необхідність для трансформації міграційної політики з метою зниження рівня напруженості в суспільстві. Проблеми міграції відображаються у передвиборчих стратегіях політичних акторів у виборчих кампаніях.

Найяскравіше ці процеси проявляються в таких країнах Європейського Союзу, як Німеччина, Франція та Італія, як тих, які найбільше постраждали від міграційної кризи. Але цікавими є і позиція урядів таких країн щодо внутрішньої міграційної політики, як Австрія, Угорщина, Словаччина, Чехія та Польща, які зайняли протилежну позицію до подолання міграційної кризи в цілому. Ці країни є різними за своїм ставленням до міграційної кризи Європейського Союзу 2015 р. та політичними методами її подолання, але їх об'єднує наявність правих політичних сил, які в більшості з них під час останніх парламентських виборів, що відбулися після 2015 р., змогли прийти до влади або ж отримати місця в парламенті.

Перша група країн, що розглядаються, належать до типу країн із «м'якою» міграційною політикою. Це такі країни, як Франція, Італія та Німеччина. Такий тип міграційної політики був викликаний

історико-культурним розвитком країни (Франція), трудовою міграцією та необхідністю в ній (Італія), а також наявністю міграційної політики з концепцією мультикультуралізму (Німеччина). Але міграційні процеси 2015 р., пов'язані з великою кількістю одночасних міграційних потоків, призвели до великої кількості іммігрантів у цих країнах, а також до появи опозиційних сил, що виступали проти розміщення їх усередині країн.

Результати останніх парламентських виборів у Німеччині у вересні 2017 р. свідчать про радикалізацію політичних поглядів населення країни та підтримку партії такого напрямку, а саме проходження отримання 13% голосів виборців сучасної молоді право-консервативної партії «Альтернатива для Німеччини». Успіхи цієї партії відображають політичну турбулентність Німеччини, що спричинена рекордною кількістю іммігрантів у країні. Тобто імміграційна політика держави викликає незадоволення громадян країни, це й спричинює падіння рейтингів Християнського демократичного союзу та критику на адресу канцлера Ангели Меркель. Причому партія отримала більшість саме в тих землях, де спостерігається значний відсоток іммігрантів. Вперше за останні шістьдесят років у Німеччині до бундестагу пройшла партія правої спрямованості. У своїй програмі партія закликає до охорони внутрішніх та зовнішніх кордонів, критикує політику мультикультуралізму як таку, що не виправдала себе, має закликати до національної самоідентичності німців. Також у програмі партії прописано вимоги вжити заходів проти утворення «паралельних мусульманських світів» (маються на увазі замкнені анклавні та іммігрантські гетто), що живуть за шаріатськими законами і дедалі більше відділяються від німецького суспільства. Однією із вимог є заборона припинення фінансування мечетей із-за кордону, тобто припинення лобювання інтересів країн-донорів у приймаючих країнах [3, с. 54]. Вимогами щодо запобігання міграційної кризи безпосередньо в Німеччині стала потреба в трансформації чинної міграційної політики та чіткого обмеження та поділу біженців і нелегальних мігрантів, але надалі не надається жодних коментарів щодо методів здійснення. Також пропонується трансформація політики інтеграції мігрантів та забезпечення її на всіх рівнях.

Також партія пропонує регулювати проблеми міграції засобами допомоги країнам-донорам імміграції, врегулювання в них конфліктних ситуацій [3, с. 35–36]. Варто зазначити, що набирання популярності цією політичною силою вказує на незадоволення населення міграційною політикою держави загалом, тобто на наявність прихованих протестних настроїв у суспільстві. Невирішеність цих проблем може негативно вплинути на наявну політичну систему Німеччини загалом, а також

може призвести до процесів редемократизації в державі.

Ситуація з переважанням правих сил на парламентських виборах 2017 р. склалася і в Італії, де також є проблема з нелегальними мігрантами та біженцями. Програми політичних партій є схожими з партіями «правого» спрямування Німеччини, що, своєю чергою, детермінувалося економічною та політичною кризою всередині країни, а також посилювалося міграційною кризою 2015 р. Надзвичайна ситуація, що склалася з мігрантами на острові Лампедуза, і перспективи розселення мігрантів по всій території Італії негативно вплинули на громадську думку, яке традиційно вирізнялося толерантністю щодо мігрантів та сприяло деескалації конфліктів між іммігрантами та суспільством. Місцева влада також підтримала населення в негативному ставленні до іммігрантів, чим підвищила власні рейтинги на місцевих та регіональних виборах. У березні 2016 р. спецслужбами Італії була направлена в парламент доповідь про високий рівень терористичної загрози в країні. За оцінками фахівців, терористи можуть проникати на італійську територію не з потоками біженців із Північної Африки, а з балканських країн, за якими проходить один із маршрутів мігрантів [9]. За результатами опитування американського дослідницького центру «Pew Research Center», 47% громадян Італії звинувачують мігрантів у зростанні злочинності, і 46% громадян побоюються зв'язків мусульман в Європі з радикалами. Цими настроями скористалися правоцентристські партії («Ліга Півночі», «Народ свободи») і праворадикальні об'єднання – «Праві», «Нова сила», «Національний Альянс» та «Націоналістична Партія Італії» (НПІ), що звинувачують уряд у бездіяльності. Також основними тезами їх політичної програми є зменшення обсягів імміграції та депортації нелегальних мігрантів із країни [1].

Протестні настрої громадян проявилися і на місцевих виборах у Франції 2015 р., де активною політичною силою був «Національний фронт» на чолі з Марін Ле Пен. Незважаючи на те, що партія програла вибори і не змогла отримати більшість у регіональних парламентах, але, натомість, там були сформовані сильні фракції. Сучасна програма партії трансформувалася, і називати «Національний фронт» правою силою некоректно, але залишилася її націоналістична спрямованість. До парламентських виборів у Франції 2018 р. очільниця партії Марін Ле Пен підготувала 144 пункти своєї передвиборчої програми, в яких національні інтереси були пріоритетними. Щодо міграційних процесів партія має досить категоричну позицію. У 144 пунктах є позиції про скорочення міграції (до 10 тисяч в рік), заборону мігрантам привозити у Францію членів своїх родин, скасування автома-

тичної видачі французького громадянства за фактом народження на французькій землі і, зрештою, висилку всіх нелегалів на їх батьківщину. Це не є проявом толерантних та демократичних відносин, але цілком відповідає спрямованості партії та запропонованій концепції створення національної держави. В наявній програмі є загроза громадянського конфлікту, адже боротьба проти радикалізму може перерости в боротьбу проти релігії, тому необхідний баланс при захисті політичних прав громадян країни та проведення міграційної політики без ризику притиснення прав національних меншин [10]. Своєрідною відповіддю на виклик імміграції є внутрішня політика урядів Австрії, Угорщини, Чехії, Словаччини та Польщі. Ці країни можна об'єднати за принципом «жорсткої» позиції щодо іммігрантів та безпосередньо міграційної політики. Головний предмет критики праворадикальних партій – міграційна політика європейських урядів і, насамперед, канцлера Німеччини Ангели Меркель, яка стала символом політики відкритих дверей [2]. Дострокові вибори 2017 р. в Австрії стали відповіддю на політичну кризу Європейського Союзу загалом та показали зростання популярності правих партій у країні. Результати виборів збіглися з результатами австрійських екзит-полів, і більшість місць в австрійському бундестазі отримала Австрійська народна партія на чолі з Себастьяном Курцом [13]. Нині завдання Себастьяна Курца полягає в тому, аби стримати правопопулістську партію та присікти найгостріші прояви націоналізму. Новий курс полягає на вирішенні проблем із міграцією всередині транзитних країн, а також йдеться про ускладнення процедури отримання статусу біженців [5]. З позиції регіональної політики є вірогідність спільного політичного курсу з країнами «Вишеградської четвірки» через спільний вектор міграційної політики та її «жорстке спрямування». Успіх партії свідчить про потенційну зміну парадигм у політичному житті країни, а також про формування нової суспільно-політичної культури, що базується на національних цінностях та культурі [12]. Трансформації парадигми сприяла політична криза Європи 2015 р., що була спричинена кількома масштабними міграційними хвилями. Результатом політичних змін стали зміни в міграційній політиці, що призвело до зменшення кількості в'їздів до країни, а також збільшення кількості депортованих іммігрантів та заборону на ісламські політичні організації.

Країни Вишеградської групи показують єдність у питанні міграційних процесів та подолання міграційної кризи, а також виступають проти міграційних квот, запропонованих Німеччиною. На парламентських виборах в Угорщині перемогла правоконсервативна партія «Фідес» прем'єр-міністра Віктора Орбана. Цікавою є передвиборча

програма, в якій проголошується стримання міграційних потоків, «жорстка» міграційна політика, зменшення кількості мігрантів всередині країни. У заявах Віктора Орбана акцентовано на тому, що Угорщина має «залишатися угорською», що дає змогу свідчити про несприйняття політики мультикультуралізму та жорстку асиміляцію мігрантів, які вже проживають в Угорщині [8]. Політичний курс Угорщини у справах міграції тримає певний вектор вже кілька років. Правляча партія «Фідес» переживала політичну кризу в 2014 р., але значно покращила свої рейтинги серед виборців у 2015 р., виступивши з анти-міграційними заявами та критикою політичного курсу Європейського Союзу. В 2016 р. прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан та правляча коаліція стали ініціаторами «референдуму про квоти», який показав протест населення загалом проти іммігрантів. Змінився вектор протестних настроїв «влада-населення», що показує наявність політичної кризи та несприйняття дій правлячої партії, і водночас протест «населення-мігранти» та небажання інтегрувати їх у своє суспільство, що, своєю чергою, також має національні особливості та відсутність належної політики інтеграції.

На парламентських виборах в Польщі 2015 р. партія «Кукіз'15» отримала третє місце та 42 місця в Сеймі. Фактично електорат П. Кукіза склали студенти (40,3%) та молодь (41,4%, порівняно з лише 3,8% у віці старше 60-х років) [6, с. 115]. Партією був ініційований збір підписів за проведення референдуму, на якому вирішувалися б проблеми з прийомом іммігрантів та їх прийомом за квотами Європейського Союзу.

У березні 2016 р. відбулися парламентські вибори в Словачії, на яких успіх отримала праворадикальна партія Маріана Котлеба «Народна партія – наша Словачія». Новим на цих виборах було те, що ніколи в словацькій політиці в парламенті не було вісім партій. І особливістю є те, що серед них шість – це праві партії. Це демонструє досить велику фрагментацію правого спектра політики [4]. Антиіммігрантська програма М. Котлеба і його партії зацікавила чимало молодих виборців у тих районах Словаччини, які страждають від бідності і соціального розшарування. Також партія виступає проти міграційних квот, висунутих Європейським Союзом. Тобто характерною рисою нинішнього політичного ландшафту в Словаччині є присутність на регіональному рівні і в парламенті праворадикалів із відверто фашистською ідеологією. Партія використала загальноєвропейську проблему з міграцією на місцевому рівні, але міграційна криза для Словачії є штучною. За весь час міграційної кризи офіційно притулку попросили лише 15 осіб, що на фоні інших країн Вишеградської групи є мізерним, але антиіммігрантські заклики правих та екстремістських пар-

тій виставляють проблеми з міграцією в Словачії на перше місце.

У 2017 р. відбулися парламентські вибори в Чехії, які також продемонстрували відносну «стабільність» у регіоні з питань міграційної політики та показали вплив міграційних процесів на виборчі кампанії і виборчий процес, подібний до Австрії, Угорщини, Польщі та Словаччини. Перемогу здобула «Партія незадоволених громадян» (АНО), програма якої будується на популізмі. Але цей випадок унікальний. АНО не є ні правою, ні лівою партією. Тому порівняння з «правими» популістами з Німеччини та Франції не є правомірним. Не останнє питання займає міграційна політика, а також коментарі очільника партії Андрія Бабіша щодо союзників у міграційному питанні з боку Австрії та країн Вишеградської групи. Міграційні процеси та питання міграційної політики стали одними з впливових факторів щодо обрання цієї партії виборцями. Також вагомою політичною силою, яка посіла третє місце на виборах та отримала місця в парламенті, є партія «Свободи та прямої демократії», лідер якої Томіо Окамура відкрито та агресивно виступає не лише проти мігрантів, а й висуває досить радикальні лозунги проти національних меншин [7].

Міграційні процеси викликають напруженість у відносинах між елітами і звичайними громадянами, які втрачають довіру і до лівоцентристських, і до правоцентристських, і до технократичних урядів. Також збільшується недовіра громадян до наднаціональних структур і механізмів. Тобто міграційна криза детермінує кризу легітимності політичної системи, і тим менше залишається довіри виборців до політичної системи. Незважаючи на те, що більшість країн ЄС почала трансформувати власну міграційну політику та виробляти національні міграційні стратегії на національному, регіональному та місцевому рівнях (інтеграційна політика, квоти, розселення, закриття кордонів тощо), визнається, що практично на всіх рівнях це було зроблено запізно. Відповідно, коли громадянське суспільство знаходиться в постійному стресі через економічні проблеми, терористичні загрози, злочинності, тоді і зростає попит на політиків-популістів, які чуйно вловлюють настрої і заклопотаність населення і обіцяють прості рішення, створюючи політичний образ іммігранта як ворога.

Якщо проаналізувати результати виборів політичних партій «правого спрямування», то в більшості країн можна спостерігати певні тенденції. Вони впливають на внутрішню політику своїх країн, беручи участь в урядах або підтримуючи їх, але вони також формують суспільний дискурс двома або трьома темами, які постійно утримують, тобто це не ефемерний або маргінальний політичний феномен. З іншого боку, право-популістські

партії, через харизматичність форм влади, можуть отримувати досить нестабільну підтримку у населення. Якщо проаналізувати підсумки виборів за останні десять років, то їх результати підпорядковані коливанням кон'юнктури. Так, кількість відсотків, мінливий від виборів до виборів, вказує на те, що правий популізм прив'язаний до політичних настроїв мас. І самі право-популістські партії виникають і зникають, не будучи стійкими величинами.

Популярність «правих партій» істотно залежить від харизматичної фігури лідера. Політика завжди потребує «передачі змісту», тобто в медіальних фігурах, які спілкуються з електоратом. Однак щодо популізму це питання сутності, оскільки лідери надають партіям і рухам авторитарний і недемократичний спосіб. У сучасному політичному просторі спостерігається тенденція медіатизації політики, що, своєю чергою, сприяє зміні співвідношення сил партійних функцій через зменшення ролі партійного апарату, більш безпосередній зв'язок партійних лідерів із виборцями, посилення персоналізації політичного лідерства та стимулювання «деполітизації» партійної основи [11, с. 49].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, посилення попу-

лярності праворадикальних партій є результатом інтенсифікації міграційних процесів та відсутністю модернізованої міграційної політики, що містила б в собі елементи двосторонньої інтеграції та адаптації. Проблеми міграції та загальноміграційної політики призвели до посилення недовіри щодо урядів та політичних еліт. Також посилення правих партій викликала політика мультикультуралізму, яку помилково сприймають за політику інтеграції, що призвела до ескалації конфліктних ситуацій між громадянським суспільством та мігрантами, а також суспільством і владою. Персоналізація політичних партій та «медіатизація» політики є однією із відповідей на міграційний виклик, але це не є однозначною причиною сучасної політичної тенденції. Також міграційні процеси сприяють формуванню у засобах масової інформації образу політичного лідера, який висловлює певні політичні ідеї з приводу міграційних питань, що, своєю чергою, формує образ країни-реципієнта, куди намагаються потрапити іммігранти. Тобто під впливом мас-медіа потенційні мігранти приймають рішення про переїзд і вибирають напрям свого руху, що призводить до перенаселення окремих регіонів або країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арбатова Н.К. Феномен правого и левого популизма в странах ЕС. URL: https://www.imemo.ru/files/File/ru/materials/Fenomen_doklad.pdf
2. «В Австрії обирають парламент...» / Новини DW.com. URL: <http://www.dw.com/uk>
3. Программа для Германии: Альтернатива для Германии. URL: <https://www.afd.de/grundsatzprogramm/>
4. Сирук Н. О неожиданностях и парадоксах словацких выборов. Газета «День». URL: <http://m.day.kyiv.ua/ru/article/den-planety/o-neozhidannostyah-i-paradokсах-slovackih-vyborov>
5. Austria swears in EU's youngest foreign minister Sebastian Kurz / The BBC News. URL: <http://www.bbc.com/news/25407573>
6. Bartosz Napieralski Political Catholicism and Euroscepticism: The Deviant Case of Poland in Comparative Perspective. Routledge Series on Russian and East European Studies, 2017. 234 p.
7. Czech election: Billionaire Babis wins by large margin / BBC News. URL: <http://www.bbc.com/news/world-europe-41708844>
8. Hungary is a country of a brave people / MTI-Fidesz. URL: <http://www.kormany.hu/en/the-prime-minister/news/hungary-is-a-country-of-brave-people/>
9. Italy terror threat rising / ANSA.en. URL: http://www.ansa.it/english/news/lifestyle/arts/2016/03/02/italy-terror-threat-rising_6d34f529-0bf2-4e2a-a086-a109ba3cdd38.html
10. Marine Le Pen promises liberation from the EU with France-first policies. URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/feb/05/marine-le-pen-promises-liberation-from-the-eu-with-france-first-policies>
11. Mazzoleni Gianpietro Populism and the Media [Twenty-First Century Populism]. Palgrave Macmillan, 2008. Pp. 49–64. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230592100_4
12. Sebastian Kurz: official web-site. URL: <https://secure.sebastian-kurz.at/en/>
13. The Austrian People's Party. URL: <https://www.oevp.at/English>

ИРРАЦИОНАЛЬНЫЕ ЯВЛЕНИЯ И ПРОЦЕССЫ В ЭКОНОМИКЕ РЕГИОНА

IRRATIONAL PHENOMENA AND PROCESSES IN ECONOMY OF A REGION

Шедяков В.Е.,

*доктор социологических наук,**кандидат экономических наук, независимый исследователь*

Подводятся итоги изучения механизма воссоздания, а также диапазона мнимых социально-экономических величин. Рассматривается место превращенных форм в обществе и экономике. Для анализа трансформаций в иррациональные структуры в исследование вводятся процессы отчуждения. Изучаются особенности осуществления парадигмального перехода и переходного периода. Освещаются причины и особенности формирования объективных мыслительных форм и предпосылки квазинауки при усилении структурирующего экономику значения общества знания.

Ключевые слова: реальность, виртуальность, фикция, превращённая форма, ложное явление, иррациональный процесс, химерическое общество, парадигмальный переход, хаотическая модернизация, переходный период.

Підбиваються підсумки вивчення механізму відтворення, а також діапазону мнимих соціально-економічних величин. Розглядається місце перетворених форм у суспільстві та економіці. Для аналізу трансформацій в ірраціональні структури в дослідження вводяться процеси відчуження. Вивчаються особливості здійснення парадигмального переходу та перехідного періоду. Висвітлюються причини та особливості формування об'єктивних розумових форм і передумови квазінауки у разі посилення структурируючого економіку значення суспільства знання.

Ключові слова: реальність, віртуальність, фікція, перетворена форма, хибне явище, ірраціональний процес, химерне суспільство, парадигмальний перехід, хаотична модернізація, перехідний період.

The results of the study of the mechanism of recreation, as well as the range of imaginary socio-economic unites, are summarized. The place of the transformed forms in a society and economy is considered. For analyse of transformations into irrational structures, alienation processes are introduced into the elaboration. The specialities of paradigm transition and transition period are studied. Causes and peculiarities of the formation of objective mental forms and the prerequisites of quasi-science during the strengthening of the meaning of the knowledge society for structured in an economy are enlightened.

Key words: reality, virtuality, fiction, transformed form, false phenomenon, irrational process, chimerical society, paradigm shift, chaotic modernization, transition period.

Постановка проблемы. Исследователи социально-экономических процессов давно обратили внимание на сочетание рационального и иррационального начал, проявляющееся, в частности, в особенностях институциональной и поведенческой экономики, национальных хозяйственных целостностей. Анализ позволил им охарактеризовать пласты мнимых социально-экономических величин, превращённых (преобразованных) форм, ложных ориентиров и иррациональных явлений общественной жизни региона.

Анализ последних исследований и публикаций. Существует обширная исследовательская литература по изучению социально-экономических сущностей и видимостей, закономерного и случайного в формировании политико-экономических и социокультурных химер и кентавров, содержания и форм процессов применительно к различным стадиям и этапам общественного развития, фазам воспроизводственного движения. Так, научное осмысление этих понятий и явлений, использование соответствующего аналитического инструментария активно проводилось А. Аггом, Т. Адорно, В. Барулиным, Г. Батищевым, М. Бахтиным, А. Бузгалиным, И. Бычко, А. Ваджрой, И. Ватиным, И. Витань,

Г. Гегелем, Э. Глаголевой, А. Грамши, Л. Гумилёвым, А. Гусейновым, Ю. Давыдовым, Э. Дюркгеймом, А. Ермоленко, В. Звигляничем, Э. Ильенковым, И. Кантом, Н. Козловой, А. Колгановым, В. Копаловым, Я. Кузьминым, М. Лангштейном, Н. Лапиным, М. Мамардашвили, К. Марксом, Г. Маркузе, В. Межуевым, И. Нарским, М. Нечкиной, Т. Ойзерманом, С. Платоновым, С. Поповым, К. Райдой, Е. Режабеком, В. Тараном, Ю. Тищенко, В. Толстых, М. Хоркхаймером, Э. Фроммом, В. Шановским, В. Шкловским.

Выделение нерешённых ранее частей общей проблемы. Возможности мнимых социально-экономических величин становятся стратегическим арсеналом трансформаций во время межпарадигмального перехода, однако понимание их сущности сопряжено с изучением не только их актуального функционирования, но и исторических путей формирования, а также фундаментальных особенностей.

Формулирование целей статьи (постановка задания). Итак, цель статьи – анализ развития и потенциала совокупности иррациональных социально-экономических процессов в постсовременных региональных трансформациях, для чего: рассматривается движение социально-экономических

величин в направлении нарастания иррациональности хозяйствования, его восприятия и анализа; иррационализм анализируется как закономерная характеристика качества (дисгармонии) связи элементов социально-экономической целостности; в выявлении диапазона возможностей иррационализма специальное внимание уделяется особенностям переходного межпарадигмального периода.

Изложение основного материала исследования. В широком сегменте социально-экономических явлений и процессов их содержание существенно отличается от форм и воплощений: как вещественно-материальных, так и общественных (социально-идеальных и материально-социальных); реальность проще воспринимается в определённых формах устойчивых и далее не разлагаемых предметностей сознания, качеств, предметных смыслов, что упрощённо предстаёт не отпечатком субъективного, а объективной формой и свойством самой вещи. Мнимые предметы и процессы (уподоблённые и замещающие реальные) становятся не только устойчивыми и самовоспроизводящимися, но и обеспечивающими всю целостность, характеризующими её системными чертами [1, с. 13–14]. Превращённые (преобразованные) формы – характеристика строения и способа функционирования сложных целостностей, означающая получение формой самостоятельного и доминирующего значения при ослаблении сущности (вплоть до её полной диффузии) [2, с. 315–317].

Развёртывание потенциала не прямых, не непосредственных форм происходит со становлением / созреванием общества. Продажа уже самих творческих / производительных способностей, разнообразия человеческой одарённости автоматически извращает весь комплекс как общественных, так и индивидуальных отношений. Случайность же востребованности потенциала личности не компенсируется использованием / сверхэксплуатацией рабочей силы. В процессе воспроизводства востребуется либо самоценный участник сотворчества (прежде всего, в труде и управлении), либо отчуждённый носитель функции на шкале «руководитель – исполнитель» / «администратор – подчинённый». Самоотчуждение усиливает иррациональную определённость превращённых форм. Одновременно вопреки регуляции воспроизводственного цикла и ценообразования рыночной стихии нарастает сегментирование, планирование производства и сбыта, манипулирование модой в глобальном и региональном масштабах [3–7].

В обществе продуцируются структуры, в которых уровни потребительной стоимости, стоимости и формы стоимости могут быть либо неразделимо слиты, либо не соответствовать друг другу, а в ряде случаев явления могут характеризовать взаиморезонирование нескольких оснований или

же их диффузию. Так, например, с позиций трудовой теории стоимости тщательно описан феномен цены товара рабочая сила, цены земли, цены труда и т.п., где форма маскирует природу содержания. Рыночно-отраслевой уровень как хозяйственных процессов, так и их аналитического исследования не пассивно проявляет, а выступает активным участником трансформаций. В частности, рыночная (общественная) стоимость – это стоимость воспроизводства, и определяется она рабочим временем, которое необходимо затратить на него в данный момент, а не в момент производства товара. Именно разница общественно необходимых затрат труда и фактического труда фиксируется в расхождении рыночной цены и рыночной стоимости. Так что в основании соотношения спроса и предложения оказываются затраты труда в регионально-отраслевом разрезе: предложение базируется на фактических затратах труда, образующих стоимость массы товаров данной товарной ниши, спрос – на адекватной части затрат труда в отраслях/регионах, обеспечивающих потребление, которое создаёт эквивалент труда, возмещающий действительную затрату труда при производстве необходимых товаров. Рыночная стоимость может включать и ложную социальную стоимость, выступая как результат не только затрат труда в условиях данных отрасли/региона, но и часть внешних затрат труда, перешедших сюда и принявших участие в формировании данной рыночной стоимости. Непосредственно ложная социальная стоимость – та часть рыночной стоимости, которая не имеет в своём основании действительных затрат труда, осуществлённых в данных условиях; однако ложной социальной стоимостью становится и рыночная стоимость единицы товарной массы, регулируемая индивидуальной стоимостью товара, произведённого в крайних условиях, прежде всего – когда она больше действительной средней производительности труда в данных условиях [8–10]. Направленность столкновений как комбинация комплиментарности / враждебности определённых регионов проходит сквозь века и общественные изменения. Химеричность и характеризует закономерную составляющую в качестве (дисгармонии) взаимосвязи элементов определённой целостности («лебедь, рак и щука»). Разумеется, трансформация взаимного отчуждения в раскол усиливается действиями, воспринимаемыми / раскрываемыми одной из сторон отношений как самозванство [11, с. 103–104].

Так, в регионально-отраслевом разрезе особенно очевидно, что процессы хозяйствования гораздо шире чисто экономических феноменов или же собственно производственных отношений, включая в себя широкий диапазон мнимых величин, базирующихся на объективно возникающих в общественном сознании представлениях. В част-

ности, преходящий модус общественной среды продуцирует особенности хозяйственного механизма и социальной инженерии, закрепляющие социально-экономические фикции. Между тем, только гармония во взаиморезонировании свойств хозяйственных отношений и материально-технической базы обеспечивает гуманизацию общественного воспроизводства как средства творческого развёртывания (прежде всего, в труде и управлении) его сущностных сил. Однако отчуждение – принудительная социализация в неприсущих человеку формах – общественно необходима до создания адекватной материального и духовного фундамента самораскрытия человека (и природы им). При этом всеобщность / тотальность отчуждения акцентирует возможности иррационально-превращённых форм в реализации одарённости человека, необходимость раскрывает потенциал свободы. Иррационализм хозяйствования становится закономерной характеристикой качества (дисгармонии) связи элементов социально-экономической целостности. Так, отчуждённый труд – общественно разделённый, абстрактный, производительный, что обеспечивает в форме отчуждения взаимодействие и кооперацию людей при проявлении их сущностных сил. Во время этого: 1) труд принадлежит другому; 2) труд истощает, закрепощает. Структура классических форм отчуждения, делающих мнимые социально-экономические величины не только общественно необходимыми, но и системными качествами общественной целостности, может рассматриваться под углом зрения и фактической данности, и элемента исторического процесса. Последующая модификация отчуждения вызвана, во-первых, тем, что развитие предоставило возможность в классической среде, которая связывалась с капиталистическим проектом, преодолеть некоторые проявления отчуждённости, создать условия для развёртывания сущностных и функциональных качеств человека на производстве, и во-вторых, тем, что история стран, исповедовавших коммунистическую идеологию, привела не к успеху проекта освобождения труда, а к воспроизводству отчуждения всеобщей частной собственностью. Впрочем, за ликвидацией лагеря реального социализма последовали и крах догм либерального капитализма, и демонстрация ограниченности потенциала религиозного фундаментализма.

Ресурсно-методологические базы информационного давления способны сместить иррационализм социально-экономической и социокультурной жизни, общественной психологии и идеологии. Между тем, в ходе хаотической модернизации особое значение для диапазона расхождения и взаимовлияния уровней потребительной стоимости, стоимости и формы стоимости имеет нарастание воздействия виртуального мира на

реальный. Так самими процессами общественных трансформаций, кардинальными отличиями в регионально-отраслевой структуре дополнительно провоцируется социально-экономическое мифотворчество. Общественное сознание проецирует отношения людей на продукты вещного мира, которые, в свою очередь, присваиваются как символы не только присущих человеку потребностей, но и знаки включённости в социальную систему, определённой статусности в ней. Отношения социальной идеальности ценностно-смысловых комплексов как своего рода объективной субъективности и подтверждают дополнительно роль в качестве ресурса общественной интеграции и формирования полноценных социокультурных полей. Духовное производство фиксирует на фундаментальном уровне производность общественного сознания от общественного бытия, на актуальном же – наоборот, общественного бытия от общественного сознания. Материальные и духовные культурно значимые пространственно-временные формы вещей, общественных контактов и процессов создают социально-экономический порядок, имеющий внутренние и внешние очертания. Одновременно, духовное творчество как неотъемлемая определённость духовного производства, оказывается крайне чутким к отчуждающим человеческую личность факторам.

Характер очередного парадигмального перехода не только усиливает давление на процессы общественного воспроизводства духовно-ментальной сферы, но и вводит в обязательные характеристики общественно-необходимого труда интеллектоёмкость, а общественно эффективного хозяйствования – нравственность. Так, творческое начало предполагает реализацию сущностных сил человека, потому имманентно его природе. Вместе с тем, растёт заинтересованность в паразитировании именно на духовной (в частности, интеллектуальной) одарённости, сдвигая акценты в процессах отчуждения [12–14]. Тем самым меняются параметры продуктивных изменений общественной среды и кластеров – драйверов усиления безопасности и развития (как неотъемлемого компонента общественной безопасности). В частности, важнейшим требованием к первой становятся её возможности для стимулирования (в т.ч. ценностного) созидательных трансформаций, а вторые всё чаще закономерно складываются в научно-образовательно-производственные комплексы с ядром из мозговых центров (научно-производственные объединения).

Движение к структурирующему мировую экономику значению общества знания накладывается на ризомичность и полиструктурность как характерные черты постсовременности с такими её проявлениями, как постмодерн культуры (в т.ч. хозяйствования), посттейлоризм организации и

управления, постиндустриальное состояние хозяйственных отношений, постглобальность международных отношений. Причём под доминантой атрибутов социальной системы сохраняется очевидное социальное неравенство и чёткость иерархии связей «центр – полупериферия – периферия» (хотя и здесь они утрачивают полярность и экономизм). Центр оформляется в несколько «зон прорыва», а периферия характеризуется не столько производством уходящих форм организации труда, сколько маргинализированностью и деклассированностью масс. Налицо региональность отношений центра и периферии, но нет в явном виде их самих как специфических структурных уровней. Фрагменты же, инициируемые доминантой атрибутов несистемной социальной общности, не несут признаков неравенства и иерархий, однако включают институционализацию по признаку типичности и традиций. Здесь равнозначны, самоценны и рядоположены регионы: западно-христианский, восточно-христианский, исламский, индо-буддийский, конфуцианско-буддийский. Диалогизм каждой из пар различен и задается, в первую очередь, этнокультурными параметрами. Часть из них подвижна. Не все территории равномерно охвачены их пространством, кое-где их признаки налагаются друг на друга и сталкиваются. Всеобщность, достигнутая капиталом в эру индустриализма (модернизма), сохранила и ниши воспроизводству на иных началах. Народы, попавшие в «турбулентное завихрение», выделяются не столько уровнем эффективности, сколько экзотикой социальной структуры и политико-экономической организации. Но вернуться в исторический поток при модернизме легче, чем сойти с него на свою тропу. Другое дело – постмодерн с его развитийным плюрализмом и культивируемым разнообразием. В этой ситуации в эволюции растёт роль факторов неэкономических, прогресс осуществляется не столько стадийно (диахронно), сколько синхронно, привычные классовые антагонизмы часто подчиняются, дополняются и замещаются иными: социальными, этническими, религиозными. Появляются новые признаки. Происходит хаотическое возникновение форм синтетического либо синкретного характера с особыми свойствами. В результате на передний план выступают процессы циклические, в основании которых – сочетание архаического уровня (фольклор, язык, этноосмысление, религиозные отличия) с «осевым» (понимание великого священнописания и отнесение себя к одному из культурных миров) и модернистским, а модели вестернизации демонстрируют как ограниченность эффективного применения. Анализ развития социально-экономического начала позволяет выделить этапы общества аграрного – индустриального – постиндустриального (информационного) – постинформационного (инноваци-

онно-синергического), где основным критерием выступают ресурсы и способ их использования. Изучение же начала этнокультурного даёт основания выделить модели организации и функционирования традиционного, модернистского и постмодернистского укладов региона.

В межрегиональных точках бифуркации при осуществлении форсированных трансформаций карнавальность нарастает: состязаются варианты не только прошлого и будущего, но и модели самого будущего. При этом, разумеется, программирование дальнейших социально-экономических процессов существенно зависит от того, кто и в чьих интересах осуществляет воздействие на происходящее. В частности, результат переходного периода в значительной мере зависит от представленности и воплощения коренных интересов всего народа (а не, например, коррупционеров у рычагов власти). Собственно, это становится необходимой предпосылкой как удержания баланса между фундаментальными и актуальными пластами социально-экономической действительности, так и обеспечения соответствия между механизмами самодвижения экономики и регулятивного влияния на них, объективного окна возможностей и творческой субъектности. Таким образом, усиливается необходимость баланса предоставления максимального простора для общественно-полезного творчества широких народных масс и разнообразия личного потенциала (в первую очередь, высокоодарённых альтруистов). При правильной организации именно возрастной альтруизм наряду с мудростью опыта обеспечивают непредвзятость суждений и решений, умение смотреть на них с позиций не самоутверждения, а общей пользы, что всегда использовалось в интересах оптимизации выживания и регулирования жизни общества (наиболее известный пример – геронты в Спарте, избиравшие эфоров и выдвигавших кандидатуры царей).

Карнавальность практики, где иррациональные формы, имитируя подражаемые практики, скрывают совершенно иное содержание, свойственна при заимствовании институций, а не выращивании своих. Ныне лидерские группы уже выявили свои принципы, приоритеты и ценности, задали грань между миром «горным» и «дольным». Деградирующая часть периферии выступает объектом манипулирования, а не субъектом истории. Разность потенциалов скапливается в полупериферийной зоне и на грани миров. Здесь – возможности неожиданных мутаций, несущих и элементы хаоса в глобальном масштабе, и дополнительные импульсы развития. Так складываются перспективы межпарадигмальной хаотической модернизации, а время активного противоборства путей трансформаций формирует переходный период. На собственно меж- и внутрирегиональные про-

тиворечия накладываются особенности отстаивания интересов на осях «центр – полупериферия – периферия». Плотность социально-культурного и экономического пространства, как и темпы развития, всегда дифференцированы, а их динамика содержит элементы не только поступательного развития, но и циклизма с потенциалом понижательной волны регресса, что дополнительно вызывает напряжение при перераспределении притягиваемых к региональным ядрам ресурсных баз. Так, если в представлении социально-экономических процессов на плоскости видят синусоиды, то в объёмном выражении – расширяющуюся (или, напротив, сужающуюся) воспроизводственную спираль. При этом инновационно-синергетические доминанты времени выносятся на авансцену истории кластеры, зачастую оказывающие глобальное влияние, соизмеримое со страной как целым. В этом сопоставлении критично, чтобы моменты деградации, регресса в чём-либо были подчинёнными, внутренними, а не доминантными и определяющими дальнейшие трансформации. Соответственно, меняется в направлении мягких технологий стимулирования желательных поведения и процессов предпочтительная методология организационно-управленческого воздействия на процессы и явления [15; 16].

Соответственно, вспыхивают противоречия подходов, с одной стороны, энтузиастов и созидателей (мотивируемых творчеством) и, с другой, – предприимчивых дельцов с оборотистыми администраторами (преследующих задачи максимизации прибыли). При этом власть коррупционеров становится одним из решающих факторов подрыва нравственного здоровья народа. Субъектность реформирования обеспечивает ренту в конвертации хозяйственной власти в другие её разновидности (в частности, в политическую, идеологическую и т.д.). Переходный межпарадигмальный период как время активного противоборства возможных вариантов дальнейшего разворота событий (как и зоны активной социокультурной диффузии) из-за остроты баланса хаоса и порядка и открывает дополнительные возможности, и таит риски. В этой ситуации управление хаосом может предоставить новый выигрыш (в частности, от участия в организации и институционализации структур будущего), но в ситуации стратегического цейтнота своевременно отыскать оптимальный путь и сыграть «на опережение» непросто. Однако причинность – отнюдь не обязательный атрибут природы. Попытка же переноса удобной для представления сознанием социальной реальности заведомо обедняет понимание мира, его целостности. Последняя, соответственно, рассматривается как: а) совокупность всех свойств или аспектов вещи и особенно всех отношений между составляющими ее частями; б) некоторые особые

свойства или аспекты рассматриваемой вещи, благодаря которым она выступает как организованная структура, а не как «простое множество» [17, с. 89]. Эти подходы во многом разграничивают объект научного изучения и утопическую тотальность фикций. При этом «отождествление эзотерического содержания социального процесса с его экзотерической стороной – такова основа фетишистского сознания, ориентирующегося на извращённое соотношение сущности и явления, признающего только искажение сущности» [18, с. 9].

Вместе с тем напор иррациональной составляющей общественной жизни обеспечивает реактуализацию мифологизации, продуцируя неомифы, включающие формально-логически обоснованные видимости. Отражением напора мнимых величин в реальной общественной жизни становится как увеличение иррационализма в восприятии происходящего, так и расширение ненаучного взгляда на трансформации. Объективные мыслительные формы приобретают непосредственное воплощение в кликовой информационной культуре, вырываясь при переходе к структурирующей мировую экономику роли общества знания на уровень «новых медиа» и преодолевая текстовые носители в смайликово-символьных системах передачи настроения и восприятия. Соответственно, возвращение дорефлексивного мышления в общественное мнение упрощает манипулирование сознанием. Как известно, «имманентным содержанием рационализаций обыденного сознания и философской рефлексии оказываются извращённые формы бытия, получающие осмысление в различного рода идеологизациях по поводу процесса отчуждения» [18, с. 7]. Одновременно, использование эмоционально окрашенных ресурсно-методологических баз позволяет уклоняться от критицизма рациональности. В результате обеспечиваются приращения как квазинауки и псевдонауки, так и эмпирики, помогающие манипулированию человеческим потенциалом общества [19–21]. В частности, именно «срастание обособленных предметных форм с абстрактной человеческой деятельностью, смещение акцентов в сросшихся образованиях на момент их натурального бытия определяет содержание объективных мыслительных форм, которые обозначают схемы ценностной ориентаций и соответствующих им поступков людей в их функции агентов <...> производства» [18, с. 98]. Между тем, сами ценностно-смысловые комплексы складываются на мировоззренческом и инструментальном уровнях, в социальной и индивидуальной плоскостях – только гармоничное состояние этих начал позволяет массовидно воспроизводить общество. Однако устойчивость безопасности и развития требует повышения уровня знаний о перспективных тенденциях

трансформаций и качества ответов на вызовы исторического масштаба. Факты, свидетельствующие о появлении и усилении новых процессов, зачастую скрыты под пудом доминирующих пока характеристик прошлого, но без их должной оценки невозможно строить политику «на опережение» [22; 23].

Выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении. 1. Исчезает привычная определённая, падает результативность директивного администрирования, нарастает значение повседневных практик, внеерархических социальных коммуникаций и неинституционализированных отношений. Иррациональность выступает как закономерной характеристикой качества процессов и явлений, так и средством воздействия на хозяйство. 2. Каждый оказывается в состоянии постоянного выбора или готовности к отказу от него в пользу стереотипов потребления материальных и духовных благ. Попытки навязывания внешних шаблонов и стандартов, невзирая на межрегиональные особенности, способны увеличить карнавальность хозяйственной жизни. 3. В поведенческой экономике противостоят модели менеджмента: руководитель – исполнитель, администратор – подчинённый или же сотворцы (прежде всего, в труде и управлении). 4. Особенно богат возможностями как внутренних флуктуаций, так и внешних влияний переходный период. В том числе, крайне серьёзны перспективы трансформаций в точке бифуркации при парадигмальном

переходе. Дополнительный толчок ожесточению междоусобиц как форме взаимодействия и попыток организации хаоса способен дать распад крупных государственных образований, когда каждый осколок может пытаться освоить новые границы (выросшие из прежних формально-административных) и изменить их к своей выгоде, меряясь силою с прочими. 5. Следствием целого ряда тенденций становится усиление предпосылок состояния «нового общества», которое может послужить основанием, с одной стороны, повышения уровня свободы выбора, с другой же, социально-экономической иррациональности, ценностного и социального хаоса. 6. Информационные вирусы как вариант информационного воздействия формируют точки кристаллизации настроений и моделей мировосприятия. 7. Осуществление и позитивных, и негативных мутаций общественного организма может позволить трансформировать диапазон допустимого в рамках сложившегося общественного уклада. В частности, механизмом этого могут стать мнимые общественные величины, ложные социально-экономические ценности / стоимости, иррационально-превращённые региональные формы.

Осуществление научных разведок по данной теме предполагает, по нашему мнению, изучение механизмов оптимизации условий снижения общественных рисков при повышении производительного результата развития разноуровневой социально-экономической целостности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Звиглянич В.А. Логико-гносеологические и социальные аспекты категорий видимости и сущности. К.: Наук. думка, 1980. 151 с.
2. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. М.: Прогресс, 1990. 368 с.
3. Шановский В.К. Диалектика сущностных сил человека. К.: Вища шк., 1985. 172 с.
4. Агг А. Мир человека как субъекта производства. М.: Прогресс, 1984. 199 с.
5. Шедяков В.Е. Человеческий фактор: раскрытие и развитие творческой активности в формах отчуждения. Нова парадигма. 2014. Вип. 120. С. 96–113.
6. Erikson K. On work and alienation. American Sociological Review. 1986. № 51. P. 1–8.
7. Шедяков В.Е. Потенциал развития трудовой теории стоимости в контексте усиления структурирования воспроизводственного процесса обществом знаний. Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Сер. Економічні науки. 2016. Вип. 16. Частина 3. С. 9–14.
8. Шедяков В.Е. Мелкотоварные иллюзии и реальность. Акционерное дело. 1992. № 4. С. 56–62; № 5-6. С. 69–77.
9. Шедяков В.Е. Регионально-отраслевая конкуренция и ложная социальная стоимость. Бизнес Информ. 1992. № 29. С. 9–10.
10. Шедяков В.Е. Хибні соціальні величини в інформаційних обмінах постсучасності. Соціальна психологія. 2011. № 4. С. 106–114.
11. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. М.: Мысль, 1989. 766 с.
12. Шедяков В.Е. Парадигмальный переход в теории и на практике: стратегический дизайн форсированных трансформаций. Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Сер. Економічні науки. 2017. Вип. 23. Частина 1. С. 54–58.
13. Шедяков В.Е. Переходный период: сущность, содержание, формы. Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Сер. Економічні науки. 2017. Вип. 25. Частина 1. С. 17–21.
14. Шедяков В.Е. Превращённые формы регионального управления. Регион: проблемы и перспективы. 1997. № 4. С. 67–74.

15. Шедяков В.Е. Принцип превращённых форм в управлении социохозяйственной модернизацией. Харьковские социологические чтения –1995. С. 39–42.
16. Шедяков В.Є. Продуктивні основи поєднання ресурсно-методологічних баз соціально-економічного саморозвитку і стратегічного управління. Моделювання та інформатизація соціально-економічного розвитку України. 2017. № 1 (3). С. 11–25.
17. Поппер К. Ницета историцизма. М.: Прогресс, 1993. 187 с.
18. Проблема человека в «Экономических рукописях 1857–1859 годов» К. Маркса; ред. Е.Я. Режабека и др. Р н/Д.: Изд-во Ростовского ун-та, 1977. 172 с.
19. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. М.: ЭКСМО, 2007. 864 с.
20. Шедяков В.Є. Особливості наукових праці та методології в умовах розповсюдження Інтернет-простору. Політологічний вісник: Зб-к наук. праць: На замовлення Політологічного центру при КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. Вип. 57. С. 117–128.
21. Шедяков В.Є. Продуктивний потенціал застосування концепції інтелектуального капіталу: особливості, можливості та обмеження в українських умовах. Наука та наукознавство. 2012. № 2. С. 35–42.
22. Ковальчук Г. ПроФесорский состав. Как в Украине псевдонаука вытесняет науку. URL: <https://focus.ua/society/393014>.
23. Партико З.В. Наука, псевдонаука, паранаука й інженерні вчення. Бюлетень ВАК України. 2010. № 9. С. 39–43.

НАУКОВІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

SCIENTIFIC METHODS OF NATIONALIZATION OF PARTY SYSTEMS

Шелемба М.М.,

*аспірант кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету*

У статті розглянуто основні науково-практичні підходи до методології оцінки рівня націоналізації партійної системи країни. Науково-методологічні погляди та емпіричні напрацювання систематизовано за підходами американських та англійських, європейських, російських, українських авторів. Зазначено, що перші кроки у розвитку методологічної бази питання належать американським та англійським вченим. Підкреслено досягнення російських вчених щодо розробки методики розрахунку альтернативного вимірювача – індексу націоналізації партійної системи, яка є однією з найбільш популярних та менш складних серед аналогічних пропозицій зарубіжних авторів. Визначено, що більшість наукових та емпіричних досліджень не характеризується різноманітністю і переважно сформована на схожій методологічній основі (використанні коефіцієнта Джині, його модифікованих варіантах).

Ключові слова: націоналізація, партійна система, політична партія, методологія, коефіцієнт Джині, модифікований варіант.

В статье рассмотрены основные научно-практические подходы к методологии оценки уровня национализации партийной системы страны. Научно-методологические взгляды и эмпирические наработки систематизированы по подходам американских и английских, европейских, российских, украинских авторов. Отмечено, что первые шаги в развитии методологической базы вопроса принадлежат американским и английским ученым. Подчеркнуты достижения российских ученых по разработке методики расчета альтернативного измерителя – индекса национализации партийной системы, которая является одной из самых популярных и менее сложных среди аналогичных предложений зарубежных авторов. Определено, что большинство научных и эмпирических исследований не характеризуется разнообразием и преимущественно сформирована на схожей методологической основе (использовании коэффициента Джини, его модифицированных вариантов).

Ключевые слова: национализация, партийная система, политическая партия, методология, коэффициент Джини, модифицированный вариант.

The article deals with the main scientific and practical approaches to the methodology of assessing the level of nationalization of the party system of the country. Scientific and methodological views and empirical work are systematized according to the approaches of American and English, European, Russian, and Ukrainian authors. It is noted that the first steps in the development of the methodological basis of the issue belonged to American and English scholars. The achievements of Russian scientists in developing the methodology for calculating an alternative meter – an index of nationalization of the party system – is one of the most popular and less complex among similar proposals of foreign authors. It is determined that the majority of scientific and empirical studies is not characterized by diversity, and is mainly formed on a similar methodological basis (using the Gini coefficient, its modified variants).

Key words: nationalization, party system, political party, methodology, Gini coefficient, modified version.

Постановка проблеми. Партійні системи різних країн світу мають свої тенденції та схожі ознаки розвитку, аналіз їх стану та динаміки дає змогу розуміти проблеми та прогнозувати можливі варіанти змін. Вивчення такого явища, як націоналізація партійної системи, передбачає використання певного методологічного підходу щодо аналізу, який би був прийнятний для відповідних умов розвитку країни, електорального простору, партійної системи тощо. Актуальність теми статті пов'язана з необхідністю вивчення та критичного аналізу науково-практичних праць із вказаної проблеми з метою окреслення тенденцій сучасних досліджень за визначеним напрямом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам дослідження стану націоналізації партійної системи присвячені наукові та емпіричні праці американських та англійських (Д. Урвіна, Р. Роуза, Дж. Корнфорда, Д. Карамані, С. Моргенстерна, С.М. Свіндле, А. Кастагнолі,

М. Джонса, С. Мейнверінга, Ю. Касаю та Дж. Моєніуса, В. Клагетта), деяких європейських (Д. Бошлера), російських (Г.В. Голосова, І.С. Григор'єва) та українських авторів (Ю. Морозюка).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На сучасному етапі розвитку політичної науки є великий масштаб науково-методологічних та практичних напрацювань у сфері аналізу явища націоналізації партійної системи країни. Заради подальшого вироблення власної методології аналізу цього явища важливими є вивчення та систематизація основних наукових підходів та емпіричних матеріалів за вказаним напрямом.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Ціль дослідження – систематизація наукових підходів та емпіричних досліджень щодо аналізу стану націоналізації партійної системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивченням питання науково-методологічного

забезпечення аналізу та емпіричними дослідженнями займалися автори різних країн. Вагомий внесок у розвиток цього напрямку здійснено американськими та англійськими авторами.

Вказаною категорією авторів стан націоналізації партійної системи оцінювався через призму індексів часток (часток конкурентних територіальних утворень, зокрема регіонів, округів тощо). Серед основних науково-практичних напрацювань у цьому напрямі можемо виділити дослідження американських, англійських вчених:

– методику розрахунку та аналіз регіональних відмінностей партійних систем, представлену Д. Урвіном [13, с. 19–74]. Автор здійснював аналіз вказаних відмінностей, зважаючи на чисельність одномандатних округів, де тільки один кандидат став конкурентним за результатами виборів;

– методичний підхід та приклад оцінки політичних партій у розрізі кількості можливих «безпечних територій», викладений Дж. Корнфордом у 1970 р. Автор визначав, в яких виборчих територіальних одиницях досліджуваних партій не загрожує конкуренція з боку інших взагалі [7, с. 107–116];

– порядок оцінки рівня національної ідентичності партій та індексу територіальної охопленості (territorial coverage index) (Т), запропоновані Д. Карамані [5].

Розрахунок за вказаними підходами (індексів часток) є доволі простим, але результати розрахунків не є достатньо інформативними в контексті оцінки партійної націоналізації. Дослідження часток конкурентних територіальних утворень дає змогу отримати не дуже важливі дані щодо регіональної гетерогенності електоральної підтримки партій.

Вивчення наукового та методологічного матеріалу свідчить, що важливий внесок у розробку емпіричних методів дослідження здійснили Р. Роуз та Д. Урвін, які в 1975 р. представили методику розрахунку кумулятивного індексу регіональної нерівномірності партійної системи (Cumulative Regional Inequality Index) (формула 1) [12].

$$CRI = \left(\sum |v_j / v_n - p_{ij} / p_{in}| \right) / k, \quad (1)$$

де v_j – кількість електоральних голосів у регіоні j ; v_n – загальнонаціональна кількість електоральних голосів; $v_n p_{ij}$ – кількість голосів, отриманих партією у регіоні j ; $v_n p_{in}$ – кількість голосів, отриманих партією загалом по країні; $v_n k$ – кількість територіальних одиниць [12].

Згідно з матеріалами авторів, за допомогою цього індексу можна було оцінити стан відмінностей між ідеальною пропорцією голосів, які партії могли б отримати за умов, якби електоральна підтримка була розподілена територією країни гомогенно згідно з розмірами кожного регіону, та загальнонаціональною підтримкою цих партій.

Іншими словами, індекс дає змогу розрахувати показник відмінностей між розподіленням електоральної підтримки на національному рівні та розподіленням електоральної підтримки в рамках регіонів.

Далі, за підходом авторів, розраховується індекс Лі, який передбачає ділення суми відхилень за національним та регіональним голосуванням, як і в попередньому індексі тільки не на кількість територіальних одиниць, а на 2. Формула розрахунку цього коефіцієнту наведена нижче (формула 2) [12]:

$$L = \left(\sum |v_j / v_n - p_{ij} / p_{in}| \right) / 2, \quad (2)$$

За допомогою цього індексу автори пропонували оцінювати загальний рівень регіональної нерівномірності партійної системи в країні.

Модифікований підхід до порядку розрахунку зазначеного індексу запропонований Д. Карамані. Автор розраховував цей показник (коефіцієнт варіації) як стандартне відхилення результатів електоральної підтримки основних партій по регіонах і ділив це число на середнє значення електоральної підтримки (формула 3) [5, с. 313].

$$\text{Variability coefficient: } CV = S / \bar{X}, \quad (3)$$

де S – стандартне відхилення результатів електоральної підтримки основних партій по регіонах; \bar{X} – середнє значення електоральної підтримки [5, с. 313].

За твердженням С. Моргенстерна, С.М. Свіндле, А. Кастагнолі [11, с. 313], для зазначених коефіцієнтів варіації характерні недоліки, а саме:

– відсутня верхня межа;

– не враховуються розміри територіальних одиниць;

– є високий рівень залежності значення індексу від розмірів досліджуваних партій (у малих партій відзначаються менші частки відхилень порівняно з великими);

– всі показники, за винятком S (стандартного відхилення результатів електоральної підтримки основних партій по регіонах), вирізняються ознакою «відсутності чутливості до переміщень». Якщо електоральна підтримка переміщається від території, де партія має більш сильну електоральну підтримку, значення показника залишиться незмінним, навіть з урахуванням того, що такі територіальні переміщення впливають на зростання рівня гетерогенності.

Пізніше деякі автори намагалися вирішити проблему недосконалості підходів до розрахунку показника варіації, але їх спроби загалом не вирішували проблеми відсутності верхньої межі і впливу на показники розмірів партій.

Надалі в історії політичного аналізу виникло більш сучасне трактування представлення кумулятивного індексу регіональної нерівномірності партійної системи. У 2003 р. М. Джонсом і

С. Мейнверінгом (США) [9] була описана методика оцінки націоналізації партійної системи загалом і націоналізації електоральної підтримки кожної партії.

Автори запропонували порядок розрахунку індексу націоналізації підтримки окремої партії (Party Nationalization Score), заснованого на використанні економетричного коефіцієнта Джині (Gini coefficient). Згідно з підходом авторів, індекс націоналізації підтримки окремої партії може розраховуватися в такому порядку (формула 4) [9]:

$$PNS_i = 1 - G_i, \quad (4)$$

де G_i – коефіцієнт Джині для партії i .

Якщо $G_i \rightarrow 0$, а $PNS_i \rightarrow 1$, то i -я партія отримала однакові частки голосів у всіх територіальних одиницях і PNS_i висока [9].

Якщо $G_i = 1$, а $PNS_i = 0$, партія i отримує 100% електоральної підтримки на території однієї територіальної одиниці, а в інших – 0%.

Автори підходу вказують, що в більшості практичних випадків межі PNS знаходяться в проміжку від 0 до 1.

М. Джонс і С. Мейнверінг розробили середньозважений індекс націоналізації (PSNS – Party System Nationalization Score), націлений на оцінку рівня націоналізації партійної системи загалом (формула 5) [9].

$$PSNS = \sum_{i=1}^n (PNS_i * V_i), \quad (5)$$

де V_i – кількість голосів за i -ю партію [9].

Як показує аналіз розвитку науково-методологічного інструментарію оцінки вказаного явища, в наукових колах та серед фахівців порушувалось питання щодо складності розрахунків, недосконалості та похибок результатів рівня націоналізації партійної системи, розрахованого за допомогою коефіцієнта Джині.

Іншими американськими вченими з досліджуваної проблеми виділено групу індексів, яка забезпечує змогу оцінки рівня відмінності розміру партійної системи на регіональному рівні в середньому та розміру партійної системи на загальному національному рівні, без урахування розміру територіальних утворень. Зокрема, Ю. Касаю та Дж. Моєніус розробили порядок розрахунку індексу інфляції, який показує рівень відмінності розміру партійної системи на рівні регіонів у середньому та розміру партійної системи на загальному національному рівні країни (формула 6, 7) [10]:

$$I_w = \left((ENP_{nat} - \sum_{i=1}^n ENP_i W_i) / \sum_{i=1}^n ENP_i W_i \right) * 100, \quad (6)$$

де ENP_{nat} – розмір ефективної кількості партій у межах національного рівня країни; ENP_i – розмір ефективної кількості партій у рамках території (регіону) i ;

$$W_i = \text{voti} / \text{votnat}, \quad (7) [10]$$

де voti – кількість електоральних голосів у межах національного рівня країни; votnat – кількість електоральних голосів, отриманих у межах території (регіону) i .

Умовами порядку розрахунку передбачено, що коли значення розміру національної партійної системи більше порівняно зі значенням середнього розміру партійної системи за регіональними одиницями, показник інфляції показує те, що розмір партійної системи характеризується знеціненням від регіонального до рівня країни національного. І, навпаки, коли в середньому вимірі розміри партійних систем на регіональних рівнях більші порівняно із національними, можна констатувати дефляцію [10].

У наукових працях деяких американських, англійських вчених описані також специфічні наукові підходи, які можуть бути використані для певних умов розвитку партійних систем [6]. Зокрема, автори розглядають питання оцінки націоналізації для країн із двопартійною системою, і з огляду на це, використання вказаних методологічних матеріалів для демократій із багатопартійною системою неприйнятне.

У контексті емпіричних напрацювань першої категорії дослідників (вчені США, Великобританії) на окрему увагу заслуговує практичне дослідження Д. Карамані [5]. Автор за матеріалами емпіричного дослідження представив кілька типів націоналізації партійних систем країн Європи в період другої половини ХХ ст. відповідно до територіальної конфігурації, зокрема:

- тип націоналізованих партійних систем, які вирізняються гомогенною підтримкою всіх політичних партій, відмінністю та слабким рівнем розвитку регіональних партій. До цього типу належать, на думку автора, Данія, Ісландія, Норвегія, Греція тощо;

- тип сегментованих систем, які характеризуються наявністю хоча б однієї територіальної одиниці, яка представлена регіональною партією, за гомогенної підтримки окремих політичних сил (Німеччина, Італія);

- тип територіальних партійних систем, в яких немає потужних регіональних партій, хоча з огляду на культурні розмежування зазначається явище нерівномірної підтримки основних партій за територіями (Франція, Швейцарія, Великобританія);

- тип регіоналізованих партійних систем, які мають не тільки територіально нерівномірну електоральну підтримку партій, але і наявність впливових регіональних партій (наприклад, Фінляндія, Бельгія тощо).

Важливим практичним досвідом із науково-практичної роботи Д. Карамані є те, що автор визначив та обґрунтував вплив тих факторів, які найбільш вагомими щодо розвитку явища «територіальності» (регіоналізації), i , відповідно, зменшення націона-

лізації партійної системи. Згідно з результатами досліджень автора, найбільший рівень регіоналізації або територіального розмежування голосування в Європі в період другої половини ХХ ст. демонстрували ті партії, які використовували регіональну, етнолінгвістичну та релігійну ідеологію в програмних документах та виборчій програмі. За твердженням Д. Карамані, це, переважно, ті політичні сили, які стояли на засадах спротиву створення сильної нації в країні, орієнтували електорат не виступати за підтримку централізації в країні. Вивчення впливу релігійного, етнолінгвістичного та регіонального факторів впливу на зниження націоналізації партійної системи та посилення територіальних розмежувань дало вченому змогу виділити найбільш вагомий із них. Автор зазначає, що це етнолінгвістичний фактор, який викликає суттєві мовні відмінності в електоральному просторі в межах різних регіонів країни [5].

Є ґрунтовні науково-практичні дослідження націоналізації партійної системи країн Латинської Америки, здійснені М. Джонсом та С. Мейнверінгом із використанням авторського підходу до аналізу [9].

Суттєвий внесок у розвиток методологічного та емпіричного аналізу досліджуваної проблеми зробив європейський дослідник Д. Бошлер. Вченим було розроблено та представлено в науковий обіг показник стандартизованого індикатора оцінки регіональної репрезентації політичних партій (standardized party nationalization score sPNS) (формула 8) [3]. Стандартизована оцінка партійної націоналізації (standardized party nationalization score sPNS) заснована на аналізі партійної націоналізації та кількості територіальних утворень.

$$sPNS = PNS ((\log 10 / \log unit)), \quad (8) [3]$$

У запропонованому підході використовуються 10 територіальних утворень як порівняльний стандарт. У своєму науковому дослідженні Д. Бошлер довів теоретично та емпірично припущення, що значення індикатора партійної націоналізації буде збільшуватись безперервно та відповідно зі збільшенням логарифмом числа одиниць, взятих для розрахунку.

Також автор запропонував та обґрунтував власну варіацію порядку розрахунку (PSNS) індексу націоналізації партійної системи (Party system nationalization score) (формула 9) та показника (PNS) націоналізації голосування за окрему партію (Party nationalization score) (формула 10) [3].

Вказані індекси розроблені на основі модифікованого коефіцієнту Джині. За умовами методології прийнято, що вказані індекси можуть варіюватись від 0 до 1, і, відповідно, чим вони більше наближені до 1, тим більш рівномірним є розподіл електоральної підтримки і вищим – рівень націоналізації.

$$PSNS = PNS1 + PNS2 + PNSn / n, \quad (9)$$

$$PNS = (1 - G)^{(\log 10 / \log unit)}, \quad (10)$$

І, якщо значення індексів наближається до 0, націоналізація партійної системи низька. Також, відповідно до авторського підходу, для стандартизації цих індексів (щоб їх значення щодо досліджуваної країни могли використовуватись для порівняльного аналізу за такими індексами із іншими країнами) пропонується застосування десятичного логарифму ($\log 10$) та логарифму з числа кількості регіонів (територіальних утворень) країни ($\log unit$), партійна система якої аналізується.

На нашу думку, порядок розрахунку вказаних індексів є доволі складним в операціоналізації через потребу розрахунків логарифмів, витрати часу на розрахунково-аналітичну роботу. Також у наукових колах зазначається те, що вибірка з 10 регіонів країни для розрахунків не завжди застосовна для певних держав.

У контексті емпіричного аналізу є сучасні ґрунтовні дослідження націоналізації партійних систем Європи, проведені Д. Бошлером [4]. Автор використовує власний логарифмічний підхід щодо оцінювання. Напрацювання цього вченого цікаві ще й через те, що він досліджує це явище на прикладі посткомуністичних країн, у тому числі України. В одній із наукових праць автор здійснює стандартизовану оцінку партійної націоналізації (standardized party nationalization score sPNS) посткомуністичних країн Європи. Д. Бошлер досліджував стан націоналізації цих країн протягом різних періодів.

Аналізуючи емпіричний матеріал, викладений Д. Бошлером, варто зауважити, що такі розрахунки мають вагомий інформативну цінність. Але використання підходу автора є, як зазначалось вище, доволі складним як у розрахунках, так і в презентації результатів аналізу. Зокрема, доволі складно зрозуміти вибіркочну презентацію показника країни в кількох варіантах, якщо перші десять регіонів відрізняються від інших десяти. Також незрозумілою є можливість похибки, оскільки не враховуються результати за іншими територіями, якщо в країні нараховується, наприклад, 25 або 27 адміністративно-територіальних одиниць.

У Д. Бошлера є також наукова праця, в якій він досліджує вказаний показник у вищезазначених країнах за період 1997–2007 рр. [4]. Автор зауважує, що за цей період усереднене значення партійної націоналізації щодо посткомуністичних країн Європи становило 0,80, що є свідченням достатнього розвитку цього показника.

На окрему увагу заслуговують науково-практичні дослідження російських вчених Г.В. Голосова та І.С. Григор'єва. Автори розробили методику розрахунку альтернативного вимірювача – індексу націоналізації партійної системи (формула 11).

$$IPSN = \sum_{i=1}^n \left(1 - \frac{n - ((\sum_{i=1}^n s_i)^2 / \sum_{i=1}^n s_i^2)}{n-1}\right) p_i, \quad (11)$$

де n – кількість територіальних утворень (або виборчих округів); s_i – значення відсотка електоральних голосів, або частка місць, отриманих i -й партією в рамках кожного i -го регіону (територіального утворення); p_i – частка електоральних голосів, або місць, отриманих i -й партією на національному рівні держави [1, с. 137].

Структурно індекс Голосова–Григор'єва схожий з індексом концентрації Херфиндала–Хіршмана і заснований на показнику стандартного відхилення. Автори надали серйозне теоретичне й емпіричне обґрунтування запропонованого показника.

З огляду на трактування авторів індексу, можна констатувати, що методологічна база розширена простим у використанні композитним показником, сформованим на основі індексів націоналізації голосування за окремі партії [1, с. 137]. Зазначене свідчить про можливість використання цього індексу як для комплексного аналізу, так і для оцінки націоналізації окремих партій.

Відповідно, можна зазначити, що індекс націоналізації голосування за окрему партію (IPN), згідно з підходом Г.В. Голосова і І.С. Григор'єва, розраховується за формулою 12 [1, с. 141]:

$$IPN = 1 - \frac{n - ((\sum_{i=1}^n s_i)^2 / \sum_{i=1}^n s_i^2)}{n-1}, \quad (12)$$

У сфері сучасного дослідження стану партійної націоналізації треба зазначити великий науково-практичний внесок Г.В. Голосова та І.С. Григор'єва [1] та окремо Г.В. Голосова. Г.В. Голосов та І.С. Григор'єв [8] представили картину націоналізації

партійної системи РФ та інших країн на сучасному етапі розвитку. Автори використовували власний підхід до оцінки, який є одним із найбільш простих, зрозумілих та доступних щодо операціоналізації.

Щодо проблеми окремого вивчення рівня націоналізації партійної системи України варто виділити працю українського автора Ю. Морозюка. Вчений використовує підхід Д. Бошлера при вивченні цього показника за період 1998–2007 рр. в Україні [2]. Автор розглядає як динаміку націоналізації політичних партій за даними парламентських виборів, так і стан та динаміку змін загального показника націоналізації партійної системи в країні.

Є багато інших досліджень стану партійної націоналізації, побудованих на використанні зазначених вище класичних підходів аналізу. Переважно ці роботи побудовані на використанні коефіцієнту Джині, його модифікованих варіантах.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Розглянуто основні науково-практичні підходи до методології оцінки рівня націоналізації партійної системи країни. Основні науково-методологічні погляди та емпіричні напрацювання систематизовано за підходами американських та англійських, європейських, російських, українських авторів. Визначено, що більшість із них не характеризується різноманітністю і переважно сформована на схожій методологічній основі. Але науковий світ здійснює кроки щодо оптимізації методологічного інструментарію дослідження. Нові явища в партійному, політичному, соціально-економічному житті (зокрема сепаратизм, інформаційні війни) стають викликами для науковців та практиків щодо вироблення більш досконалих методів аналізу та прогнозування розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Голосов Г.В., Григорьев И.С. Национализация партийной системы: Российская специфика. Политическая наука. Партии в соревновательных и несоревновательных политических системах. 2015. № 1. С. 128–156
2. Морозюк Ю. Партійна система України: визначення рівня націоналізації / Електронна версія наукового блогу. 28.03.2012. Дата оновлення: 08.06.2018. URL: <http://naub.oa.edu.ua/2012/partijna-systema-ukrajiny-vuznachennya-rivnya-natsionalizatsiji/> (дата звернення 08.06.2018).
3. Bochsler D. Measuring Party Nationalisation: A New Gini-based Indicator That Corrects for the Number of Units. *Electoral Studies*. 2010. Vol. 29. № 1. 29 p.
4. Bochsler D. The nationalisation of post-communist party systems. Електронна версія. 2010. Дата оновлення: 04.06.2018. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:6i3vj2pEBu0J:www.bochsler.eu/publi/bochsler_nationalisation-eas10.pdf+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua (дата звернення 06.06.2018)
5. Caramani D. *The Nationalization of Politics*. Cambridge University Press. Cambridge, 2004. 369 p.
6. Claggett W. The Nationalization of Congressional Turnout. *Western Political Quarterly*. 1987. № 40. Pp. 527–533.
7. Cornford J. *Aggregate Election Data and British Party Alignments, 1885–1910*. Mass Politics: Studies in Political Sociology. New York. 1970. Pp. 107–116.
8. Golosov G.V. Party system nationalization: The problems of measurement with an application to federal states. *Open Acces Journals*: електрон. версія журналу. Дата оновлення: 05.06.2018. URL: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1354068814549342?journalCode=ppqa> (дата звернення 06.06.2018).

9. Jones Mark P., Mainwaring S. The nationalization of parties and party systems: an empirical measure and an application to the americas. Sage journals : електрон. версія журналу. 2003. Дата оновлення: 21.05.2018. URL: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/13540688030092002> (дата звернення 06.06.2018).
10. Kasuya Y., Moenius J. The nationalization of party systems: Conceptual issues and alternative district-focused. Electoral Studies. 2008. Volume 27. Issue 1. Pp. 126–135.
11. Morgenstern S., Swindle S.M., Castagnola A. Party nationalization and institutions. The journal of politics. Cambridge, 2009. Vol. 71. N 4. Pp. 1322–1341.
12. Rose R., Urwin D. Regional differentiation and political unity in western nations. Beverly Hills (CA): Sage, 1975. 53 p.
13. Urwin D. Territorial Structures and Political Development in the United Kingdom. Centre–Periphery Structures in Europe: an ISSC Workbook in Comparative Analysis. Frankfurt and New York, 1982. Pp. 19–74.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

УДК 327:351.74

НАТО У ПОДІЯХ АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ: ОСНОВНА ПОЗИЦІЯ, МЕХАНІЗМИ СПІВРОБІТНИЦТВА ТА НАСЛІДКИ

NATO IN THE EVENTS OF THE ARAB SPRING: THE MAIN POSITION, MECHANISMS OF COOPERATION AND CONSEQUENCES

Арізонов А.,

магістрант II курсу

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Шамрасва В.М.,

доктор політичних наук,

процесор кафедри міжнародних відносин,

міжнародної інформації та безпеки

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті автор аналізує основні механізми міжнародної взаємодії під егідою НАТО під час врегулювання кризових явищ, викликаних подіями арабської весни. Особливу увагу приділено практичній реалізації оновленої стратегії Альянсу у процесі реалізації його близькосхідної політики, особливо концепції кооперативної безпеки, заходам у рамках розвитку механізмів координації Середземноморського діалогу та Стамбульської ініціативи Північноатлантичного блоку.

Ключові слова: арабська весна, Північноатлантичний альянс, кооперативна безпека, Середземноморський діалог, Стамбульська ініціатива співробітництва НАТО, сирійська криза, лівійська криза.

В статье автор анализирует основные механизмы международного взаимодействия под руководством НАТО во время урегулирования кризисных явлений, которые были вызваны событиями арабской весны. Особое внимание уделено практической реализации обновленной стратегии Альянса в процессе реализации его ближневосточной политики, особенно концепции кооперативной безопасности, мероприятиям в рамках развития механизмов координации Средиземноморского диалога и Стамбульской инициативы Североатлантического блока.

Ключевые слова: арабская весна, Североатлантический альянс, кооперативная безопасность, Средиземноморский диалог, Стамбульская инициатива сотрудничества НАТО, сирийский кризис, ливийский кризис.

In the article the author analyzes the main mechanisms of international cooperation under the leadership of NATO during the settlement of the crisis phenomena that were caused by the events of the Arab spring. Particular attention is paid to the practical implementation of the updated strategy of the Alliance in the implementation of its Middle East policy, especially the concept of cooperative security, activities in the development of coordination mechanisms for the Mediterranean Dialogue and the Istanbul Initiative of the North Atlantic Treaty Organization.

Key words: the Arab spring, the North Atlantic alliance, cooperative security, the Mediterranean dialogue, the Istanbul initiative of NATO cooperation, the Syrian crisis, the Libyan crisis.

Постановка проблеми. Сучасні міжнародні відносини відзначаються надзвичайною нестабільністю та проблемами формування нових зон нестабільності. Такі тенденції підсилюють вимоги до ефективності процесів створення та функціонування механізмів забезпечення міжнародної безпеки на всіх рівнях: національному, регіональному та глобальному. Події арабської весни показали цілу низку кризових ситуацій і проблем – як у регіоні Близького та Середнього Сходу, так і у глобальному міжнародному політичному процесі, – які потребують відповідної реак-

ції світового співтовариства та пошуку шляхів їх вирішення. НАТО під час розгортання подій демократизації регіону виступало важливим зовнішнім чинником, який активно намагався не допустити розгортання конфліктів і допомогти у координації зусиль із мінімізації негативних наслідків означених подій. Актуальності обрана автором проблематика набуває і в контексті кризових явищ в Україні та необхідності підвищення інтенсивності й ефективності її співробітництва з НАТО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Арабська весна була новим явищем у міжнародних

відносинах і викликала цілу низку наукових дискусій. На особливу увагу заслуговують публікації таких авторів, як І.О. Абрамова, С.А. Бессонов, Б.В. Долгов, О. Ирисова, А.В. Коротаєв, Л.М. Исаєв, Д. Малышева, М.А. Сапронова, И.Я. Кобринська, С. Филатов, В.С. Ягья [1–9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас іще не зроблено обґрунтованих висновків щодо ролі зовнішніх чинників у процесі розгортання арабської весни та вирішення кризових явищ у цьому регіоні після подій 2011–2012 рр. Саме тому автор обрав для дослідження проблему ролі НАТО у вирішенні кризових явищ на Близькому та Середньому Сході.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою розвідки стало проведення аналізу позиції НАТО під час розгортання арабської весни, дослідження механізмів міжнародної взаємодії, які були залучені у заходах зі стабілізації в регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сирійському конфлікті проявилися майже всі негативні та позитивні риси арабської весни. Серед негативних проявів цих процесів, із якими боролися як самі країни, так і міжнародне співтовариство, були: розкол населення за етноконфесійною належністю, втручання у внутрішньополітичні процеси позарегіональних сил, неефективність традиційних міжнародних механізмів забезпечення міжнародної безпеки (зокрема в рамках ООН), протиборотство арабських держав, слабкість демократичних структур, в окремих випадках – деструктивна позиція Ізраїлю, гегемоністські прагнення Єгипту, Саудівської Аравії, Катару, Ірану, Туреччини, зростання транснаціонального, регіонального та внутрішнього національного тероризму, глибинна трансформація Великого Близького Сходу [9, с. 187].

Поширеним явищем став т. зв. експорт нестабільності, що зумовив радикальні зміни у переплетінні геополітичних інтересів у регіоні Близького та Середнього Сходу. Змінилася сама геополітична карта близькосхідного регіону. Ці зміни проявилися у дифузії територіальної діяльності окремих держав (Ірак, Лівія, Сирія). У процесі розгортання арабської кризи виникли нові етнічні (курдські) та терористичні (Ісламська держава) анклавів. У конфлікт виявилися втягнутими велика кількість держав. Така своєрідна інтернаціоналізація арабської кризи несла в собі і досить небезпечну тенденцію можливості переростання з регіонального до світового, з міжнародними та внутрішньополітичними наслідками, що не піддавалися прогнозуванню [5, с. 116]. Особливо такі тенденції посилювалися через деструктивну позицію окремих держав – як регіональних, так і позарегіональних.

Всі перелічені вище фактори сприяли формуванню небезпечної «афроазійської» зони неста-

більності, яка включає у себе Центральну Азію (разом із Афганістаном і Пакистаном), Близький Схід, Північну Африку й окремі частини прилеглих регіонів [4, с. 206].

Означені арабські конфлікти та кризові явища стали своєрідним випробуванням на відповідність новим умовам оновленого формату НАТО. Найбільше це проявилось під час діяльності Альянсу зі зняття напруги у Лівії та Сирії, де конфлікти набули найбільш гострих форм серед усіх близькосхідних держав, тут і найбільш чітко були продемонстровані наслідки реалізації стратегії НАТО як одного із найбільш активних зовнішніх акторів арабської весни.

Підходи Альянсу до Лівії базувалися на концепції кооперативної безпеки, яка була закріплена у Новій стратегічній концепції Північноатлантичного альянсу, затвердженій в 2010 р. на Лісабонському саміті НАТО. Кооперативна безпека проголошувалася одним із ключових завдань НАТО на одному щаблі із колективною обороною й антикризовим управлінням. Такий підхід сили альянсу намагалися реалізувати і в Сирії, але вже більш обережно й адаптовано до місцевих реалій.

Забезпечення кооперативної безпеки передбачає активну позицію щодо розширення міжнародного співробітництва, координації зусиль у сфері боротьби з новими загрозами, пошук відповідного балансу між «жорсткою» та «м'якою» силою. У процесі реалізації визначених підходів держави Альянсу ініціювали створення широкої мережі партнерських відносин із державами, які не входять до організації, та іншими міжнародними організаціями у всіх регіонах світу. Так, для проведення військових операцій у Лівії були створені коаліції, що об'єднували різні держави, функціонування яких було поєднано в рамках координаційних механізмів НАТО.

Сама структурна формула кооперативної безпеки складається з трьох компонентів: зміцнення зв'язків із різними партнерами, розробка і реалізація заходів із контролю над озброєнням і його нерозповсюдженням, а також допомога потенційним країнам – новим членам для підготовки до вступу до НАТО.

З метою практичної реалізації кооперативної безпеки НАТО виступає у якості координатора взаємодії держав або інших міжнародних організацій, що мають спільні інтереси, які реалізують співробітництво із широкого кола питань безпеки. Це зумовлює формування регіонального співробітництва та побудову політичного діалогу, підвищення сумісності озброєння. Таким чином, кооперативна безпека має потенціал виступати в якості підходу НАТО до взаємодії, яка забезпечить розширення співробітництва між різними суб'єктами шляхом обміну інформацією та координації ресурсів і можливостей.

Із погляду практики принцип кооперативної безпеки визначає розвиток НАТО з уже наявними системами партнерства та побудовою нових таких систем. Крім того, кооперативна безпека передбачає співробітництво Альянсу з міжнародними організаціями, такими як ООН, ЄС, ОБСЄ та ін.

Завдання з розвитку кооперативної безпеки було окреслено як актуальне у діяльності НАТО у 2010 р. і вже через рік в Альянсу з'явилася можливість реалізувати це завдання у своїй практичній діяльності. Втручання НАТО у Лівії проходило відповідно до принципу кооперативної безпеки. Для проведення операції НАТО отримав відповідну резолюцію ООН № 1973. Крім того, керівництво Альянсу відразу оголосило про політичну координацію операції в Лівії із двома своїми регіональними системами партнерських відносин: Стамбульською ініціативою співробітництва та Середземноморським діалогом, а також із Лігою арабських держав.

Середземноморський діалог НАТО було започатковано Північноатлантичною радою у 1994 р. На момент подій, що аналізуються у нашому дослідженні, у ньому брали участь сім країн середземноморського регіону, які не є членами НАТО: Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Мавританія, Марокко, Туніс. Діалог відображає думку Північноатлантичного альянсу щодо тісного зв'язку, який існує між безпекою у Європі та безпекою і стабільністю у середземноморському регіоні. Це складова частина процесу адаптації НАТО до умов безпеки після завершення холодної війни, а також важливий елемент політики зовнішніх відносин і співробітництва, яка реалізується Північноатлантичним альянсом.

Стамбульська ініціатива співробітництва (далі – СІС) була започаткована у червні 2004 р. та спрямована на сприяння довгостроковій безпеці у світі та регіоні. Від початку до участі у програмах СІС були запрошені шість держав Ради співробітництва Перської затоки. Сьогодні чотири з них приєдналися до ініціативи. Оман і Саудівська Аравія також виявили зацікавленість до неї.

Середземноморський діалог і Стамбульська ініціатива спрямовані на формування простору безпеки в регіоні під егідою НАТО. Означені програми продемонстрували свою ефективність у процесі формування коаліції для проведення військової операції в Лівії. Крім того, з боку НАТО були ініційовані спроби розвитку відносин із Радою співробітництва держав Перської затоки.

Водночас НАТО не вдалося сповна задіяти свої партнерські системи. Найголовнішою причиною стало те, що в арабських держав регіону зберігаються глибокі внутрішні протиріччя та спільна недовіра до Північноатлантичного альянсу. Незважаючи на прагнення реалізувати принципи кооперативної безпеки, НАТО діяв у регіоні практично самостійно.

Завдяки використанню такого підходу НАТО для його членів конфлікт у Лівії було вирішено відносно швидко й ефективно. Крім того, під час проведення бомбардувань у Лівії військові сили НАТО намагалися максимально запобігти появі жертв серед мирного населення. Міжнародна комісія з Лівії від Ради з прав людини дійшла висновку, що НАТО провів «високоточну» операцію з погляду мінімізації жертв серед мирного населення [11]. Слід підкреслити також і те, що програми співробітництва, розроблені та реалізовані Альянсом у постбіполярний період, забезпечили йому високу оперативність формування коаліцій, розгортання сил для проведення операції та відпрацювання взаємодії між системами такого партнерства.

Головні підходи до реалізації стратегії НАТО, її результати та наслідки дій Північноатлантичного альянсу з регулювання кризових ситуацій арабської весни мають досить суперечливий характер. З одного боку, було реалізоване стратегічне завдання блоку: спроба затвердити в очах світової спільноти свою роль у якості єдиної миротворчої сили, яка здатна стримувати та врегульовувати конфлікти. Альянс продемонстрував ефективність своїх партнерських програм. Була також підтверджена висока результативність військових сил НАТО. Північноатлантичному альянсу вдалося значно зміцнити власні позиції в регіоні Близького та Середнього Сходу під егідою сприяння демократизації цих країн шляхом підтримки протестних народних рухів.

З іншого боку, держави-члени Альянсу досить специфічно підійшли до практичної реалізації завдань із регулювання конфліктів. Як наслідок, у більшості країн регіону конфлікти не були повністю вирішені, а в окремих випадках – навіть набули більш інтенсивного характеру. Але звинувачувати в цьому виключно дії НАТО неможливо, оскільки сам регіон БСС має надзвичайний конфліктний потенціал через низку міжнародних і внутрішньополітичних чинників окремих арабських держав.

Також до негативних наслідків подій арабської весни можна віднести і підсилення радикального ісламізму у державах регіону. Посилення ісламського радикалізму стало головною причиною зростання загрози міжнародного тероризму. Саме під час подій арабської весни пройшла етап формування та зміцнилася терористична організація ІДІЛ, яка прагне до захоплення нових територій за межами Сирії та Іраку з метою створення «халіфату». Її діяльність відзначається жорстокістю, а стратегія передбачає ведення перманентної боротьби у глобальних масштабах. Ці фактори забезпечують угрупованню приплив прихильників.

Політичні кризи арабської весни стали причиною виникнення та загострення нестабільності й

у сусідніх країнах. Так, після усунення від влади М. Каддафі величезні сховища зброї було захоплено туарегами, які несли службу у складі його сил безпеки та здійснили спробу створити на півночі Малі незалежну державу туарегів – Авазад. Ці націоналістичні формування розбили малійські збройні сили, які згодом самі зазнали поразки від своїх колишніх союзників – ісламістів, які прагнули перетворити Малі на ісламську державу. Щоб запобігти цьому, Франція застосувала військову інтервенцію. Однак це призвело лише до розпорошення бойовиків по всій території Сахелю, зростанню рівня насилля та нестабільності від Мавританії до Чаду.

Громадянська війна в Сирії теж викликала загострення політичної ситуації у сусідніх із нею державах.

Події арабської весни викликали також і значні економічні негативні наслідки, передусім спад темпів економічного розвитку країн регіону та погіршення економічного клімату.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Якщо навести результати та наслідки участі НАТО у врегулюванні лівійської та сирійської криз для самої організації, то така участь сприяла удосконаленню процедур узгодження основних інтересів і цілей держав-учасниць організації, більшій координації їх політичних і військових зусиль. Органи НАТО, відповідно до своїх стратегічних настанов, діяли на основі консенсусу між провідними державами Альянсу.

Основні принципи та теоретичні настанови політичної і військової стратегії блоку, розроблені

у постбіполярний період і пов'язані із розширенням зони відповідальності НАТО та новими підходами щодо трактування безпеки, знайшли своє практичне втілення під час діяльності Альянсу у процесі втручання в кризи арабської весни. Як продемонстрували події, пов'язані із діяльністю організації, досить широке трактування поняття «безпека», закріпленого у документах Альянсу, дозволило реалізацію права на військово-політичний вплив на внутрішньополітичні процеси у державах регіону, які опинилися в зоні інтересів провідних держав-членів НАТО.

Практичні заходи, які реалізовувалися Альянсом під час арабської весни, сприяли виявленню нових проблем, які вимагають від держав-членів пошуку шляхів їх вирішення. Передусім це проблеми, пов'язані з розширенням географії терористичної діяльності радикальних ісламістських угруповань і неконтрольованою міграцією у країни-члени Альянсу великого потоку біженців із регіону Близького Сходу через гуманітарні катастрофи, викликані подіями арабської весни.

Слід також окремо згадати, що під час втручання НАТО у конфлікти арабської весни, особливо у Сирії та Лівії, проявилася практична реалізація нового підходу Альянсу до вирішення криз, який базується на поєднанні політичних і військових засобів розширення сфери свого впливу та прискорення процесів демократизації країн регіону відповідно до західних моделей. Ця проблематика ще не достатньо досліджена як у вітчизняній, так і в закордонній науці і вимагає більш ґрунтовного аналізу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абрамова И.О., Бессонов С.А. «Арабская весна» и трансграничная миграция. Азия и Африка сегодня. 2012. № 6. С. 14–15.
2. Долгов Б.В. Роль исламского фактора в арабском кризисе. Арабский кризис и международные последствия / под общ. ред. А.М. Васильева. М.: ЛЕНАНД, 2014. С. 83.
3. Ирисова О. Экономическое измерение арабской весны. World Economic Journal. Октябрь 2013. URL: http://world-economic.com/ru/articles_wej-343.html.
4. Коротаев А.В., Исаев Л.М.. Формирование «афразийской» зоны нестабильности. Арабский кризис и международные последствия / под общ. ред. А.М. Васильева. М.: ЛЕНАНД, 2014. С. 206.
5. Малышева Д. Ближневосточная турбулентность. Мировая экономика и международные отношения. 2015. № 10. С. 116.
6. Сапронова М.А. Становление новой государственности на Арабском Востоке. Международные процессы. Экономические трудности политической системы. Т. 13. № 3 (42). Июль–сентябрь 2015. С. 27.
7. Типология конфликтов: «новые войны» и ситуация на Ближнем Востоке / отв. ред. И.Я. Кобринская. М.: ИМЭМО РАН, 2013. С. 5.
8. Филатов С. В какие дебри завела «арабская весна». И как оттуда выбираться? Международная жизнь. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/14782>.
9. Ягья В.С. Международные аспекты арабского кризиса. Арабский кризис и международные последствия / под общ. ред. А.М. Васильева. М.: ЛЕНАНД, 2014. С. 187.
10. Frontex. Annual Risk Analysis 2014. Warsaw, May 2014. P. 7.
11. International Commission of Inquiry on Libya Report. 2012. URL: http://www.natowatch.org/sites/default/files/NATO_Watch_Briefing_Paper_No.21_UN_Human_Rights_Council_report_on_Libya.pdf.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ РОССИИ И СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

STRATEGIC INTERESTS OF RUSSIA AND UNITED STATES OF AMERICA IN THE SOUTH CAUCASUS

Билалова С.Я.,

Бакинский государственный университет

Интересы в современной мировой политике направлены на разные регионы. Глобальные изменения в конце XX в., вызванные перестройкой биполярной системы, стали причиной появления в Евразии новых международно значимых геополитических регионов и резко изменили геополитическую карту мира. Будучи расположенным между Черным и Каспийским морями, Кавказский регион стал точкой пересечения военных и политических интересов соседних держав и приобрел стратегическое значение после установления транзитных путей между США, Россией и Средней Азией. Вышеупомянутые факты, а также влияние процессов на Южном Кавказе на соседние регионы, представляют интересы для таких государств, как Россия, США, европейские страны, Турция, Израиль, Иран, Китай и Индия. Статья объясняет геостратегическое и геоэкономическое значение региона и предлагает научно-политическое исследование ситуации, рассматривая суть его геостратегического баланса. Автор предлагает проанализировать стратегию стратегического баланса Азербайджана, проводимую по нефтяной дипломатии и международным связям, которая позволила региону, расположенному в центре мирового внимания, не жить судьбой Ближнего Востока.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Каспийский бассейн, геостратегия, энергетическая дипломатия, политический анализ.

Интереси в сучасній світовій політиці спрямовані на різні регіони. Глобальні зміни в кінці XX ст., викликані перебудовою біполярної системи, стали причиною появи в Євразії нових міжнародно значущих геополітичних регіонів і різко змінили геополітичну карту світу. Будучи розташованим між Чорним і Каспійським морями, Кавказький регіон став точкою перетину військових і політичних інтересів сусідніх держав і набув стратегічного значення після встановлення транзитних шляхів між США, Росією і Середньою Азією. Вищезазначені факти, а також вплив процесів на Південному Кавказі на сусідні регіони, становлять інтереси для таких держав, як Росія, США, європейські країни, Туреччина, Ізраїль, Іран, Китай та Індія. Стаття пояснює геостратегічне і гео економічне значення регіону і пропонує науково-політичне дослідження ситуації. Автор пропонує проаналізувати стратегію стратегічного балансу Азербайджану, проведеною за нафтовою дипломатією та міжнародними зв'язками, яка дозволила регіону, розташованому в центрі світової уваги, не жити долею Близького Сходу.

Ключові слова: Південний Кавказ, Каспійський басейн, геостратегія, енергетична дипломатія, політичний аналіз.

The interests on the modern world policy directed to different regions. Global changes at the end of XX century that were caused by the restructuring of bipolar system became the reason of emergence of new internationally important geopolitical regions in Eurasia and changed dramatically the geopolitical map of the world. Being located between the Black and Caspian seas, the Caucasian region became a point of intersection of military and political interests of adjoined powers. Moreover, this region got a more strategic significance after the establishment of transit ways between USA, Russia and Middle Asia. All in all, above mentioned facts and also the impact that processes in South Caucasus have on neighboring regions pose an interests for the states like Russia, USA, European countries, Turkey, Israel, Iran, China and India. The article explains geostrategic and geo-economic importance of the region and suggests scientific-political investigation of the situation, addressing the core of its geostrategic balance. Author proposes an analysis of strategic balance policy of Azerbaijan, conducted on oil diplomacy and international communications that enabled the region, located in the center of world attention, not to live the destiny of Middle East.

Key words: South Caucasus, geostrategic, energy diplomacy, political analysis.

Постановка проблемы. Глобальные изменения в конце XX в., связанные с перестройкой биполярной системы, стали причиной возникновения новых важных с международной точки зрения геополитических регионов в Евразии, полностью изменилась геополитическая карта мира. Кавказский регион, находящийся между Черным и Каспийским морями и являющийся своего рода их соединением, стал точкой пересечения военно-политических интересов окружающих его крупных государств. Еще большее стратегическое значение этот регион приобрел после открытия транзитных путей между Ираном, Турцией,

Россией и Средней Азией. Политическую значимость придают Южному Кавказу также его природные богатства. Интерес к нему со стороны России, США, европейских стран, Турции, Израиля, Ирана, Китая, Индии, таких организаций, как НАТО, ЕС, СНГ, ОИК, ОБСЕ, ОЧЭС и др., обусловлен вышеперечисленными факторами и влиянием на близлежащие регионы процессов, происходящих на Южном Кавказе.

Изложение основного материала исследования. После известных геополитических преобразований США и Израиль стали рассматривать Кавказский регион в рамках проекта «Большой

Ближний Восток», Европейский Союз – в контексте политики «ближнего соседа», НАТО – в программе «Партнерство ради мира», Россия – в рамках сотрудничества в Евразийском экономическом сообществе. Начавшаяся после событий 11 сентября 2001 г. в США антитеррористическая кампания затронула страны Южного Кавказа и Средней Азии в результате расширения границ ведения антитеррористических операций и использования «воздушного коридора» над регионами, тем самым повысив их значимость в борьбе против терроризма. В сложившейся ситуации политическая и геополитическая мозаика региона приобретает еще более сложную картину. Энергетические ресурсы Каспийского бассейна меняют Евразийский транспортно-энергетический ландшафт, становясь для западных стран потенциальной альтернативой энергетическим ресурсам Северного моря [9, с. 124–125].

История свидетельствует, что Кавказ в течение XVIII – XIX вв. стал ареной геополитической борьбы между Россией, Османской Турцией и Ираном. Вскоре к ним присоединились Англия и Франция. После поражения поддерживаемой Западом Турции в русско-турецкой войне Россия и Европа оказались в регионе лицом к лицу. В этом противостоянии победительницей вышла Россия, которая смогла распространить свое влияние на Кавказ и на Среднюю Азию. Турецкие историки считают, что после этих событий геополитическая борьба продолжает идти между Россией, пытавшейся закрыть путь в Индию, и Англией, стремящейся держать его открытым [3].

Неоспоримо и то, что выдвинувший в начале XX в. теорию «Хартленда» Х. Маккиндер утверждал, что государство, завладевшее этим регионом, сможет регулировать глобальную безопасность, отвечая при этом собственным интересам. Именно Маккиндер настаивал на том, что сила в «Хартленде» принадлежит России, но при этом считал, что против ослабленной после Первой мировой войны царской России возможно вести борьбу путем признания и поддержки независимости Украины и Кавказских государств [4, с. 99].

С аналогичной точкой зрения выступал и выдающийся государственный деятель и дипломат Лорд Керзон. Он писал, что Туркестан, Афганистан, Транскаспий и Иран в его глазах являются не чем иным, как шахматными фигурами, которыми играют с целью господства над миром, а на сегодняшний день в географию «Новой большой игры» уже входят 28 государств и такие регионы, как Кавказ, Средняя Азия, Ближний Восток, Северный Афганистан и западная часть Китая [1, с. 106–107].

В течение полувека в рамках ялтинско-потсдамской системы имела место двуполярность, которая проявляла себя в «холодной войне», но затем по

ее завершению США превратились в единственную суперсилу на мировой арене, на небольшой срок мир стал однополярным. Пережив раздробленность и упадок, Россия стала возвращать себе бывшие позиции СССР в мировой политике путем восстановления своего влияния на регионы, отделившиеся от империи.

Вполне естественно, что наряду с остальными стратегически важными регионами свое достойное место заняли Кавказ и Центральная Азия. Именно вокруг них столкнулись интересы таких акторов «Новой большой игры», как страны Европейского Союза, Турция, Иран, Китай, Израиль, Индия и Пакистан, представляющих собой новую региональную силу. Можно сделать следующий вывод: региональные силы, ведущие борьбу вокруг Каспийского бассейна (Южный Кавказ и Средняя Азия), неформально выступают на стороне либо России, либо США, но ни Россия, ни США при необходимости не могут добиться поддержки со стороны своих политических союзников. Таким образом, события, происходящие в регионе, приобретают более драматический и более сложный характер.

Согласно национальной политической мысли, стратегический курс США в Каспийском бассейне осуществляется в трех направлениях. В первую очередь Соединенные Штаты непосредственно контактируют со странами региона, во-вторых, используют поддержку западных стран в реализации своей стратегии, и в-третьих, стремятся выгодно использовать обширные возможности Турции в этом регионе [2, с. 24–29]. Правда, необходимо отметить, что в начале 90-х гг. прошлого века политика Запада по отношению к Южному Кавказу не имела четких целей и была неопределенной. Причиной такой неопределенности, с одной стороны, стала нечеткая внешнеполитическая позиция самих стран региона, а с другой стороны – нежелание западных стран идти на острую конфронтацию с Россией на тот момент [5]. Поворот во внешней политике США по отношению к странам Каспийского бассейна стал замечен в начале 1997 г. как результат исторической поездки Президента Азербайджана Гейдара Алиева в Соединенные Штаты.

Политика США на Южном Кавказе, имеющая своей целью притеснить и вытеснить отсюда Россию, с ее видимыми и невидимыми сторонами носила всегда постепенный характер. США неоднократно показывали преимущество своих экономических интересов над геополитическими. Американские официальные лица однозначно заявляли об этом. Это доказывает и тот факт, что все региональные проекты, включая проект ТРАСЕКА, были поддержаны и финансированы со стороны США.

Но, несмотря на снятие эмбарго на продажу американского оружия Азербайджану в 1999 г.,

расположение американских и натовских военных баз на Южном Кавказе ни сейчас, ни в ближайшем будущем не кажется реальным. «Пятидневная война» между Россией и Грузией в 2008 г. показала всему миру, насколько ревностно относится Россия к своим интересам на Кавказе, это отразилось и на отношении стран региона к самой России. Что касается российской политической мысли, то она придерживается мнения, что присутствие военно-политических сил НАТО в Центральной Азии существенно изменит геополитические контуры Центральной Азии, и в перспективе имеет целью вытеснить отсюда Россию и Иран, а также Индию и Китай [7, с. 30–35]. Как следствие этого, после настойчивых требований России была ликвидирована американская военная база в Бишкеке, и все попытки перенести ее на Апшеронский полуостров не увенчались успехом [10].

Несмотря на то, что удаленность США от Южного Кавказа создает немало препятствий, Белый дом имеет свои политические рычаги для укрепления позиций в регионе и использует их в зависимости от ситуации. Можно выделить три особо важных рычага давления. Во-первых, это прозападная позиция государств Каспийского бассейна и поддержка ими в этом контексте политики США; во-вторых, попытки Вашингтона протолкнуть свои интересы в регионе при помощи транснациональных корпораций; в-третьих, поддержка и попытка воспользоваться влиянием своего союзника по НАТО – Турции на страны региона.

Даже после явного охлаждения отношений между США и Турцией после событий 2016 г. (попытка государственного переворота) и вторжения Турции в Африн, находящийся на территории Сирии, Соединенные Штаты по-прежнему рассматривают Турцию как своего основного союзника в регионе. Также Государственный Департамент США постоянно заявляет о своей поддержке американских компаний на Кавказе и в Центральной Азии, расширение которых идет явно вразрез с интересами России, что естественно вызывает напряженность в российско-американских отношениях [6, с. 373].

Как уже отмечалось, Соединенные Штаты находятся очень далеко от региона Каспийского бассейна, но, тем не менее, будучи супердержавой и учитывая общие геостратегические интересы, США не могут оставаться в стороне в этом вопросе. Не являясь региональным государством, Америка выступает основным соперником России на Южном Кавказе. Но было бы ошибочным думать, что причиной соперничества этих двух держав является только лишь геополитическая и экономическая привлекательность Каспийского бассейна, борьба в данном случае идет за расширение сфер влияния, перешагивает через границы региона и продолжается на глобальном, мировом

уровне. В таком контексте, по мнению российских геополитиков, начинается «новая холодная война», на которую и указывает противостояние США и России [12].

Следует учитывать, что соперничество, описанное выше, уступает по своей напряженности и степени агрессии «холодной войне» между СССР и США, но, тем не менее, события показывают, что Южный Кавказ является одной из очередных точек на планете Земля, где Россия и США занимают непримиримую позицию и готовы защищать свои интересы. Характерной особенностью американской политики в Кавказском регионе в начале 90-х гг. XX в. западные ученые считали завуалированность реальных геополитических интересов США в регионе якобы борьбой за экономические перспективы.

Это осторожное поведение было связано, прежде всего, с близостью России, с ее возможностью влиять на события на Южном Кавказе, несмотря на ослабление, а также отдаленность США от Кавказа. Одновременно и русские политики не упускали из виду усиление позиций Вашингтона на Южном Кавказе из года в год. Научно-политический анализ материалов, собранных по данной проблеме, указывает на то, что США на Южном Кавказе опираются на существующую геополитическую реальность и на возможности США в определенный промежуток времени [8, с. 175–179].

Одним из важных пунктов американской заинтересованности Каспийским регионом являются залежи нефти и газа. США рассматривают эксплуатацию нефтяных ресурсов Каспийского моря в качестве основного варианта ослабления энергетической зависимости от ОПЕК и ОАПЕК, а также объективно оценивают роль региона в обеспечении ресурсами и союзников по блоку НАТО. По этой причине США всячески препятствовали восстановлению геостратегического влияния России в этом регионе. В противном случае, как утверждает американский политолог З. Бжезинский, двери, ведущие к энергетическим богатствам Средней Азии и Азербайджана, были бы закрыты для Соединенных Штатов.

С другой стороны, Южный Кавказ для США является своего рода коридором в Среднюю Азию. Вне сомнений оказывают влияние на регион, названный автором Евразийские Балканы (куда входят также Средняя Азия и Афганистан), три крупных соседа: Россия, Турция и Иран [11, с. 141]. Именно по этой причине, раскрывая стратегический курс США на Южном Кавказе, З. Бжезинский на первый план выводил создание препятствий для доминирования России и писал: «Америка должна добиться таких условий, чтобы ни одно государство не смогло взять под контроль вышеупомянутое стратегическое пространство и

чтобы был обеспечен сюда беспрепятственный доступ мирового сообщества» [11, с. 178].

Выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении. Следует отметить, что ни одно из вышеперечисленных государств, особенно Россия и США, не имеют определенного перевеса на Южном Кавказе или устойчивых механизмов удержания региона под своим контролем. В создавшейся обстановке оба государства стараются влиять на региональные подсистемы мерами, выстроенными на основе классических межгосудар-

ственных отношений. Попытки субрегиональной координации (ГУАМ, Центрально-азиатский союз, Кавказскую четверку) можно рассматривать только в ретроспективе, но они были изначально неудачными либо прекратили свое существование, не выдержав испытания реальностью (как «Кавказский дом»). Создать субрегиональное взаимодействие за счет внешнего импульса пытается Европейский Союз в рамках «Восточного партнерства», которое пока не дает серьезных результатов, а это означает, что борьба за регион будет продолжаться.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Глобальная стратегия / Global Strateji Enstitüsü Dergisi. May 2006. № 6. С. 13–21
2. Насибов Е. Стратегические интересы США и Турции в кавказском геополитическом регионе и Азербайджанская Республика. Баку: изд. Чыраг, 2006. 312 с.
3. Сарвет Джомерт. Геополитика и новая геополитическая стратегия Турции. URL: <http://www.jeopolitik.org/>.
4. Стратегическое предвидение / Tasam Stratejik Araştırmalar Dergisi. May 2004. № 1. С. 34–47
5. Митат Челикпаса. Политическая напряженность в отношениях между странами на Кавказе и Турция. URL: <http://www.konrad.org>.
6. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. М.: Международные отношения, 2001. 462 с.
7. Ковальский Н.А. Реструктуризация геополитического пространства от Гибралтара до Каспия в 90-е гг. Европа и Россия: проблемы южного направления. Средиземноморье – Черноморье. М.: 1999. 465 с.
8. Нуриев Э. Геополитическая игра на Кавказе: война или мир / Qafqaz: tarix müasirlik və geosiyasi perspektivlər, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998. С. 175–179
9. Современные международные отношения: учебник / под ред. А.В. Торкунова, А.В. Мальгина. М.: Аспект Пресс, 2014. 688 с.
10. Сотрудничество Азербайджана с НАТО и ситуация в Нагорном Карабахе: этапы, намерения, результаты. URL: [://](http://www.konrad.org)
11. Bzejnski Z. the Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. International Relations, 2002. 256 s.
12. ICG Georgia South Ossetia conflict make haste slowly 2008. URL: <http://ebookbrowse.com>.

КЛЮЧОВІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

KEY APPROACHES TO FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE US GEOPOLITICAL STRATEGY: THEORETICAL ASPECTS

Леванчук І.В.,

аспірант кафедри міжнародного регіоназнавства

Інституту міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

На основі аналізу наявних теоретичних розробок щодо формування та реалізації геополітичної стратегії США проведено їх порівняння та структурування. Визначено, що геостратегія є сукупністю процесів артикуляції й агрегації національних інтересів і вироблення відповідного цим інтересам зовнішньополітичного курсу держави. Тому процес її формування і реалізації має враховувати історичні умови зовнішньополітичної діяльності держави, а також гео економічні, військово-політичні, гуманітарні, соціальні та інституційні чинники розвитку суб'єкта. Завдяки розгляду провідних теоретичних підходів до формування та реалізації геополітичної стратегії США виявлено їхні подібні ознаки та ключові відмінності. Зроблено висновок, що в основі зовнішньополітичного курсу США знаходиться симбіоз цих теоретичних розробок. Отже, їхнє застосування залежить від внутрішніх і зовнішніх умов розвитку держави й особливостей функціонування глобальної системи міжнародних відносин.

Ключові слова: геополітична стратегія, США, доктрина, стратегія, зовнішня політика, геостратегічна школа.

На основе анализа имеющихся теоретических разработок касательно формирования и реализации геополитической стратегии США проведено их сравнение и структурирование. Определено, что геостратегия является совокупностью процессов артикуляции и агрегации интересов и выработки соответствующего этим интересам внешнеполитического курса государства. Поэтому процесс ее формирования и реализации должен учитывать исторические условия внешнеполитической деятельности государства, а также геоэкономические, военно-политические, гуманитарные, социальные и институциональные факторы развития субъекта. В результате рассмотрения ведущих теоретических подходов к формированию и реализации геополитической стратегии США выявлено их общие признаки и ключевые отличия. Сделан вывод, что в основе внешнеполитического курса США находится симбиоз данных теоретических разработок. Соответственно, их применение зависит от внутренних и внешних условий развития государства и особенностей функционирования глобальной системы международных отношений.

Ключевые слова: геополитическая стратегия, США, доктрина, стратегия, внешняя политика, геостратегическая школа.

On the basis of the analysis of existing theoretical developments concerning the formation and implementation of the US geopolitical strategy, their comparison and structuring are carried out. The geostrategy is determined to be a set of processes of articulation and aggregation of the national interests and development of a foreign policy course of the state that is in line with these interests. Therefore, the process of its formation and realization should take into account historical conditions of foreign policy activities of the state, as well as geo-economic, military and political, humanitarian, social and institutional factors of the subject's development. After considering the leading theoretical approaches to the formation and implementation of the US geopolitical strategy, their similarities and key differences are identified. The symbiosis of these theoretical developments is concluded to be the basis of the US foreign policy course. Consequently, their application depends on the internal and external conditions of the state's development and the peculiarities of the global system of international relations.

Key words: geopolitical strategy, US, doctrine, strategy, foreign policy, geostrategic study.

Постановка проблеми. У межах сучасної системи міжнародних відносин Сполучені Штати Америки, залишаючись першою за сукупною потужністю державою світу, намагаються реалізувати різномірні напрями свого зовнішньополітичного курсу на території різних країн і регіонів. Фундаментальні міжнародно-політичні тенденції, які виявляються в зміні глобального міжнародно-політичного балансу сил і подальшому загостренні наявних викликів і загроз, потребують блискучої реакції лідерів міжнародних відносин, що вимагає постійної кореляції стратегічного курсу США [1, с. 28]. Оскільки сьогодні в основу зовнішньої політики цієї держави закладено її ключові національні інтереси, захист останніх спирається

на наявність геополітичної стратегії, завдяки якій Сполучені Штати отримують змогу визначати лінію своєї поведінки в міжнародному вимірі на локальному, регіональному та глобальному рівнях. Відтак вагомим значення набувають ключові підходи до формування та реалізації геополітичної стратегії США, адже геостратегічне мислення та його трансформації вибудовують доктринальні основи зовнішньої політики цієї держави, практична реалізація якої впливає на світовий порядок і становище всіх елементів модерної системи міжнародних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на актуальність питань, пов'язаних із формуванням і реалізацією геополітичної стратегії

США, теоретичним аспектам їхнього розгляду присвячена доволі незначна частина публікацій вітчизняних і зарубіжних авторів. Зокрема, аналізуючи наявні доробки геостратегічних шкіл Сполучених Штатів, автор використовував напрацювання таких учених, як З. Бжезинський [3], У.Р. Мід [5; 6], Б. Позен та Е. Росс [7; 8], С. Халпер та Дж. Кларк [4]. Серед науковців держав пострадянського простору аналіз цієї проблематики частіше проводиться в емпіричному ключі. Відтак автор використав теоретичні розробки С. Сидоркіна [2] та М. Фесенка [1] для дослідження феномену геополітичної стратегії як такої.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вважаємо за доцільне подальше вивчення обраної тематики та структурування наявного дослідницького матеріалу. Адже в сучасному теоретичному полі української науки про міжнародні відносини практично відсутні напрацювання, що стосувалися б теоретико-доктринальних засад формування та реалізації геополітичної стратегії США, а також упорядкований аналіз робіт західних учених із цієї тематики.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Головною метою статті є висвітлення та докладний аналіз наявних наукових розвідок, що стосуються теоретичних підвалин формування та реалізації геополітичної стратегії США, а також їхнє структурування й визначення місця в контексті формування зовнішньої політики цієї держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зважаючи на новітні тенденції й умови здійснення зовнішньої політики з боку окремих державних акторів, можна констатувати, що визначення становища держави на світовій політичній арені напряму пов'язане з кількома чинниками. По-перше, вагомого значення набуває економічна сфера розвитку суспільства та військова потужність держави, що визначають її роль як окремого елемента системи міжнародних відносин. Розробка доктрини (зовнішньополітичного курсу) державного актора спирається на культурно-гуманітарні чинники розвитку соціуму й історичну специфіку вибудовування ним міжнародних взаємозв'язків з іншими контрагентами. Агрегація інтересів і відповідних їм варіантів діяльності держави розгортається в рамках соціальної підсистеми (зокрема, її політичного та інституційного секторів).

Розглядаючи геополітичну стратегію як сукупність процесів артикуляції й агрегації національних інтересів і вироблення відповідного цим інтересам зовнішньополітичного курсу держави [2, с. 8], можна стверджувати, що процес формування і реалізації геополітичної стратегії має враховувати всі зазначені чинники. Тобто, зважаючи на статус США, котрі після завершення «холодної війни» стали фактично єдиною світовою суперпотою, вважаємо за доцільне розглядати підтримку

такого становища як основу та центральну ланку формування всіх геополітичних стратегій цієї країни, сутнісне наповнення яких змінюється відповідно до позицій та історичних умов зовнішньополітичної діяльності представників її влади протягом конкретного періоду часу з урахуванням гео економічних, військово-політичних, гуманітарних, соціальних та інституційних чинників розвитку.

Так, розглядаючи еволюцію американського геостратегічного мислення в постбіполярний період, З. Бжезинський виділяє дві домінуючі позиції – глобалізм і неоконсерватизм. Після розпаду СРСР колишні уявлення про світову політику вже не могли служити надійним орієнтиром для прийняття зовнішньополітичних рішень. Тому, намагаючись визначити обриси нового світового порядку, окремі представники політичної та експертної еліти США почали розглядати можливість створення глобального демократичного устрою [3, с. 35–36]. Прихильники глобалізації акцентували увагу на нових комунікаційних технологіях, важливості фінансових потоків і розширенні процесів економічної інтеграції провідних світових держав. Глобалізм проголошував прихід « нової ери міжнародних відносин », основними ознаками якої З. Бжезинський назвав взаємозалежність і поєднання [3, с. 37]. По суті, така позиція відповідала традиційним ліберальним уявленням про значення міжнародної торгівлі для розвитку демократії і запобігання воєн.

Неоконсерватизм, на противагу глобалізму, характеризувався критичними оцінками подальшого розвитку НАТО та ролі США у цій структурі, закликаючи адміністрацію рішучіше покладатися на американську політичну і військову могутність під час реалізації ключових зовнішньополітичних завдань [3, с. 42]. Черговим етапом у розвитку неоконсервативних поглядів на вибудовування геополітичної стратегії США став момент практичного військового « зіткнення з фундаменталістським ісламом », що на практиці довів утопічність ідей глобального об'єднання країн світу [3, с. 45]. Як підкреслюють С. Халпер і Дж. Кларк, неоконсервативні погляди на формування геостратегії США наразі характеризуються зосередженістю на трьох постулатах:

- 1) релігійно обґрунтованому переконанні в тому, що доля людини – постійний вибір між добром і злом;
- 2) твердженні, що відносини між державами визначаються військовою силою;
- 3) підвищеній увазі до Близького Сходу й ісламської релігії як до основних загроз американським національним інтересам [4, с. 62–63].

Хоча картина інтелектуального поля, представлена З. Бжезинським, відображає найпомітніші зміни, що відбулися в американському геостратегічному мисленні після завершення « холодної

війни», її було вдосконалено У.Р. Мідом, який виділяє не дві, а чотири стійкі традиції формування геополітичних стратегій США – т. зв. традиції Томаса Джефферсона, Вудро Вільсона, Александра Гамільтона й Ендрю Джексона [5].

Традиція Томаса Джефферсона в якості головного національного інтересу США розглядає задачу збереження американської демократії. У зв'язку з цим вона відкидає зовнішньополітичний авантюризм і зводить інтереси США за кордоном до мінімуму. Пріоритетом зовнішньої і внутрішньої політики вважається свобода, а не комерція. Соціальну базу цієї традиції забезпечують фермери, незалежні дрібні підприємці, лібертаріанці й ізоляціоністи. Ця традиція характеризується популістською ідентичністю та вірою в американську винятковість, що поєднуються з несприйняттям іммігрантів і загальним курсом на ізоляціонізм держави в міжнародних відносинах [5, с. 6].

Геополітична традиція Вудро Вільсона основним національним інтересом Сполучених Штатів вважає поширення американських цінностей (демократії, прав людини, свободи віросповідання) по всьому світу. В якості соціальної бази цієї традиції виступають місіонери, юристи, котрі є фахівцями в галузі міжнародного права, організації із захисту прав людини. Прихильники цієї традиції зазвичай дотримуються мультикультурної ідентичності в процесі реалізації зовнішньополітичних завдань [5, с. 6–7].

У рамках традиції Александра Гамільтона головний національний інтерес США полягає в підтримці і розвитку американських підприємств, що потребує свободи морів, протекціоністських заходів на початковому етапі розвитку індустрії з подальшою активізацією зовнішньої торгівлі. Послідовники цієї традиції суворо дотримуються політики «відкритих дверей» для американського експорту. Її соціальною базою є торговельний і бізнесовий класи та банкіри, а особливістю – плюралістична культурна ідентичність держави з подальшим проєціюванням її за кордоном [5, с. 6–7].

Прихильники традиції Ендрю Джексона ключовим американським національним інтересом називають збереження військової могутності держави, спираючись на демократичний популізм і допускаючи участь у війнах лише за наявності значної військової переваги США із залученням всіх доступних сил. Соціальна підтримка даної традиції забезпечується на основі постулатів американської військової культури честі та індивідуалізму. Філософія традиції ґрунтується на сильному патріотичному почутті, жорстко протиставляючи «Я» США та значимих для них «Інших» і використовуючи національну символіку, що прославляє героїчне минуле країни [5, с. 7–8].

Хоча запропоновані У.Р. Мідом традиції вибудовування геополітичних стратегій є більшою

мірою культурним (символічним) підґрунтям їх формування, стійкість певних образів, символів і сюжетів в американській зовнішній політиці безсумнівна. Відтак, продовжуючи свої дослідження, вчений пропонує нову ідеологію американського «Відродження». На його думку, протягом усієї історії розвитку американської зовнішньої політики її сутність визначалася в рамках дебатів економічних націоналістів (партія Гамільтона), ідеалістично налаштованих інтернаціоналістів (партія Вільсона), ізоляціоністів (партія Джефферсона) і популістів націоналістичного спрямування (партія Джексона). Тому сьогодні, формуючи геостратегічні основи зовнішньої політики США, американські високопосадовці не прагнуть створити нову традицію в політичному мисленні, а хочуть домогтися переваг у процесі поновлення старих ідей у контексті американського «Відродження» [6, с. 70].

По суті, нових послідовників Александра Гамільтона від колишніх представників цієї традиції відрізняє впевненість в економічному майбутньому США й орієнтація на військово-промисловий комплекс. Прихильники традиції Вудро Вільсона, як і раніше, дотримуються ідеалістичної лінії у світовій політиці, але з набагато більшим сумнівом ставляться до діяльності міжнародних інституцій. Інша важлива відмінність полягає в спробі поєднати ідеї протестантизму з ортодоксальним іудаїзмом, що У.Р. Мід ототожнює з модерним неоконсервативним рухом. Натомість т. зв. «джексонанці» зберегли прихильність індивідуалізму й упередженість щодо бюрократичних установ і соціальної політики уряду. Однак соціальна база цієї традиції змінила не тільки географію, а й професійну належність: новими прихильниками популістської політики Ендрю Джексона стали «блакитні комірці», які об'єдналися з великим капіталом проти заходів бюрократичного регулювання й «експертократії» різного роду професіоналів. Цікаво, що серед прихильників «Відродження» дослідник не називає послідовників ізоляціоністської політики Томаса Джефферсона [6, с. 71–80].

Аналізуючи цей підхід, можна зробити висновок, що, згідно з позицією У.Р. Міда, американське геостратегічне мислення залишається «розірваним» між класичними чотирма традиціями й оновленими парадигмами, що зародилися в світлі ідей американського «Відродження». Відтак концепцію дослідника, на наш погляд, слід розглядати як синтез тенденцій суспільної свідомості, а не виокремлення конкретних основ геополітичних стратегій США.

Набагато детальніший опис процесу формування геостратегій США пропонують Б. Позен і Е. Росс, виділяючи чотири критерії для розмежування різних типів американського геостратегічного мислення:

- 1) цілі держави в міжнародній політиці;
- 2) базові уявлення про природу міжнародних відносин;
- 3) військові та політичні інструменти, необхідні для реалізації тієї чи іншої стратегії;
- 4) позиція держави щодо ключових проблем світової політики (регіональні конфлікти, розширення НАТО, розповсюдження ядерної зброї) [7, с. 20].

На основі цих критеріїв дослідники виділили чотири геополітичні стратегії, які з'явилися в США після закінчення «холодної війни»: стратегія неолібералізму, стратегія вибіркової участі, стратегія кооперативної безпеки і стратегія першості.

Неолібералізм, як відзначають Б. Позен і Е. Росс, є найменш амбітною і найменш привабливою геополітичною стратегією для США. Адже навіть прихильники обмеження участі Сполучених Штатів у міжнародній політиці намагаються уникати категорії «ізоляціонізм», замінюючи її поняттям «невтручання». На їхню думку, національні інтереси США повинні обмежуватися обороною території держави, тому остання має уникати будь-яких зовнішньополітичних ініціатив (наприклад, підписання угод про вільну торгівлю або участі в збройних конфліктах у країнах «третього світу»). Крім того, неолібералісти наполягають на скороченні витрат на збройні сили і необхідності ведення політики протекціонізму [8, с. 151–152].

Стратегія вибіркової участі пропонує зміцнювати мирні відносини з державами, що володіють потужним військовим і промисловим потенціалами. Прихильники цього підходу виходять з того, що найбільшою загрозою національній безпеці США є ймовірний конфлікт між провідними світовими державами, тому американська дипломатія повинна прагнути до встановлення мирних і міцних відносин із головними суб'єктами міжнародної політики. Інструментом реалізації цих цілей має бути збереження НАТО, однак ця організація повинна обмежити процес прийняття нових членів і територіальне розширення на Схід. Участь США у регіональних конфліктах уможливиться лише в разі виникнення загрози загострення відносин між великими державами [8, с. 153].

Стратегію кооперативної безпеки відрізняє широке розуміння національних інтересів, яке спирається на уявлення про неподільність миру, тобто про неможливість його збереження лише в одній частині світу. Підтримання мирних відносин між державами прихильники такої стратегії сподіваються забезпечити розширенням спільноти демократичних держав і розвитком міжнародних інституцій на зразок ООН. Така логіка надає НАТО можливість виконувати важливу місію з підтримання регіональної безпеки, що, однак, потребує суттєвої трансформації її цілей та організаційної структури з подальшим розширенням кількості членів даного об'єднання [7, с. 22–27].

Стратегія першості, як і стратегія вибіркової участі, передбачає збереження мирних відносин між державами. Однак створення союзів і підтримання балансу сил прихильниками цієї стратегії вважаються недостатнім і неефективним засобом для досягнення мети. На їхню думку, лише беззаперечне лідерство єдиної наддержави може забезпечити умови відсутності регіональних конфліктів і усунути причини протистояння між державами задля досягнення позицій домінування. Таким чином, акцент робиться не стільки на збереженні миру, скільки на зміцненні панівного становища США в світі [8, с. 154–155].

Провівши паралель між запропонованими підходами до формування геополітичних стратегій США, можемо виділити п'ять геостратегічних парадигм, нині притаманних зовнішній політиці Сполучених Штатів: ізоляціонізм (традиція Джефферсона); стратегія кооперативної безпеки (глобалізм З. Бжезинського та традиція Вільсона); стратегія вибіркової участі (традиція Гамільтона); традиція Джексона; стратегія першості (неоконсерватизм З. Бжезинського та «відроджені вільсоніанці» У.Р. Міда). У процесі реалізації зовнішньополітичного курсу держави в постбіполярний період лідери США намагаються застосовувати свого роду симбіоз геостратегічних парадигм, змінюючи їх залежно від геополітичних конфігурацій і важливості забезпечення національних інтересів держави в різних частинах світу.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, важливим є еволюційне розмежування застосування згаданих геополітичних стратегій у процесі реалізації зовнішньої політики США після завершення «холодної війни». Розгляд розвитку американських геостратегій в історичній ретроспективі наразі дозволяє не тільки виділити ключові етапи геостратегічних зрушень у зовнішній політиці США, а й сформулювати системне уявлення про двостороннє стратегічне партнерство цієї держави з Україною. Послідовно аналізуючи зміст зовнішньополітичних курсів американської влади після завершення «холодної війни», можна дійти висновку, що ключовим чинником трансформацій геостратегії цієї країни є зміна президентських адміністрацій. Однак зовнішньополітичні підходи останніх у регіональному та загальнопланетарному масштабах відрізняються лише певними новаціями, зберігаючи основний курс на лідерство країни в міжнародних відносинах. Це яскраво доводить аналіз ключових підходів до формування та реалізації геополітичних стратегій США – по суті, основних парадигм американського геостратегічного мислення, котрі можуть застосовуватися під час вивчення й прогнозування зовнішньої політики нинішньої адміністрації Сполучених Штатів, у т. ч. і щодо України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фесенко М. Глобальне стратегічне партнерство провідних акторів: теоретико-методологічний вимір. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2015. № 1 (43). С. 24–29.
2. Сидоркин С.А. Геополитические стратегии России и США. Сравнительный анализ: 1989–2009 гг.: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.04; Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. Москва, 2009. 203 с.
3. Бжезинский З. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. М.: Международные отношения, 2007. 240 с.
4. Халпер С., Кларк Дж. Неоконсерваторы: новая политическая группа интересов. Прогнозис. 2006. № 2 (6). С. 57–85.
5. Mead W.R., Leone R.C. Special providence: American foreign policy and how it changed the world. New York: Routledge, 2002. 400 p.
6. Мид У.Р. Власть, террор, мир и война. Большая стратегия Америки в обществе риска / пер. с англ. А. Георгиева, М. Назаровой. М.: Прогресс-Традиция, 2006. 208 с.
7. Posen B.R., Ross A.L. Competing visions for US grand strategy. *International Security*. 1996/1997. Vol. 21, № 3. P. 5–53.
8. Dombrowski P., Ross A.L. The new strategic triangle and the US grand strategy debate. *Changing Transatlantic security relations: Do the US, the EU and Russia form a new strategic triangle?* London; New York: Routledge: Taylor & Francis Group, 2006. P. 146–166.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ КАК ОСНОВА НАРОДНОЙ ВЛАСТИ

NATIONAL STATEHOOD IN AZERBAIJAN AS A BASIS OF PEOPLE'S POWER

Меликли Гюнель Курбанали кызы,
*доктор философии по политологии,
диссертант по программе доктора наук
отдела современной философии политики
Института философии
Национальной академии наук Азербайджана*

В данной статье рассматриваются вопросы современного развития национальной государственности. Говорится о том, что история человеческого существования претерпела различные формы коллективной идентичности. Идет отбор, идет развитие наиболее устоявшихся и апробированных в историческом развитии форм. В итоге стоит надеяться, что общие цивилизационные рамки развития создадут возможность достижения высокого и устойчивого уровня как индивидуальной, так и коллективной идентичности. Первоочередными задачами, стоящими перед современными странами, где развитие ещё уступает наиболее развитым странам с точки зрения становления государственности, является формирование новых форм хозяйствования и социального развития. Все это создаст возможность для дальнейшего укрепления основ национальной государственности. Это предполагает в будущем возможность сочетания общечеловеческих и конкретных этнических факторов в коллективном развитии и коллективной идентичности.

Ключевые слова: национальная идентичность, Азербайджанская Республика, народная власть, глобализация и современная цивилизация.

У статті розглядаються питання сучасного розвитку національної державності. Говориться, що історія людського існування знала різні форми колективної ідентичності. Іде відбір, йде розвиток найбільш усталених і апробованих в історичному розвитку форм. У підсумку варто сподіватися, що загальні цивілізаційні рамки розвитку створять можливість досягнення високого і стійкого рівня як індивідуальної, так і колективної ідентичності. Першочерговими завданнями, що стоять перед сучасними країнами, де розвиток ще поступається найрозвиненішим країнам з погляду становлення державності, є формування нових форм господарювання і соціального розвитку. Все це створить можливість для подальшого зміцнення основ національної державності. Це передбачає в майбутньому можливість поєднання загальнолюдських і конкретних етнічних факторів у колективному розвитку і колективній ідентичності.

Ключові слова: національна ідентичність, Азербайджанська Республіка, народна влада, глобалізація і сучасна цивілізація.

The article reviews the issues of the modern development of the national statehood. It is stated that the history of human existence has undergone various forms of collective identity. There is an ongoing process of selection and development of the most established forms approved in historical development. In the end, it is hoped that the common civilizational development framework will create the opportunity to achieve a high and sustainable level of both individual and collective identity. The formation of new forms of management and social development are the priority tasks currently facing modern countries, where development is still inferior to the most developed countries in terms of the formation of statehood. All of this will create an opportunity for further strengthening the foundations of the national statehood. At the same time, it also implies the possibility of combining the universal and specific ethnic factors in collective development and collective identity.

Key words: national identity, the Republic of Azerbaijan, people's power, globalization and modern civilization.

Постановка проблемы. Несмотря на растущую взаимозависимость и единство мирового развития, вопросы национальной государственности, суверенитета и ментальности играют ведущую роль в построении мировой политической системы. Суверенитет, национальная государственность являются приоритетными основаниями при формировании государственной власти. Вместе с тем сила государства состоит не только в этом. Известно, что ведущую роль в системе властных отношений играет как внутренний, так и внешний контроль над ресурсами. Умение и возможность использовать эти ресурсы во благо общества, граждан, проживающих на территории

страны, свидетельствуют об умелом балансировании власти между национальными и внешнеполитическими приоритетами.

Анализ предыдущих исследований и публикаций. Вопросы национальной государственности, его укрепления и дальнейшего развития находятся в центре внимания аналитиков и представителей политической элиты. Необходимость сохранения суверенитета, наращивания мощи и умелого балансирования на региональных противоречиях заставляет экспертов постоянно изучать составляющие мощи государства, возможности укрепления национальной безопасности.

Представляют интерес концепции, модели развития региональных и международных в целом отношений ведущих экспертов-политиков западных стран. Это классические теории либерализма и неолиберализма, политического либерализма (Р. Арон, Г. Моргентау), считающего, что национальные государства должны выживать в постоянной борьбе за свое существование, неореализма, который представляют З. Бжезинский, Ф. Фукуяма, С. Хантингтон и др. Представители последнего направления считают, что государства, прежде всего, руководствуются принципом выживания. Представители неоклассического реализма (Г. Роуз) стоят на схожих с первыми позициях относительно возможностей функционирования государства. Р. Кохен и Дж. Най сформировали свое отношение к парадигме, называемой неолиберализмом [1].

Они и их последователи считают, что государство должно строить свою политику с учетом многочисленных акторов международных отношений, а не только сверхдержав. Нужно придерживаться универсальных идеалов и человеческих ценностей.

Как видно, на первом плане у исследователей стоят порой разные приоритеты политических ценностей. В целом чувствуется приближение поры глобализации, поскольку в высказываниях современных исследователей больше чувствуется тенденция общечеловеческого подхода.

Формулировка целей статьи (постановка задания). Целью написания данной статьи является обоснование идеи национальной государственности как основного принципа формирования политической власти в Азербайджане. Для этого нами будут рассмотрены некоторые модели и подходы как отечественных, так и зарубежных исследователей в данной сфере, конкретные политические действия в регионе и во всем мире в целом.

Изложение основного материала исследования. *Содержание понятия национальной государственности.* Мы придерживаемся точки зрения о понятии государственности, высказанной российскими учеными И.Л. Бачило и Л.А. Морозовой [2; 3]. Государственность – это совокупность политических институтов и структур, организованных с опорой на исторические традиции и реальную социально-политическую ситуацию, дающая возможность существования определенного политического режима и формы государственной власти. Это есть сама возможность для народа или нации существовать в особо организованном политическом пространстве, наряду с другими государственными акторами политической власти в мировом порядке.

Народ, этническая группа могут приобрести государственность и могут ее потерять. Таким образом и формируется традиция государственности.

Национальная государственность появляется с формированием нации, что становится возможным в условиях капитализма, при оформлении государственных границ, очерчивающих этническое пространство определенного народа, когда параллельно идет становление национального самосознания и национальной идеологии [4].

Несомненно, подходы к анализу характера и форм государственной власти учитывают современное развитие политической системы мира. На эти процессы влияют такие важнейшие факторы, как глобализация, роль различных групп (имеются в виду политические и экономические группы) в политическом развитии мировой цивилизации, и, как уже отмечалось выше, борьба за ресурсы. С точки зрения глобализации очень важно помнить, что все государства развиваются с учетом как общих факторов, которые свидетельствуют о единстве и взаимозависимости мира, так и конкретных, связанных с историческими традициями и условиями развития той или иной страны. В частности мы имеем в виду, что развитие финансовых и экономических структур существенно сблизило регионы и различные политические группировки, вне зависимости от состояния политической карты мира, то есть его полярности. Здесь есть и такой фактор, как духовное развитие, исторические культурные традиции и ментальность народа.

В сущности, сталкиваются между собой в процессе глобализации как стабильно развивающиеся, сближающие стороны моменты, так и духовно-нравственные и культурные компоненты, без которых невозможно существование и дальнейшее развитие каждого из народов, проживающих в мире.

Для обеспечения стабильности и успешности своего существования необходим учет региональных особенностей, а также особенностей общечивилизационного развития. Несомненно, здесь играет роль лидирующая позиция того или новая супергосударства в регионе или в мире.

Как бы активно не шла борьба за лидерство в мире, есть общие моменты в историческом развитии современной цивилизации, которые просто обязывают страны сближаться, решать общие вопросы. К примеру, это вопросы ядерной безопасности, мигрантов, безработицы, терроризма, проблемы экономического развития стран третьего мира и деградации окружающей среды. Возможности при этом у государств самые разные, но практика показывает, что формирование различных объединений, как на региональном, так и на общемировом уровне, способствует более качественному и быстрому решению назревших проблем.

Азербайджанская Республика стремится активно участвовать в процессах глобализации,

для чего принимает участие в ряде направлений международного экономического сотрудничества, кооперации в международной экономической интеграции. В этом плане следует отметить активное участие в деятельности Международного Валютного Фонда, Международного Банка, Европейского Банка Реконструкции и Развития. В целом Азербайджан стремится находиться в хозяйственных группировках прежде всего регионального плана, затем – в рамках Европейского Союза.

Создана особая модель международной специализации страны, когда в экспорте преобладают те или иные товары и услуги. Поскольку Азербайджан является нефтяной страной, ведущее место в импортной квоте занимают нефть и нефтепродукты. Всё это отражается на конкурентоспособности страны, то есть способности фирм и отраслей опережать соперника в завоевании ведущих позиций на международных рынках. Азербайджан делает всё необходимое для того, чтобы занимать достойное место в Европейском экономическом пространстве, а также в Европейской ассоциации свободной торговли. В целом именно эти направления определяют внешнеэкономическую политику страны, а также основные тенденции внутриэкономического развития.

Основы народной власти в Азербайджане прежде всего предполагают учёт внутриэкономического развития на основе соблюдения экономических интересов и экономической безопасности страны. Эта составляющая имеет отношение к национальной государственности. В международном плане Азербайджан активно участвует в операциях на международных валютных и фондовых рынках с целью стабилизации и регулирования национальной экономики, поддержания и стимулирования международной торговли в той части, которая связана с интересами страны, а также сокращения дефицита платежного баланса.

Наша страна активно кредитует государственные программы по отраслевому и региональному развитию и содействию малого и среднего бизнеса. Кроме того, как известно, страна активно участвует в инвестировании международных проектов, инфраструктуры, информационных технологий, телекоммуникаций. Помимо этого, по мере возможности, страна участвует в финансировании международной помощи, фундаментальных научных исследований, а также мероприятий по охране окружающей среды. В целом, именно учитывая национальные интересы и приоритеты страны, Азербайджан активно участвует в международной экономической деятельности, в деятельности международных экономических организаций. Именно этот приоритет лежит во главе политики, реализуемой государством, для укрепления национальной мощи страны.

Рамки, в которых существует современная национальная государственность Азербайджана, предполагают учет коренных изменений в отношениях к собственности, которые сложились после распада Советского Союза. Здесь имеются в виду приватизация, разгосударствление собственности. Владельцами собственности, как известно, стали люди, которые получили возможность вести бизнес, развивать экономику и различные хозяйственные сферы. При этом были учтены возможность и необходимость укрепления государственной власти, общественного порядка, преодоление коррупции, необходимость формирования реального собственника для формирования национальной экономики.

Были использованы такие возможности, как создание акционерных обществ, образование среднего класса, повышение степени открытости хозяйственной системы, создание предприятий прямого и смешанного владения, создание особых экономических зон всех типов на территории страны, а также вхождение Азербайджана в международные союзы и соглашения, то есть организации, которые определяют на Земле характер и темпы экономического развития.

Ясно, что здесь сформировались особые политические факторы и предпосылки, чтобы нормально функционировала национальная экономика. Имеются в виду многочисленные реформы, которые были проведены в стране за период независимости, связанные с формированием структуры и состава правительства, формирования института государственных служащих, аппарата управления на всех уровнях, причём все это должно было предполагать борьбу с коррупцией, с превышением необходимых рамок функционирования аппарата управления, системность проведения государственных реформ и совершенствование законодательной базы.

Здесь был важен учет процесса распределения, потребления, накопления национального богатства, а также четкий контроль за деятельностью органов государственной власти и хозяйственного управления.

Государственное строительство с учетом национальных особенностей предполагает также учёт культуры народа. Это очень сложное понятие, куда входит ментальность, совокупность форм и видов искусства, язык, быт система семьи и т. д. В современных условиях очень важно формирование национального самосознания, и на этот процесс влияют многочисленные факторы – как внутренние, так и внешние. Несомненно, что здесь базовую роль играют общечеловеческие ценности, среди которых следует назвать право на жизнь, право на работу, свободу и т. д.

Исторические условия, которые предшествовали современному развитию Азербайджана,

были достаточно сложными с точки зрения формирования национальной идентичности. Здесь сыграл свою роль ислам, который была привнесён извне, наряду с другими верованиями и религиозными традициями. Кроме того, сыграло свою роль геополитическое пространство, в котором существовало на протяжении многих веков данное государство, и национальная идентичность.

Здесь важную роль играли региональные отношения, которые связаны с деятельностью таких могущественных соседей, как Россия, Иран, Турция и т. д. Язык, быт, обычаи и традиции, формы государственного правления, развитие культуры и искусства в совокупности составили тот базис, на котором и формируется современное национальное самосознание азербайджанского народа.

На протяжении многих веков этот народ пережил разные формы государственности, входя в состав различных империй, блоков и группировок, а также функционирования в качестве независимого национального государства, как это было неоднократно на протяжении всей истории существования данной страны.

Идентичные ментальные черты, которыми обладают каждый из жителей Азербайджана, включают в себя определённые устойчивые архетипы, о которых подробно рассказывал своих произведениях известный учёный Гасан Гулиев [6, с. 6]. Образцы действий, согласно которым поступает каждый из нас, наследуются традицией и считаются вполне целесообразными для употребления. Традиция, как подчеркивает автор, вынуждает нас имитировать канонизированные образцы. Общество поощряет подобное поведение. Следует отметить, что, помимо архетипов, важную роль в современном национальном самосознании играют традиции государственности и управленческой структуры, которые формировались на протяжении последних столетий.

Именно общественная практика способствует тому, что закрепляются те или иные формы государственного управления и отвергаются те, которые не оправдали себя в повседневной жизни. Известно, что система государственной власти в Азербайджане определяется Конституцией, системой властных структур и системой управления. Несомненно, данная система управления переняла от предыдущих периодов исторического развития наиболее устойчивые, оправдавшие себя в жизни и связанные непосредственно с политической безопасностью элементы.

Путь развития национальной идентификации от различных форм человеческих общностей, например, рода, общины, этнической группы к национальной общности известен. В этом плане представляет интерес концепт глобального общества, в рамках которого выдвигаются различные

теории современного развития этнических групп. Многие выводы, сделанные представителями этого концепта, представляют значительный научный интерес. В частности следует согласиться с выводами социолога Роберта Рэдфилда о том, что существуют этнические сообщества, которые составляют первый уровень коллективной идентичности в социальной истории [8, с. 347]. Ясно, что здесь объединяет людей общая вера, происхождение, общие обычаи, язык и т. д.

Историческое развитие приводит к росту социальной дифференциации, что приводит к формированию новой общности – народа. Как подчеркивает другой исследователь, Рихард Турнвальд, народ объединяют такие факторы, как государственная территория, цивилизация, связанная с высокодифференцированной культурой. Но традиционное общество здесь остаётся, хотя и характеризуется более высокой степенью дифференциации в социальном устройстве, в политике, культуре [8, с. 348].

Как уже отмечалось выше, феномен нации рассматривается в современной науке неоднозначно. Известен подход Э. Гелльнера и Б. Андерсена, согласно которому нация – это искусственная конструкция общества модерна, но нация неотделима от государства. Нация предполагает новые формы идентичности, это объединение всех граждан в общем национальном и правовом административном пространстве [4].

Современный мир развивается в таком направлении, что постепенно все рациональные политические силы, которые, по мнению Э. Гелльнера, ставят перед собой конкретные задачи, связанные с понятием нации, сойдут на нет, и произойдет возврат к проекту Канта о гражданском обществе и вечном мире [9].

Отсюда проблематика в становлении, укреплении и дальнейшем развитии гражданского общества как во всём мире, так и конкретно в каждом из существующих государств. Идея гражданского общества не потеряла свою привлекательность ещё со времен эпохи Просвещения, представителем которой был также и упомянутый выше Иммануил Кант. Следовательно, в рамках гражданского общества есть возможность сохранить как национальную идентичность (скорее всего, следует говорить об этнической идентичности) и достичь консенсуса между общегуманитарными общечеловеческими интересами и ценностями и ценностями конкретного народа, этнической группы, обитающей на конкретной территории.

Выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении. В условиях демократизации и социальной модернизации, которые переживает каждая современная страна, в т. ч. и Азербайджан, можно будет предположить, что в будущем формирование гражданского общества

будет успешным, в результате чего будут созданы условия для формирования единого глобализационного и регионального сообщества. Основными направлениями развития будут именно достижения высокого уровня демократизации и модернизации

государства-нации. В результате этого можно будет объединиться на региональном, а также на мировом уровне и создать такие политические объединения, где люди будут являться гражданами и иметь при этом полноценный статус человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Лебедева М.М. Теоретические школы в международных исследованиях. Либерализм и неолиберализм. Мировая политика. М.: Аспект-Пресс, 2003. С. 32–34.
2. Бачило И.Л. Факторы, влияющие на государственность. Государство и право. 1993. № 7. С. 21–30.
3. Морозова Л.А. Современная российская государственность: проблемы теории и практики: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01. М., 1998. 313 с.
4. Андерсон Б., Бауэр О., Хрох М. Нации и национализм. М.: Праксис, 2002. 416 с.
5. Мехтиев Р.Э. О пользе познания истории в формировании национальной идеи. В 2 кн. Кн. I. М.: Столица, 2017, 684 с.
6. Кулиев Г. Архетипичные азери: лики менталитета. Баку: ЕниНесил, 2002. 248 с.
7. Национальная экономика / под общ. ред. К.И. Юсупова. М.: КНОРУС, 2012. 284 с.
8. Дугин А.Г. Геополитика. М.: Академический проект Гаудеамус. 2011. 583 с.
9. Кант И. К вечному миру. Собрание сочинений в 6 т. М.: 1966. Т. 6.

ТЕРРОРИЗМ И ТЕРРОРИСТИЧЕСКИЕ АКТЫ КАК МЕХАНИЗМ ОРГАНИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНФЛИКТОВ

TERRORISM AND TERRORIST ACTS AS A MECHANISM ORGANIZATION OF INTERNATIONAL CONFLICTS

Мирзаде Л.Ф.,

доцент,

заведующий отделом «Северный Кавказ»

Института Кавказоведения

Национальной академии наук Азербайджана

Исследование терроризма и террористических актов в интерпретации с международными конфликтами является актуальной проблемой XXI века. Данные феномены представляют собой прямую угрозу для граждан и национальной безопасности государств. В международной сфере они подвергают опасности мировое сообщество, разрушают межгосударственные отношения, доводя их до вооруженных конфликтов, уносящих жизни невинных граждан. В разрушительной обстановке организаторы преступных террористических действий вмешиваются во внутренние дела стран и устанавливают тотальный контроль над суверенными политиками. Разоблачение преступных, террористических организаций с целью предотвращения террористических угроз – необходимость современности.

Ключевые слова: терроризм, террористические акты, террористические угрозы, многоаспектность проблемы, история появления терроризма, международный терроризм, терроризм как деформированное мультиявление.

Дослідження тероризму і терористичних актів в інтерпретації з міжнародними конфліктами є актуальною проблемою XXI століття. Ці феномени є прямою загрозою для громадян і національних безпек держав. У міжнародній сфері вони наражають на небезпеку світову спільноту, руйнують міждержавні відносини, доводячи їх до збройних конфліктів, що забирають життя невинних громадян. У руйнівній обстановці організатори злочинних терористичних дій втручаються у внутрішні справи країн і встановлюють тотальний контроль над суверенними політиками. Викриття злочинних, терористичних організацій із метою запобігання терористичних загроз – необхідність сучасності.

Ключові слова: тероризм, терористичні акти, терористичні загрози, багатоаспектність проблеми, історія появи тероризму, міжнародний тероризм, тероризм як деформоване мультиявище.

The study of terrorism and terrorist acts in the interpretation of international conflicts is an urgent problem of the XXI century. These phenomena pose a direct threat to citizens and national security of states. In the international sphere, they endanger the world community; destroy interstate relations, leading them to armed conflicts that take the lives of innocent citizens. In a destructive situation, the organizers of criminal terrorist acts interfere in the internal affairs of countries and establish total control over sovereign politicians. Exposing criminal, terrorist organizations to prevent terrorist threats is a necessity of modern reality.

Key words: terrorism, terrorist acts, terrorist threats, multidimensionality of the problem, the history of the emergence of terrorism, international terrorism, terrorism as a deformed multi-phenomenon.

Постановка проблемы. Однокоренные феномены терроризма являются многогранными и поэтому исследуются с точки зрения ученых, представляющих разные науки: философию, социологию, психологию, конфликтологию, юриспруденцию, политологию и т.п. Благодаря им создана массивная, теоретическая, мультидисциплинарная база, которая постоянно пополняется новыми исследованиями. В соответствии с многоаспектностью, подверженностью к видоизменениям, научные подходы к явлению терроризма различаются в зависимости от вида и ракурса рассмотрения.

Французские ученые Я. Майад [9, с. 146] и А.М. Дурантон-Крабо [5, с. 221] определяют понятие «терроризм», в целом относя его к преступлению, которое угрожает человеческому спокойствию и безопасности, оскорбляет всеобщую совесть и наносит ущерб человеческому достоинству.

Американские ученые В. Маллисон и С. Маллисон рассматривают международный терро-

ризм с точки зрения общей теории права. Они дают определение террору: «это систематическое исполнение крайнего насилия для достижения публичных или политических целей» [8, с. 21].

У. Бек, Э. Гидденс, Б. Гросскап, М. Креншоу, У. Лакер, С. Ломброзо, Н. Ливингстон, М. Функе, А. Шмидт рассматривают терроризм в сфере политики. Э. Арегача определял терроризм как акты, сами по себе являющиеся традиционными формами общеуголовных преступлений, но совершаемые преднамеренно с целью вызвать панику, беспорядок и террор в организованном обществе, разрушить общественный порядок, парализовать противодействие террору со стороны общественных сил и интенсифицировать беды и страдания общества [2, с. 70].

Российские ученые – Н.Н. Афанасьев, А.А. Веселицкий, А.С. Грачев, А.В. Герасимов, Е.П. Кожушко, А.А. Козлов, Д.В. Ольшанский и другие – интересны анализом основных направлений современного терроризма, ими исследуются мотивы

действия террористов, идеологические корни терроризма: социальные, психологические, мировоззренческие. В этих трудах рассматриваются аспекты процесса трансформации терроризма как такового в «международный терроризм» [11].

Вклад в исследование проблем политического терроризма внесли азербайджанские ученые – А. Гасанов, М. Гасымлы, Я. Махмудов, Э. Махмудов, Р. Севдималиев и многие другие. Их постановку резюмируем словами А. Алакбарова – помощника первого вице-президента Азербайджана, исполнительного директора Фонда Гейдара. В ходе церемонии официального открытия Дней культуры Азербайджана, проводимых в городе Канны, он сказал: «Терроризм – преступление против всего человечества, независимо от того, где он совершается». Коснувшись ужасного теракта, приведшего к гибели большого количества людей в Ницце 14 июля 2016 г., он подчеркнул, что Азербайджан хорошо понимает благодаря пережитому, что такое терроризм, горечь и боль гибели безвинных людей [1].

Постановка задания. Целью статьи является анализ явления терроризма как механизма организации международных конфликтов.

Изложение основного материала. Происхождение терроризма мировая история относит к 66–73 гг. до н.э., это террористические акты, организованные еврейской политической группировкой zelotim (гр. «ревнителю»), боровшихся методами террора против римлян за автономию Фессалонии. Затем были Варфоломеевская ночь, Французская буржуазная революция, Парижская коммуна, инквизиция, которые вошли в историю как символы жестокости и неоправданного насилия. Все последующие проявления террористических действий ассоциируются с жестокостью, насилием и страхом, а также с их организаторами: легионерами Калигулы, опричниками Ивана Грозного, последователями Робеспьера, НКВД Сталина, службами безопасности Гитлера, Мао Цзэдуна, Пол Пота, Пиночета, Хусейна и т.д. [10].

В фашистской Германии механизм диктатуры включал в себя отличавшийся крайней жесткостью террористический аппарат: СА, СС, гестапо, «Народный трибунал» и другие. Фашизм явился смертельной угрозой для всего человечества, поставив под вопрос существование многих народов. Использовалась тщательно разработанная система массового уничтожения людей, по некоторым подсчетам, через концентрационные лагеря прошло около 18 млн человек всех национальностей Европы. В XX в. спектр мотивов для использования методов террора не только существенно расширился, но и стал постоянным фактором общественной жизни.

Спецслужбы ряда тоталитарных государств в своей деятельности стали использовать террори-

стические методы. Государственный терроризм принял такой размах, что 39-я сессия Генеральной Ассамблеи ООН в 1984 г. приняла специальную резолюцию «О недопустимости политики государственного терроризма и любых действий государств, направленных на подрыв общественно-политического строя в других суверенных государствах» [12].

Наибольшую угрозу для мирового сообщества представляет международный терроризм, стремительный рост которого привел к страданиям и гибели большого числа людей. По данным журнала «Экономист», число жертв международного терроризма с 1968 г. по 1995 г. составило около 9 тыс. человек, а с 1996 г. по 2000 г. – уже около 5 тыс. человек.

Начало XXI в. вошло в историю человечества из-за небывалого по количеству человеческих жертв террористического акта в Нью-Йорке 11 сентября 2001 г. со стороны религиозных экстремистов [10].

Несмотря на то, что среди глобальных угроз человечеству международный терроризм не входит в десятку самых опасных, от этого он не теряет своей разрушительной силы и не становится безопасней, потому что он выстроен на человеконенавистничестве, и никакие социальные причины не могут служить ему оправданием. Деятельность террористических групп и организаций с середины XX в. не имеет границ. Несмотря на активную борьбу с этим уродливым антигуманным явлением, никто не застрахован от его угроз и нападений. Используя терроризм и его проявления, заинтересованные субъекты вносят в международную обстановку страх и ужас, разрывают налаженные внешние связи чужих стран, нарушают международное право и права человека.

Фактически, террористические действия выражают беспочвенные амбиции и притязания агрессивных международных субъектов на то, что, по международному праву, им не положено. Стоит ли после этого говорить об исчезновении этических оправданий террористов?...

Тем не менее Ю. Касперович в своей статье «Терроризм: история и сущность явления», справедливо замечает: «<...>если террористы прошлого стремились найти этические оправдания своим действиям и направляли их только против тех, на ком, с их точки зрения, лежала ответственность за существующее положение, то современные террористы демонстрируют цинизм и готовность пренебрегать жизнью большого числа ни в чем не повинных людей» [6]. Это происходит по ряду причин: во-первых, зачастую, устроители террористических актов остаются безнаказанными; во-вторых, террористические организации имеют заказчиков, впоследствии их прикрывающих. В своем трехтомном издании азербайджанский ученый М. Гасымлы

подчеркнул: «Происходящие в мире геноциды являются результатом безнаказанности совершивших их лиц» [4].

Задача террористов – нанести максимальный ущерб, не считаясь с человеческими жертвами, посеять панику в обществе, вызвать у людей неверие в способность властей контролировать ситуацию, нарушить спокойную и безопасную жизнь граждан. Акции террористических организаций направляются не только на обострение и дестабилизацию обстановки в конкретном регионе, но и на захват власти, территориальный передел, насильственное изменение конституционного строя» [13, с. 38].

Подобным образом действуют армянские террористические организации. С целью проведения сепаратистских террористических актов и геноцида армянские лобби создают партии, организации, которые берут на себя ответственность преступлений. Такими организациями являются: «Арменакан», «Гнчак», «Дашнакцутюн» (первоначальное название «Содружество армянских революционеров»), террористические группы, «Мстители за армянский «геноцид», «DRO» и ее подразделения – «DRO-8», «DRO-88», «DRO-888», «DRO-8888»; «секретная армянская освободительная армия» (АСОА), «Армянская секретная армия освобождения Армении» (ASALA), «Армянское освободительное движение», «Армянский освободительный фронт», «Группа Орли», «Отряды (коммандос) справедливости армянского «геноцида», «Союз Армян», «Демократический фронт», «Апостол» [3].

Следует отметить, что после окончания второй мировой войны, в 1948 г. была введена международная конвенция «О предупреждении преступления геноцида и наказания за него» [7], устанавливающая уголовную ответственность лицам, виновным в совершении террористических действий. Однако никакая конвенция, никакая резолюция не послужили препятствием для армянского террора. Они продолжали развивать свои идеи-притязания на территории соседних стран – Азербайджана (Карабаха и Нахчывана) и Грузии (Джавахетии) в целях строительства собственного государства «Великая Армения». В 1988 г. Армения стала инициатором Нагорно-карабахского конфликта с целью отторжения от Азербайджана его исконных земель в Карабахе, Зангезуре, Нахчыване и других регионах. В 1992–1993 гг. она захватила около 20% азербайджанской территории [14]. Около миллиона азербайджанцев, изгнанных со своих исконных мест проживания, стали беженцами.

Почти тридцать лет Азербайджан боролся за восстановление своей территориальной целостности. Мировое сообщество и международные организации признали территориальную целостность Азербайджана, поддерживали и поддерживают справедливое урегулирование конфликта в соответствии с нормами международного права.

Правовым обоснованием разрешения конфликта являются: Устав ООН, Хельсинкский заключительный акт, 4-я резолюция Совета Безопасности ООН, резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН в 2008 г., постановления и резолюции Движения неприсоединения, ОБСЕ, Совета Европы, НАТО, Европейского парламента, Организации Исламского сотрудничества и других международных организаций, нормы и принципы международного права. Приведенные документы подтверждают суверенитет, территориальную целостность и неприкосновенность, признанных на международном уровне границ Азербайджана. Однако все решения остаются документальными, потому что Армения предпринимает всяческие попытки в целях недопущения их реализации.

Следует отметить, что азербайджанская армия обладает военной мощью для освобождения своих территорий и уже доказала это благодаря операциям, проведенным в 2016 г. и мае–июне 2018 г.

Однако Азербайджан всегда проводил политику мира и сотрудничества, война с Арменией была начата не им, для него данная война – справедливая, он является пострадавшей стороной. Однако, несмотря на то, что он пострадал, проигравшим его назвать нельзя: война с Арменией способствовала возрождению национального сознания и единства азербайджанцев, Азербайджан превратился в сильное, независимое государство с развитой экономикой, включенной в мировой рынок, стал автором региональных нефтяных, газовых и коммуникационных проектов. Армения оказалась изолированной от региональной жизни и проектов.

При этом азербайджанская сторона никогда не была сторонницей кровопролития. Политика Азербайджанской Республики всегда провозглашала мирное урегулирование карабахского конфликта. Но переговорный процесс не может длиться вечно, и терпение азербайджанского народа переполнилось.

Выводы. Резюмируя изложенное, отмечу собственный взгляд на феномен терроризма и других, однокоренных с ним мультявлений – это деформированное восприятие действительности, выстроенное на собственных, искаженных амбициях, человеконенавистничестве и вседозволенности; на государственном уровне, с приоритетом собственного превосходства, привнесенное в национальную идею. Если у агрессивных международных субъектов находятся покровители, пользующиеся амбициями террористов, в целях продвижения собственных интересов, они должны понимать, что в будущем, в случае несовпадения их интересов с агрессорами, этот механизм может быть направлен против них самих. Для сохранения глобального мира будущим поколениям необходима консолидация сил всего мирового сообщества в борьбе с террористическими проявлениями, их обличением и наказанием.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Алакбаров А. Азербайджан хорошо понимает, что такое терроризм. URL: <https://ru.sputnik.az/> (Дата обращения: 13.04.2017).
2. Aregecha E. The indian journal os International. Law. 1977. V. XVII. № 1, p. 70.
3. Армянские террористические организации. URL: <http://supremecourt.gov.az/ru/static/view/183> (Дата обращения: 28.06.2018).
4. Гасымлы М. Агрессия Армении против Азербайджана / презентация трехтомника и монографии об агрессии Армении против Азербайджана. URL: <https://special.azertag.az/ru/xeber/939060/> (Дата обращения: 31.03.2016).
5. Duranton-Crabol A.M. L'Europe de l'extreme droite de 1945 a nos jours. Bruxelles, 1991, p. 221.
6. Касперович Ю. Терроризм: история и сущность явления. Ж. БМП. М., 2008. URL: http://www.psj.ru/saver_magazines/detail.php?ID=8115/ (Дата обращения: 04.01.2008).
7. Конвенция ООН «О предупреждении преступления геноцида и наказания за него». 9 декабря 1948 г. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml/ (Дата обращения: 25.06.2018).
8. Ляхов Е.Г. Политика терроризма – политика насилия и агрессии. М., 1987, с. 21.
9. Mayaud Y. Le terrorisme. Paris, 1997. 146 p.
10. Мировая история терроризма. URL: <http://xne1.afidiskdd7a4d.com/about/bezopasnost/> (Дата обращения: 20.06.2018).
11. Особенности освещения явления «международный терроризм» в газетной периодике России: по материалам газет «Российская газета», «Известия», «Независимая газета», «Газета.ру» с 2000 по 2006 гг. URL: <http://www.dissercat.com/content/osobennosti-osveshcheniya-yavleniya-mezhduna-rodnyi-terrorizm-v-gazetnoi-periodike-rossii-po-#ixzz5JyuwQUVj/> (Дата обращения: 18.06.2018).
12. Резолюция ГА ООН «О недопустимости политики государственного терроризма и любых действий государств, направленных на подрыв общественно-политического строя в других суверенных государствах». 39 сессия, 1984 г. URL: <http://www.un.org/ru/ga/39/docs/39res.shtml/> (Дата обращения: 29.06.2018).
13. Савенко Г.П. Терроризм на Северном Кавказе: исторические предпосылки и региональная специфика: Дис. Ставрополь: СГУ, 2008, 232 с.
14. Сафаров Р. К вопросу об исторической географии Зангезура. URL: <http://1905.az/ru> (Дата обращения: 28.06.2017).

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ У ПРОВІДНИХ КРАЇНАХ СВІТУ

FEATURES PROVIDING INFORMATION SECURITY IN THE WORLD LEADING COUNTRIES

Олефір І.В.,

*аспірант кафедри суспільно-політичних наук,
глобалістики та соціальних комунікацій*

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

У статті йдеться про інформатизацію суспільства як про глобальний процес, який потребує глибокого та продуманого підходу до його трансформації. У зв'язку з тим, що рівень розвитку та інформатизації країн світу різний, це веде до цифрового відставання одних країн від інших, що підвищує інформаційну небезпеку. При цьому такі провідні країни, як США та країни-члени Європейського Союзу, останнім часом приділяють значну увагу питанням забезпечення інформаційної безпеки, яку вони поставили на провідне місце у системі забезпечення національної безпеки. Якщо США веде політику більш наступального характеру з метою попередити інформаційні небезпеки, які можуть становити загрозу державі у будь-якій точці земної кулі, то країни ЄС намагаються виробити надійні підходи до захисту свого інформаційного середовища та громадян. Україні необхідно вибудувати свою систему забезпечення інформаційної безпеки відповідно до європейських країн на основі двосторонньої та багатосторонньої співпраці.

Ключові слова: інформаційна безпека, інформаційні війни, гібридна війна, інформаційне середовище.

В статье говорится об информатизации общества как о глобальном процессе, требующем глубокого и продуманного подхода к его трансформации. В связи с тем, что уровень развития и информатизации стран мира разный, это ведет к цифровому отставанию одних стран от других, повышает информационную опасность. При этом такие ведущие страны, как США и страны-члены Европейского Союза, в последнее время большое внимание уделяют вопросам обеспечения информационной безопасности, которую они поставили на ведущее место в системе обеспечения национальной безопасности. Если США ведет политику более наступательного характера с целью предупредить информационные опасности, которые могут представлять угрозу государству в любой точке земного шара, то страны ЕС пытаются выработать надежные подходы к защите своего информационного пространства и граждан. Украине необходимо выстраивать свою систему обеспечения информационной безопасности в соответствии с европейскими странами на основе двустороннего и многостороннего сотрудничества.

Ключевые слова: информационная безопасность, информационные войны, гибридная война, информационная среда.

This article is about informatization of society as a global process, which requires a thorough and thoughtful approach to its transformation. Due to the fact that the level of development and informatization of the countries in the world is different, it leads to the digital lag of some countries behind others, which increases the information danger. At the same time, such leading countries as the United States and the European Union member states have recently paid considerable attention to the issues of information security which they have put in the leading place in the system of providing national security. While the US leads a more aggressive policy in order to prevent information dangers that could pose a threat to the state anywhere in the world, the EU countries are trying to develop reliable approaches to protect their information environment and citizens. Ukraine needs to build up its information security system in accordance with the European countries and on the basis of the bilateral and multilateral cooperation.

Key words: information security, information wars, hybrid war, information environment.

Постановка проблеми. Інформатизація суспільства у розвинених країнах світу – це глобальний процес, який не може бути здійснений одним кроком або рішенням уряду тієї чи іншої країни.

Зважаючи на важливість і складність цих перетворень, цей процес потребує глибокого та продуманого підходу до трансформації суспільства.

Як показав аналіз результатів формування інформаційного суспільства, країни демонструють неоднакові рівні життя різних груп населення, але виграють від процесів інформатизації ті країни, які є активними їх учасниками. Між розвиненими країнами і країнами, які не встигають за сучасними темпами розвитку, збільшується цифровий розрив. Монополія на інтелекту-

альну власність у виробництві товарів і послуг перетворюється на основну потребу провідних виробничих процесів.

Разом із тим, інформаційні технології породжують і нові види небезпек, які пов'язані перш за все з захистом інформаційних ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Провідними вітчизняними дослідниками, які займаються проблемами інформаційної безпеки, є: В.М. Бебик, В.А. Ліпкан, Є.В. Магда, Г.Г. Поцепцов, Г.В. Хоружий, І.С. Чиж та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета роботи полягає у визначенні особливостей забезпечення інформаційної безпеки у провідних країнах світу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Однією з перших країн, що почала розбудову інформаційного суспільства, були Сполучені Штати Америки. Ті умови розвитку інформаційних технологій, які утворилися у другій половині ХХ ст., дали США змогу випередити весь світ у питаннях інформатизації та перетворити інформаційні технології на стратегічний ресурс. Оскільки у США інформаційна інфраструктура найбільше пов'язана з інформаційною безпекою, політика держави у цій сфері стала пріоритетною у забезпеченні національної безпеки.

Маючи наймогутнішу армію, яка забезпечена найновішою технікою, Сполучені Штати Америки виділяють значні кошти на забезпечення інформаційної безпеки, щоб запобігти завданню колосальної шкоди як окремим державним об'єктам, так і усій країні загалом.

Потужний поштовх у розробці та впровадженні інформаційних технологій у суспільне життя у США спричинило закінчення «холодної» війни, яке призвело до скорочення витрат на оборону. Це могло б призвести до відставання військових технологій від громадянських. Для того щоб уникнути такої ситуації, США здійснили реформу військових закупівель, яка мала на меті збільшити витрати на дослідження і розробки через скорочення військового виробництва і зробити пріоритетною галуззю модернізацію військово-технічної системи [3, с. 150]. Військова продукція та нове озброєння для армії мали відповідати стандартам, які використовувалися у громадському секторі [10].

Також широке поширення здобули технології подвійного застосування. Закупівлі продукції некомерційного сектору приділялася особлива увага. Через розширення урядом США хвильових діапазонів для комерційного мобільного зв'язку шляхом скорочення діапазонів, які використовувалися військовими, відбулося збільшення кількості споживачів продукції бездротового зв'язку. Потреба у мобільному з'єднанні стала причиною продажу вільних частот на аукціоні, а це дало змогу державі отримувати кошти від продажу ліценцій на ринку.

Незважаючи на те, що військова міць США найбільша за інші країни і жодна інша держава не почне проти них війну, є небезпеки терористичних атак, які можуть бути реалізовані будь-якими особами, які мають комп'ютери.

З метою забезпечення національної безпеки США започаткували політику, що спрямована на встановлення контролю не лише над національним простором США, але й розширенням можливостей свого впливу на інші країни.

Мета збройних сил США – перевага інформаційних систем порівняно з іншими країнами. Заради цього США об'єднали роботу космічного та стратегічного управлінь. Космічні ресурси відіграють визначальну роль у попередженні загроз та

здійсненні превентивних дій. Це дає змогу США володіти максимальною інформацією про своїх можливих супротивників.

Інформаційні технології та космічні розробки допомагають зрозуміти та відстежити супротивника, виявити його ворожі наміри на ранніх стадіях та знешкодити потенційні загрози. Такі можливості відсувають традиційні методи ведення збройної боротьби на друге місце. Основою сьогоденніших воєнних операцій є інформаційні технології, за допомогою яких США можуть знешкоджувати ворогів, руйнуючи їхні інформаційні системи. Інформація про супротивника, його місцезнаходження, військовий потенціал дають змогу застосовувати проти нього як традиційну зброю, так і інформаційну.

Із метою ефективної реалізації таких завдань у США було затверджено «План дій по розвитку інформаційних операцій» [8, с. 23]. Він визначав такі основні особливості стримування супротивника:

- застосування усіх можливих засобів при стримуванні супротивника;
- здійснення впливу на командування супротивником;
- порушення намірів супротивника;
- максимальний контроль інформаційно-телекомунікаційних мереж супротивника.

З цього випливає, що США забезпечують свою інформаційну безпеку шляхом попередження дій потенційного супротивника. Через наявність технологічної переваги, якою володіють США, країна має змогу отримувати, обробляти та використовувати інформацію, одночасно перешкоджаючи супротивнику здійснювати подібні речі. Це дає змогу США досягати військової переваги у невійськовий час.

Європейський Союз у забезпеченні своєї інформаційної безпеки пішов дещо іншим шляхом. Хоча найбільшою небезпекою для ЄС стала російська пропаганда, яка почала проявляти свою агресивність, починаючи з 2014 р., але заходи із забезпечення інформаційної безпеки реалізувалися ЄС з початку формування інформаційної системи.

Ще з 1950-х рр. країни-члени ЄС почали виокремлювати інформаційні загрози та небезпеки як важливий складник інформаційного суспільства. Лісабонський договір 2009 р. перевів усі юридичні документи та заходи, які відповідали за забезпечення інформаційної безпеки, в юридичні норми ЄС [11, с. 42].

Ще у 2001 р. було видано Повідомлення «Мережева та інформаційна безпека: пропозиції по переходу для європейської політики». Цей документ зазначав основні тенденції, які були присутніми у системі забезпечення інформаційної безпеки.

Цей документ закріплює за інформацією та комунікаціями ключове місце серед факторів сучасного економічного та соціального розвитку. Через це питання інформаційної безпеки виноситься на перше місце в сучасному світі. Інформаційна безпека стосується усіх учасників комунікаційного процесу державної влади, приватних осіб та бізнесу.

З метою захисту від основних загроз інформаційної безпеки Європейський Союз сформував низку заходів:

1) підвищення освіченості населення в інформаційній сфері (створення і реалізація освітніх програм, обмін новітніми технологіями тощо);

2) створення системи попередження та інформування через взаємозв'язок аварійних служб та підвищення їх професіоналізму;

3) технологічна підтримка новітніх розробок у галузі забезпечення інформаційної безпеки;

4) створення законодавства в інформаційній сфері;

5) співпраця країн-членів у сфері вироблення спільних рішень щодо забезпечення безпеки державних установ та урядових організацій;

6) міжнародна співпраця країн із міжнародними організаціями у сфері інформаційно-комунікаційних технологій.

Після формування теоретичних положень європейської політики забезпечення інформаційної безпеки Європейська Комісія та інші установи ЄС почали їх втілення.

Велику увагу ЄС приділив боротьбі з кіберзлочинністю. Так, у 2007 р. ЄС видав Повідомлення «На шляху до загальної політики по боротьбі з кіберзлочинністю» [1, с. 108]. Основною його метою була поєднати роботу правоохоронних органів, держави та бізнесу у сфері боротьби з кіберзлочинами і забезпечити міжнародну співпрацю у цій сфері.

Оскільки у руках приватного сектору знаходиться велика частина інформаційної інфраструктури, то він, насамперед, має бути зацікавлений у боротьбі з кіберзлочинністю.

ЄС залучає до співпраці у цій сфері інші країни, які не є членами співтовариства.

Проводячи роботу серед власних громадян, ЄС зазначає, що мешканці Союзу мають використовувати ті технології, які вже перевірені. Усі користувачі інтернету мають бути захищені онлайн.

Тому, щоб максимально захистити громадян в інформаційному середовищі, необхідно реалізувати такі заходи:

1) підвищити рівень збирання та обробки інформації;

2) реалізувати технології захисту від кібератак;

3) створити єдину європейську базу з кіберзлочинністю;

4) реалізувати заходи і програм, які забезпечують боротьбу з кіберзлочинністю на міжнародному рівні;

5) розробляти засоби з інформування користувачів про порушення систем безпеки;

6) проводити навчальні заходи з підготовки та боротьби з можливими загрозами кібербезпеці;

7) запроваджувати гарячі лінії, які б змогли приймати інформацію про кіберзлочини.

На відміну від США, ЄС вживає заходів із захисту своїх мереж і громадян від негативних впливів, які можуть надійти з інформаційних мереж. Основну свою роботу ЄС зосереджує на захисті користувачів від онлайн-загроз та попередженні кібератак. Для того, щоб ці заходи стали ефективними, завдання Євросоюзу полягає в організації відповідної роботи на загальноєвропейському, міжнародному та національному рівнях. Оскільки ЄС не претендує на світового гегемона та не проводить політики активної присутності в усьому світі, він не ставить собі за мету контроль за діяльністю різних країн та угруповань, які можуть бути потенційними супротивниками.

Найбільшу загрозу інформаційній безпеці ЄС протягом останніх років становить Росія. Це веде до погіршення внутрішньополітичної ситуації в певних країнах-членах ЄС, виникнення серйозних непорозумінь на наднаціональному рівні.

Після застосування санкцій до Російської Федерації Німеччина стала першочерговим об'єктом російських кібератак та пропаганди. Російська пропаганда має успіх. Мета Росії – послаблення єдності європейських країн. Європейські установи разом із НАТО почали вживати заходів із протидії російській пропаганді. Будь-яка проблема європейської політики опрацьовується Росією та доноситься до європейських громадян із негативного боку.

Через це у 2014 р. ЄС створив робочу групу, яка б вивчала можливості опору російській пропаганді [6, с. 7].

До цього питання долучилася і Україна, оскільки вона найбільше потерпає від російської пропаганди.

В Україні ситуація дещо інша, оскільки вона потрапила під вплив російської інформаційної агресії з перших днів незалежності. Нині інформаційна агресія Росії переросла у гібридну війну [5].

Розуміючи велике значення невоєнних методів перед силою зброї, Росія витрачає великі кошти на інформаційні ресурси. На Програму «Інформаційне суспільство» у 2011–2020 рр. видатки з російського бюджету мають становити 40,6 млрд дол. США. Зокрема, ця Програма включає поширення телепередач, які транслюються російськими ЗМІ по усьому світі [4].

Захищаючись від російської пропаганди, Україна має випрацювати власну модель інфор-

маційної безпеки, яка б змогла не лише розпізнавати негативні інформаційні впливи, але і вчасно їх знешкоджувати. Найбільше Росія маніпулює на наведеному нижче [9, с. 23]:

- завдання шкоди іміджу України на міжнародній арені;
- зниження значимості України у геополітичному середовищі;
- висвітлення подій, які викривлюють та дестабілізують ситуацію;
- пропаганда меншовартості серед населення України;
- популяризація російської мови і зниження значення української, шляхом трансляції російськомовних фільмів, телепрограм, радіопередач.

Будуючи інформаційне суспільство, Україна має виробити модель власної інформаційної безпеки, з урахуванням міжнародного досвіду та аналізу інформаційної політики Росії, яка велася та буде вестися увесь час співіснування.

Інформаційна політика України має стосуватися внутрішніх і зовнішніх аспектів діяльності держави. Внутрішня інформаційна політика має бути спрямована на задоволення внутрішніх потреб у країні і суспільстві. Зовнішня політика має максимально забезпечувати просування інтер-

есів України на міжнародній арені та формування позитивного іміджу [2, с. 110].

Як вважає більшість спеціалістів і дослідників інформаційного суспільства, адекватне використання інформації в розвиненому інформаційному середовищі сприяє формуванню інформаційної державної політики [7].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. З огляду на вищевикладене, можемо зазначити, що вплив на український інформаційний простір інших держав може здійснюватися через відсутність механізмів у забезпеченні її інформаційної безпеки. Тому система інформаційної безпеки України повинна мати аналогію з європейськими підходами та бути максимально інтегрованою в європейські безпекові мережі. Засоби масової інформації мають бути з'єднуючою ланкою між Європейським Союзом, європейськими цінностями, підходами, стилем життя та українським населенням. Оскільки в Україні спостерігається нерівномірне забезпечення інформаційними ресурсами населення, пріоритетним завданням, яке стоїть перед українською владою, є створення інформаційного середовища, яке б охоплювало усю територію України, а інформаційні продукти, які створюються в Україні, могли б поширюватися на міжнародному ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: Учебник для вузов / Рук. авт. колл. и отв. ред. д.ю.н., проф. Л.М. Энтин. М.: Норма, 2007. С. 108–109.
2. Карпенко В.О. Інформаційна політика та безпека: [підручник] / В.О. Карпенко. К.: Нора-Друк, 2006. 320 с.
3. Роговский Е.Л. Создание военно-промышленного комплекса США. Экономика США / Под ред. В.Б. Супяна. СПб.: Питер, 2003. С. 386.
4. Російська пропаганда. URL: <http://forum.pravda.com.ua/index.php?topic=786907>.
5. Российская пропаганда завоевывала сердца и умы Евросоюза. URL: <http://geopolitica.info/euobserver-gossiyskaya-propaganda-zavoevala-serdtsa-i-umy-evrosoyuza.html>.
6. Хоружий Г. Російська гібридна пропаганда як складова «Гібридної війни». Освіта регіону. 2016. № 4. С. 6–15.
7. Чиж І.С. Україна: шлях до інформаційного суспільства. К.: Либідь, 2004. 287 с.
8. Шариков П.А. Политика США в области информационной безопасности: дис. ... канд. полит. наук / Учреждение Российской Академии наук Институт США и Канады РАН, М. 2009. 215 с.
9. Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як її протидіяти. «Демократичне врядування». Науковий вісник. 2014. Вип. 13. С. 23–28.
10. Шлыков В. Глобализация военной промышленности. Время новостей. 2006. № 15, 31 января.
11. Энтин Л.М. Право Европейского Союза. Новый этап эволюции: 2009–2010 годы. М.: Изд-во Аксиом, 2009. С. 42–46.

ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ФАКТОР В ЕВОЛЮЦІЇ ПАРТІЙНОГО ЛАНДШАФТУ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ (2015–2018 РР.)

ELECTORAL FACTOR IN THE EVOLUTION OF PARTY LANDSCAPE OF THE VISEGRÁD GROUP COUNTRIES (2015–2018)

Остапеч Ю.О.,

*доктор політичних наук,
професор кафедри політології і державного управління,
декан факультету суспільних наук
Ужгородського національного університету*

Охарактеризовано загальні особливості функціонування і розвитку партійних систем Центрально-Східної Європи. Проаналізовано парламентські вибори в Республіці Польща (2015), Словацькій Республіці (2016), Чехії (2017), Угорській республіці (2018). Показано вплив результатів виборів на формат партійних систем. Розраховано індекси Педерсена, Галлахера, ефективної кількості партій, агрегації за результатами виборів. Зроблено висновки щодо перспектив розвитку партійних систем і причин високого рейтингу правих партій у досліджуваних країнах.

Ключові слова: парламентські вибори, партійні системи, країни Вишеградської групи, праві партії, антисистемні партії.

Охарактеризованы общие особенности функционирования и развития партийных систем стран Центрально-Восточной Европы. Проанализированы парламентские выборы в Чехии (2017), Венгерской Республике (2018), Республике Польша (2015), Словацкой Республике (2016). Показано влияние результатов выборов на формат партийных систем. Рассчитаны индексы Педерсена, Галлахера, эффективного количества партий, агрегации за результатами выборов. Сделаны выводы о перспективах развития партийных системы и определены причины высокого рейтинга правых партий в исследуемых странах.

Ключевые слова: парламентские выборы, партийные системы, страны Вишеградской группы, правые партии, антисистемные партии.

There were characterized general specifics of Central Europe party system's functioning and development. There were analyzed parliament elections in Czech Republic (2017), Hungary (2018), Republic of Poland (2015) and Slovak Republic (2016). It was shown the influence of election results on the party system's format. There were calculated the indexes of Pedersen, Gallagher, effective number of parties, aggregation according to the results of elections. There were made the conclusions about the perspectives of the party system's development and reasons of the high rating of the right wing parties in examined countries.

Key words: elections, party systems, Visegrad Group countries, right-wing party, antisystemic parties.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Розвиток партійних систем у суспільствах, що трансформуються, пов'язаний із логікою демократичного транзиту [8; 10; 13], і завершується така еволюція консолідацією партійної системи. Консолідація партійних систем, на думку російського дослідника А. Щербака, вимірюється двома показниками: 1) зниженням рівня фрагментації партійної системи (зменшенням кількості парламентських та електоральних партій); 2) зниженням рівня електоральної неусталеності (зменшення кількості голосів виборців, які на кожних виборах голосують за різні політичні сили) [16, с. 47].

На нашу думку, консолідація партійної системи також пов'язана і з рівнем націоналізації партійної системи. Під процесом націоналізації партійних систем розуміють уніфікацію електоральної підтримки політичних партій у різних адміністративно-територіальних частинах держави. Сутність процесу націоналізації полягає в територіальній гомогенізації електоральної поведінки з погляду як електоральної участі, так і підтримки партій і партійних кластерів.

У зарубіжній політичній науці високий рівень націоналізації партійної системи трактується як ознака її зрілості та консолідованості. У разі досягнення певного рівня націоналізації електоральний простір стає гомогенним, що свідчить про формування загальнонаціональної партійної системи, яка здатна інтегрувати у свій склад периферію.

Емпіричними показниками фрагментації, електоральної неусталеності, гомогенності партійного простору є відповідні індекси – ефективної кількості партій, волатильності, націоналізації.

Суттєвий вплив на еволюцію партійної системи в умовах трансформації має об'єктивний процес розвитку партійних структур у сучасному світі. Така закономірність існує й описана науковцями. Йдеться про історичні етапи інституціоналізації політичних партій. У політичній науці виокремлюють такі етапи: 1) аристократичні угруповання; 2) політичні клуби; 3) масові політичні партії; 4) всеохоплюючі політичні партії; 5) картельні політичні партії, партії «нової хвилі» (партії постматеріальних цінностей) [6, с. 8]. Відтак політичні партії, які утворюються в нових демокра-

Таблиця 1

Результати виборів до польського Сейму 25 жовтня 2015 р.

Партія	Частка отриманих голосів виборців (у %)	Кількість депутатських мандатів
ПП «Право і Справедливість»	37,58	235 (51%)
ПП «Громадянська платформа»	24,09	138 (30%)
ПП «Кукіз 15»	8,81	42 (9%)
ПП «Сучасна»	7,6	28 (6%)
Польська селянська партія	5,13	16 (3,4%)
Німецька меншина	–	1

тіях, діють на принципах функціонування всеохоплюючих і картельних партій.

Німецький дослідник В. Меркель виокремлює 5 факторів, які впливають на конфігурацію партійних систем у посткомуністичних країнах [5, с. 45–46]: 1) характер трансформаційного конфлікту; 2) наявність «історичних» партій; 3) вплив політичних інститутів. Серед усіх інститутів найбільш суттєвий вплив на конфігурацію партійних систем мають форма правління (парламентська, президентська чи їх модифікації) та виборча система; 4) наявність традицій клієнталізму; 5) вплив соціально-політичних розмежувань.

На думку львівських дослідників А. Романюка і В. Литвина, розвиток сучасних партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ) окреслений трьома переломними моментами поставторитарної історії партій у регіоні: 1) колапсами авторитарних / тоталітарних режимів; 2) наслідками перших (установчих) виборів; 3) особливостями та наслідками євроінтеграційних процесів [9].

Львівські дослідники у розвитку партійних систем країн ЦСЄ виокремлюють 3 етапи. Перший етап – період між першими установчими і другими вільними демократичними виборами. Партійні системи мали формат обмеженого і поляризованого плюралізму. Перші були властиві, наприклад, Польщі, Угорщині, а другі – Чехії, Словаччині.

На цьому етапі характерними були такі типи партій: а) «нові політичні партії-рухи», б) клієнталістські партії; в) історичні партії; г) посткомуністичні партії; д) реформовані комуністичні партії; ж) протестні / антисистемні партії.

Другий етап почався після других виборів і тривав приблизно до вступу більшості країн ЦСЄ до Європейського Союзу. Він характеризувався подоланням нестабільності партійної системи та домінуванням одного політичного угруповання (1991–1996 рр. для Чехії, 1991–1997 рр. для Польщі, 1991–1998 рр. для Словаччини).

Для цього етапу також властиві яскраво виражені проекти «партій влади» – політичних суб'єктів, що створюються лідерами, які володіють основними ресурсами у сфері виконавчої влади.

До таких партій можна віднести «Рух за демократичну Словаччину», «Словацький демократичний і християнський союз», польський «Безпартійний блок підтримки реформ», чеську «Громадянську демократичну партію». «Партії влади» утворювалися з широких демократичних рухів, а їх ідеологічною основою був антикомунізм.

Третій етап розпочався після інтеграції країн ЦСЄ у структури Європейського Союзу. Характерними є багатопартійні системи з домінуючою партією, двоблокові системи та системи поміркованого плюралізму [9, с. 370–375].

Отже, ключовими ознаками партійних систем у регіоні є такі: 1) партійні системи мінливі і фрагментовані; 2) зв'язок між виборцями та партіями є нестійким, а електоральна мінливість високою; 3) ідеологічне позиціонування партій визначено неоднозначно; 4) соціополітичні поділи, які звикло трансформуються у політичні партії, є нечіткими і неокресленими; 5) членство та довіра до партій є незначними, а тому превалюють не масові, а кадрові та картельні партії.

Результати виборів у контексті чергового парламентського електорального циклу у країнах Вишеградської четвірки 2015–2018 рр., з одного боку, показують характерні особливості еволюції партійних систем країн ЦСЄ, а з іншого – дають можливість виокремити нові тенденції їх функціонування та розвитку.

Республіка Польща. 25 жовтня 2015 р. відбулися вибори до польського парламенту. Нижня палата (Сейм) нараховує 460 депутатів. Виборча система, за якою обирається нижня палата парламенту, пропорційна. Польща поділяється на 41 виборчий округ, у кожному з яких, залежно від його розміру, обирають від 7 до 19 депутатів Сейму, тоді як 100 сенаторів обираються прямим голосуванням в одномандатних округах. Прохідний бар'єр для Сейму встановлено на рівні 5% для політичних партій та 8% для виборчих блоків, а мандати розподіляють за пропорційним принципом методом д'Ондта. Результати виборів подано в табл. 1.

Напередодні парламентських виборів у травні 2015 р. у Польщі вже відбулися президентські

вибори. На них переміг А. Дуда – кандидат від консервативної партії «Право і справедливість» (ПіС).

До цього влада в країні тривалий час (8 років) належала правоцентристам з ПП «Громадянська платформа» (ГП), які разом із Польською селянською партією мали більшість у нижній палаті парламенту. Президентом також був представник ГП Б. Коморовський. Уряд з 2007 р. очолювали політики від ГП (спершу Д. Туск, далі – Е. Копач). Перемога А. Дуди ознаменувала початок політичних змін у Польщі та стала тривожним сигналом для Євросоюзу, оскільки цей політик до виборів займав євроскептичну позицію – хоча й не настільки радикальну, як європейські крайні праві на зразок Марін Ле Пен (ПП «Національний фронт») або Н. Фараджа (Партія незалежності Сполученого Королівства).

Перемогу на чергових парламентських виборах отримала ПіС, здобувши 37,58% голосів виборців. Основні програмні положення партії-переможниці виборчих перегонів 2015 р. такі: а) підтримує жорсткий люстраційний процес; б) виступає за тісну співпрацю з НАТО; в) виступає за значиму роль католицької церкви у суспільному житті і приведення певних політик у відповідність із релігійною доктриною; г) категорично засуджує загарбницьку політику Росії.

Водночас, щоб не надто обурювати людей, а перш за все – щоб завойовувати прихильність масового виборця, «Право і справедливість» активно використовувала популістські заклики: знизити пенсійний вік з 67 до 65 років, зменшити податкове навантаження на найбідніших, збільшуючи податки на діяльність банків, мереж супермаркетів, підвищити соціальні виплати [3].

Оскільки лідер партії ПіС Я. Качинський у Польщі має надто великий негативний рейтинг, більший за антирейтинг партії, він висунув на президентські перегони маловідомого політика А. Дуду, а виборчий список на парламентських виборах запропонував очолити Б. Шидло.

Друге місце зайняла ПП «Громадянська платформа», яка неодноразово перемагала на виборах і очолювала урядову коаліцію 8 років поспіль. За сутністю є правоцентристською партією.

Третій результат 8,81% мала ПП «Кукіз-15», лідером якої є рок-музикант П. Кукіз (утворена 28 липня 2015 р.). На травневих президентських виборах він набрав майже 21% голосів виборців. Його порівнюють з українським О. Ляшком, але тільки не з сільською лексикою, а з орієнтацією на сучасну аполітичну молодь. Характеристики партії – популізм, жорстка емоційна критика опонентів, антисистемність.

Політична партія «Новочесна» (дослівний переклад – «Сучасна», утворена 31 травня 2015 р.) отримала четвертий результат (7,6%). Підтримує

подальшу європейську інтеграцію та є ліберальною за своєю ідеологією. Її керівник Р. Петру – лідер Товариства польських економістів, яке відзначається чіткою прихильністю до ринкової економіки. Одним із його засновників є автор польських реформ Л. Бальцерович.

Польська селянська партія (ПСП) здобула 5,13% голосів виборців і посіла п'яте місце. Політична програма ПСП заснована на аграрній доктрині. Партія виступає за державний інтервенціоналізм в економіці (особливо в області сільського господарства) і зниження темпу приватизації. ПСП виступає проти введення лінійного оподаткування, відновлення смертної кари, легалізації евтаназії й абортів, реєстрації гомосексуальних шлюбів, легалізації легких наркотиків і відділення церкви від держави.

Деякі слів слід сказати за Коаліцію об'єднаних лівих, яка на попередніх виборах мала 18,8% голосів виборців (50 депутатських мандатів). Новий формат альянсу був сформований у липні 2015 р. Союзом демократичних лівих сил, «Твоїм рухом» Я. Палікота, Польською соціалістичною партією, Робітничим союзом і Партією зелених для спільної участі на парламентських виборах. Альянс не отримав місць у парламенті, оскільки набрав лише 7,55% голосів виборців, а для проходження потрібно 8%.

Таким чином, у Сеймі вперше з 1989 р. не будуть представлені ліві партії. Своїй поразці Об'єднана лівиця має завдячувати новій ПП «Разом», яка не увійшла до коаліції і набрала 3,6% голосів виборців, розпорошивши таким чином голоси лівого електорату й отримавши державне фінансування.

ПП «Разом» створили молоді політики радикальних лівих переконань. Її називають партією хіпстерів і лівих ідеалістів. Про неї більшість виборців уперше почула за кілька днів перед виборами, під час дебатів за участі лідерів восьми політичних сил, переможцем яких назвали представника ПП «Разом» А. Зандберга. Він був автентичний, позитивно вирізнявся на тлі «старих» політиків, що визнавали навіть його політичні опоненти. Добрий виступ А. Зандберга спричинив те, що 1–2% виборців, які мали голосувати за Об'єднану лівицю, остаточно віддали свої голоси за ПП «Разом», а відтак до Сейму не потрапила жодна з них [3].

Таким чином, Сейм Польщі за ідеологічним спрямуванням мав такий вигляд: ПіС і ГП (правоцентристські консервативні партії), ПП «Сучасна правоцентристська ліберальна партія», ПП «Кукіз-15» (популістська партія), ПСП (центристська селянська партія).

Словацька Республіка. 05 березня 2016 р. відбулися вибори до Національної Ради Словацької Республіки (150 депутатів). Виборча система пропорційна. Участь у виборах брали 23 політичні

Таблиця 2

Результати виборів до Національної Ради Словачької Республіки 05 березня 2016 р.

Партія	Частка отриманих голосів виборців (у %)	Кількість депутатських мандатів
ПП «Напря́м – СД» (Smer – SD)	28,3	49 (32,6%)
ПП «Свобода і солідарність» (SaS)	12,1	21 (14%)
ПП «Звичайні люди і незалежні особистості – Нова» (OL'aNO – Nova)	8,6	19 (12,6%)
Словацька національна партія (SNS)	8,6	15 (10%)
ПП «Народна партія – Наша Словаччина» (L'SNS)	8	14 (9,3%)
ПП «Ми – родина» (Sme Rodina)	6,6	11 (7,3%)
ПП «Міст – Гід» (Most – Híd)	6,5	11 (7,3%)
ПП «Мережа» (Siet')	5,6	10 (6,7%)

партії, з них 12 – нові політичні сили. За результатами виборів 5% бар'єр подолали 8 партій. Результати виборів до Національної Ради подано в табл. 2.

Серед 8 політичних партій, які отримали депутатські мандати, 6 партій дотримуються правої риторики (правоцентристські і праві партії), крім ПП «Напря́м – СД» і угорської партії «Міст – Гід».

Успіх неофашистів та антисистемних партій, роздрібнений парламент, невиразний формат коаліції – ось так можна охарактеризувати результати парламентських виборів у Словацькій Республіці.

Серед 15 партій, які не подолали виборчий бар'єр, можна виокремити такі: партії угорської національної меншини в Словаччині (Угорський християнсько-демократичний альянс, Партія угорської коаліції), Християнсько-демократичний рух (партія мала депутатські мандати у всіх парламентах, починаючи з 1992 р.), Словацький демократичний і християнський союз – Демократична партія (у попередньому парламенті мала 11 мандатів), ПП «Чейндж», Комуністична партія Словаччини, Партія прямої демократії та ряд інших.

Несподіванкою виборів стала перемога ультраправої проросійської «Народної партії – Наша Словаччина» (2009 р., М. Котлеба). Партія активно просуває політичні кампанії антициганського, антимігрантського й антимусульманського характеру, апелюючи до захисту словацької національної ідентичності та захисту традиційних християнських цінностей. Це антисистемна, неофашистська партія, яка ратує за вихід Словаччини з євроатлантичних структур [4].

Таким чином, до словацького парламенту у 2016 р. пройшли 4 нові політичні сили: Словацька національна партія, ПП «Міст – Гід», ПП «Мережа», «Народна партія – Наша Словаччина».

За результатами виборів Р. Фіцо була утворена коаліція, до якої увійшли ПП «Напря́м – СД», Словацька національна партія, ПП «Міст – Гід», ПП «Мережа» (всього 79 депутатів).

Слід зазначити, що утворення коаліції – це не тільки наявність певної кількості депутатських мандатів, необхідних для формування уряду, а й нові вектори політики, нові домовленості і перспективи. Утворення такого формату коаліції вказує на такі особливості словацького політикуму:

1. Відбулося історичне примирення словацьких націоналістів (СНП) та партії угорської меншини «Міст – Гід». Починаючи з 1990 р., конфлікт з Угорщиною й угорською меншиною був однією з найгостріших тем у словацькій політиці. Антиугорська риторика була основою, сенсом існування СНП. Відповідно головним пунктом програми у свій час впливової Партії угорської коаліції була вимога створення автономної угорськоюмовної республіки на півдні країни. Таке примирення стало можливим завдяки зміні лідера СНП, яким став поміркований політик А. Данко. З його приходом риторика націоналістів змінилася: головним ворогом перестали бути угорці, ними стали мусульмани. Примиренню сприяли і заяви В. Орбана та Р. Фіцо, які обмінялися люб'язностями з приводу відносин між двома країнами й особистими дружніми взаєминами.

2. Слабкість опозиції. Після виборів була спроба створити й інший формат коаліції на чолі з лідером ліберальної партії «Свобода і солідарність» Р. Сулікою. До неї мали би увійти ПП «Звичайні люди і незалежні особистості» (І. Матовіч), ПП «Міст – Гід», ПП «Мережа». Але дві останні партії віддали перевагу Р. Фіцо, оскільки І. Матовича вважають політичним авантюристом, а Р. Сулік був неприйнятним за його скептичне ставлення до Євросоюзу.

3. Участь у коаліції з партією Р. Фіцо ПП «Міст – Гід», ПП «Мережа» стала несподіванкою для їхніх виборців, оскільки під час виборчої кампанії лідери вказаних партій позиціонували себе як альтернативу корупційному уряду Р. Фіцо. Таке позиціонування було навіть «стартовим політичним капіталом» для ПП «Мережа». Якщо таке рішення

Результати виборів до Палати депутатів чеського парламенту у 2017 р.

Партії та рухи	Частка отриманих голосів виборців (%)	Кількість депутатських мандатів
ПП «ANO 2011 (АНО)»	29,64	78
Громадянська демократична партія (ГДП)	11,32	25
Чеська партія піратів	10,79	22
ПП «За свободу і пряму демократію»	10,64	22
Комуністична партія Чехії і Моравії (КПЧМ)	7,76	15
Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП)	7,27	15
Християнсько-демократичний союз – Чехословацька народна партія (ХДС-ЧНП)	5,8	10
ПП «ТОР 09»	5,31	7
ПП «Мери та незалежність»	5,18	6

лідерів буде невдалим, то вказані партії матимуть примарні шанси отримати підтримку громадян на наступних виборах [4].

Отже, за результатами виборів до Національної Ради Словацької Республіки, суттєво змінився формат партійної системи (з 6 до 8 політичних партій): партійна система залишилася без домінуючої партії, якою була за результатами парламентських виборів 2012 р. ПП «Напряма – СД» і натомість набрала обрисів двоблокової партійної системи. Ідеологічний профіль партій-переможниць є таким: ПП «Напряма – СД» (лівоцентристська партія), ПП «Мережа», ПП «Міст – Гід», ПП «Ми – родина» (правоцентристські партії), ПП «Звичайні люди і незалежні особистості», ПП «Свобода і солідарність», Словацька національна партія (праві партії), «Народна партія – Наша Словачина» (ультраправа партія).

Чеська Республіка (2017). Парламент складається з Палати депутатів (200 місць) та Сенату. Виборча система до виборів у нижню палату парламенту пропорційна. 200 членів Палати депутатів обираються у 14 багатомандатних виборчих округах (від 5 до 25 мандатів) на основі відкритих списків, у яких виборці можуть подавати преференційні голоси за чотирьох кандидатів у обраному ними списку. Місця розподіляються за методом д'Ондта. Виборчий поріг становить 5% для партій, 10% – для двопартійних альянсів, 15% – для трипартійних альянсів і 20% – для альянсів з чотирьох і більше партій. Кандидати, які отримали понад 5% преференційних голосів виборців, переміщуються до верхньої частини списку. Коли більш ніж один кандидат отримує більше 5% преференційних голосів, вони ранжуються в порядку зменшення отриманих голосів

Вибори до Палати депутатів у Чеській Республіці проводяться 2 дні підряд – у п'ятницю та суботу. Виборчі дільниці відкриваються у п'ятницю опівдні і закриваються о 14 годині у

суботу. Це зроблено для зручності громадян, яким надається можливість проголосувати у п'ятницю після роботи і виїхати за місто.

Ідеологічний профіль партій, які отримали депутатські мандати в 2013 р., за результатами виборів виглядав таким чином: ЧСДП (соціал-демократична партія), Комуністична партія Чехії і Моравії (комуністична партія), ПП «Акція незадоволених громадян – 2011», ПП «ТОР 09», ПП «За свободу і пряму демократію» (популістські, центристські партії), ГДП, ХДС-ЧНП (праві партії).

З часу попередніх виборів у 2013 р. на чолі держави перебувала коаліція двох найбільших партій: Чеської соціал-демократичної партії, яка висунула прем'єр-міністром Б. Сobotку та ПП «ANO 2011», очолювана экс-міністром фінансів і бізнесменом А. Бабішем, а також Християнсько-демократичний Союз – Чехословацька народна партія.

У жовтні 2016 р. чеські виборці обрали 675 членів регіональних асамблей у 13 регіонах країни (крім Праги), які потім обрали своє регіональне керівництво. АНО виграла вибори з 21,05%, тоді як соціал-демократам вдалося виграти лише у двох регіонах – Південній Богемії та Височині та отримати 15,25% по всій країні. КПЧМ зазнала найбільших втрат, набравши лише 10,54% і втративши 96 місць у регіональних легіслатурах. Правоцентристську ГДП підтримали 9,47% виборців по країні, що забезпечило їй 76 місць у регіональних зборах.

Участь у виборах 20–21 жовтня 2017 р. брали 31 партія і політичний рух, що є історичним рекордом для Чеської Республіки. Вперше витрати на виборчу кампанію в Чехії обмежені. Для кожної партії це 90 млн крон (приблизно 3 300 000 євро). Також створено новий наглядовий орган – Управління з нагляду за фінансами політичних партій та політичних рухів.

Результати виборів до Палати депутатів 20–21 жовтня 2017 р. подано в табл. 3.

Отже, за явки виборців 60,63% депутатські мандати отримали 9 політичних партій. Популістична партія ANO отримала 29,64% голосів виборців і 78 із 200 місць у парламенті. Проти лідера партії А. Бабіша наразі ведеться розслідування за підозрою у зловживанні дотаціями Євросоюзу, через що він змушений був піти у відставку з посту міністра фінансів у травні цього року.

Чеські політологи звертають увагу на зміну ідеології ANO. На вибори 2013 р. ця партія йшла як ліберальна, виступаючи проти збільшення податків та акцентуючи увагу на корупції у країні. Більш того, тоді партія виступала за посилення співпраці із ЄС.

Перед нинішніми виборами ANO знову змінила риторику, виступивши проти мігрантів і за збільшення підтримки місцевих виробників. Зокрема, сам А. Бабіш нині заявляє, що посилення Євросоюзу потрібне насамперед у питаннях захисту спільного кордону, щоб блокувати прибуття нових мігрантів.

Ще донедавна «ліберальна» ANO несподівано «полівішала» і тепер пропонує розширити бюджетні видатки, витрачаючи їх як на соціальну сферу, так і на армію.

У керівництві партії є як відверто проросійські політики, так і ті, хто підтримує Україну. Після виборів А. Бабіш заявив, що його партія є проєвропейською й утворювати урядову коаліцію з проросійськими партіями не буде.

На другому місці – євроскептична Громадянська демократична партія (ГДП) – у неї 11,32% голосів виборців (25 депутатів). Партія декларує євроскептицизм в якості своєї ідеології.

Третьою фінішувала нова політична сила «Чеська піратська партія» – 10,79% голосів (22 депутати). Вона виступає проти обмеження громадянських прав. Серед пунктів її програми – боротьба за вільніший доступ до інформації, легалізація легких наркотиків, заборона засобів моніторингу за громадянами тощо. Окремі провідні члени партії мають відкрито проросійські погляди, зокрема – у питанні Донбасу.

Піратські партії – це політичні партії, основною метою яких є реформування законодавства у сфері авторського права і патентів. Піратські партії відстоюють права на приватне життя, як в Інтернеті, так і в повсякденному житті, а також «прозорість» державного апарату. Першою такою партією була Шведська піратська партія, заснована 01 січня 2006 р. Головною організацією міжнародного руху піратських партій є Інтернаціонал Піратських Партій.

Праворадикальна популістська партія «За свободу і пряму демократію» фінішувала четвертою з результатом 10,64% голосів. Партія та її лідер Т. Окамура виступають за зняття санкцій із Російської Федерації та фактично не заперечу-

ють російського фінансування. Позиціонується як проросійська партія.

Комуністична партія Чехії та Моравії, яка багато місяців поспіль намагалася блокувати ратифікацію Угоди про асоціацію з Україною, посіла п'яте місце з 7,76% голосів. КПЧМ набрала за результатами виборів удвічі менше голосів, аніж у 2013 р. Також є проросійською партією.

Нищівним став результат для Чеської соціал-демократичної партії, яка перебувала при владі. Вона посіла шосте місце і отримала лише 7,27% голосів і матиме 15 депутатів у парламенті.

Отримали депутатські мандати консервативні партії Християнсько-демократичний союз – Чехословацька народна партія (10), ПП «ТОР 09» (7), а також ПП «Мери та незалежність» (6).

Партія вільних громадян, ПП «Реалісти», Партія громадянських прав, фашистська Робітничка партія соціальної справедливості (2010), Партія зелених, ПП «Референдум проти Європейського Союзу», Партія здорового глузду, ПП «Щаслива Чехія», Партія зелених, Чеський національний фронт, ПП «Блок проти Ісламізації – Захист Батьківщини» та ряд інших не змогли подолати виборчий бар'єр [11].

Ідеологічний профіль партій, які отримали депутатські мандати за результатами виборів, виглядає таким чином: ЧСДП (соціал-демократія, пан'європеїзм), Комуністична партія Чехії і Моравії (комуністична, проросійська партія), ГДП (ліберальний консерватизм, євроскептицизм), ПП «ТОР 09» (ліберальний консерватизм, пан'європеїзм), ХДС-ЧНП (соціальний консерватизм, пан'європеїзм), ПП «За свободу і пряму демократію» (популізм, проросійська ідеологія, євроскептицизм), ПП «Мери та незалежність» (субсидіарність, пан'європеїзм), Чеська піратська партія (лібералізм). Індекс ефективної кількості парламентських партій зменшився з 5,6 до 4,4, а рівень волатильності збільшився з 20,9 до 38.

Угорська Республіка (2018). У 2012 р., разом із прийняттям нової Конституції був змінений і виборчий закон. Основні зміни: а) вибори стали однотуровими; б) скасовано обмеження явки виборців (у попередньому законі явка повинна була скласти не менше 50% у першому турі і 25% – у другому); в) зменшилася чисельність Державних Зборів з 386 до 199 чол., з них: 106 місць розподіляються за одномандатними виборчими округами (раніше було 176), 93 місця розподіляються за партійними списками (раніше було 210 місць за регіональними і партійними списками); г) виборчий бар'єр залишається 5%. У разі двопартійного списку – 10%, для трьох і більше партійних списків – 15%; д) національні меншини можуть подавати свої списки і повинні досягти виборчого бар'єру в 5% від всіх голосів за меншини. Новою Конституцією Угорщини визнано 13 національних меншин: болгарська,

Результати виборів до Державних Зборів Угорщини 08 квітня 2018 р.

Партія	Одномандатні округи, к-ть мандатів	Загально-державний округ, к-ть голосів (%), к-ть мандатів	Загальна к-ть мандатів	Відсоток мандатів, %
ФІДЕС / ХДНП	91	(49,27%) 42	133	67%
ПП «За кращу Угорщину» («Йоббік»)	1	(19,06%) 25	26	13%
УСП / ПП «Діалог» («MSZP-P»)	8	(11,91%) 12	20	10%
ПП «Демократична коаліція»	3	(5,37%) 6	9	5%
ПП «Політика може бути іншою»	1	(7,06%) 7	8	4%
Представник німецької меншини	–	1	1	0,33%
ПП «Разом»	1	–	1	0,33%
Незалежний кандидат	1	–	1	0,33%
Всього	106	93	199	100

Таблиця 5

Емпіричні показники функціонування партійних систем країн Вишеградської четвірки

Країна	Іекпп	Іекеп	Іф	Іп	Іг	Іа
Чехія, 2013	5,6	7,6	0,87	20,9	2,6	3,6
Чехія, 2017	4,4	–	0,75	38	–	4,3
Угорщина, 2014	2	3,2	0,49	3,3	2,6	8,2
Угорщина, 2018	2	–	0,52	9,0	–	11
Польща, 2015	2,7	4,6	0,65	21,6	10,5	10
Словаччина, 2016	5,8	7,6	0,84	19,7	4,7	3,2

грецька, хорватська, польська, німецька, вірменська, ромська, румунська, русинська, сербська, словацька, словенська й українська. Якщо список меншини не отримав потрібних 5% голосів, то визнана конституційно меншина має право мати в парламенті свого представника з дорадчим голосом; ж) право голосу отримали закордонні угорці. Вони мають право голосувати за партійні списки. Водночас слід відзначити, що закордонні угорці не можуть мати суттєвого впливу на результат голосування. За оцінками експертів, це лише 1–2 депутатські мандати. Відтак такий дозвіл має скоріше консолідаційний, геополітичний, ніж електоральний ефект [12, с. 87].

Чергові парламентські вибори відбулися в Угорщині 08 квітня 2018 р. Восьмі парламентські вибори четвертий раз за новітню історію принесли перемогу ПП «ФІДЕС» (1998, 2010, 2014, 2018). Всього до виборчого бюлетеня були внесені 23 суб'єкти виборчого процесу (списки партій, виборчих блоків, національних меншин). У виборах взяли участь 68,13% виборців. Це один із найвищих показників за всю історію угорських виборів. Бажаючих голосувати було так багато, що деякі виборчі дільниці продовжили свою роботу більше як на 2 години.

За правоцентристську коаліцію «ФІДЕС – ХДНП» проголосувало 49,27% виборців, які взяли участь у голосуванні, праворадикальну

партію «Йоббік» (ПП «За кращу Угорщину») підтримали 19,06% виборців, блок соціалістів із ПП «Діалог» («MSZP-P») здобув 11,91%, ПП «Політика може бути іншою» (LMP) отримала 7,06%, ПП «Демократична коаліція» – 5,37%. Якщо врахувати і кількість мандатів, які здобули політичні партії у мажоритарних округах, то результати виборів виглядатимуть таким чином: 133 депутатські мандати здобула коаліція «ФІДЕС – ХДНП», ПП «Йоббік» – 26, ВБ «MSZP-P» – 20, ПП «Демократична коаліція» – 9, ПП «Політика може бути іншою» – 8, ПП «Разом» – 1, незалежний кандидат і представник німецької меншини – по 1 мандату [2; 15]. Ідеологічна конфігурація угорського парламенту виглядає таким чином: ультраправі – ПП «Йоббік»; праві – ПП «ФІДЕС», ХДНП; центристи – ПП «Демократична коаліція»; лівоцентристи – УСП, ПП «Політика може бути іншою». Результати виборів подано в табл. 4.

Отже, за результатами виборів правоцентристські партії (ПП «Фідес», Християнсько-демократична народна партія) та крайня права (ПП «Йоббік») зміцнили свої позиції (понад 80% парламентських місць), а ліві сили зазнали відчутної поразки (Угорська соціалістична партія, ПП «Діалог»), здобувши трохи більше 15% голосів виборців.

Причини перемоги правих партій: а) успіх економічної політики уряду В. Орбана, зниження без-

робіття, підвищення доходів громадян; б) захист інтересів угорської нації, закордонних угорців; в) протидія уряду В. Орбана надмірній глобалізації та мультикультуризації; г) антиміграційна політика.

Ліві партії не порушували цих проблем у виборчій кампанії, а наголошували на домінуванні загальноєвропейських цінностей, що, як показали результати, не відповідало виборчим настроям громадян.

Відтак пріоритетом політики національного уряду Угорщини залишається збереження культури, заснованої на християнських цінностях, і захист інтересів угорців у регіоні. Перемога партії В. Орбана сприятиме також активізації зовнішньої політики Угорщини, в т. ч. направленої на захист прав угорських меншин, які проживають у сусідніх країнах.

Емпіричні показники діяльності і функціонування партійних систем країн Вишеградської четвірки подано в табл. 5: індекс ефективної кількості електоральних партій (Іекеп), індекс ефективної кількості парламентських партій (Іекпп), Індекс неусталеності партійних уподобань М. Педерсена (Іп), індекс фракційності (Іф), індекс агрегації (Іа), Індекс диспропорційності Галлахера (Іг) [14].

За результатами розрахованих індексів можна зробити такі висновки:

1. Порівняно високий рівень неусталеності партійних уподобань (Чехія – 20,9, Польща – 21,6, Словаччина – 19,7) свідчить як про появу нових політичних сил, які отримали депутатські мандати, так і про «перетікання» голосів виборців від одних інституціалізованих партій до інших. Водночас вказані значення індексів, хоч і є високими, все ж констатують стабільність партійних систем.

2. Величина індексу агрегації вказує на можливість швидкого утворення коаліцій партіями, які отримали найвищий результат на виборах: Угорщина – 11, Польща – 10. І, навпаки, величина 3,2 для Словаччини і 4 для Чехії вказують на проблемність в утворенні урядових коаліцій.

3. Величина індексів ефективної кількості електоральних і парламентських партій та індексу фракційності вказують на тенденції домінування однієї партії в партійних системах Угорщини і Польщі та на двоблокові багатопартійні системи у Словаччині і Чехії.

4. Значення індексу Галлахера вказують на відносно високий рівень пропорційності у перетворенні голосів виборців у депутатські мандати.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У всіх країнах Вишеградської групи вирішальну вагу в електоральному процесі мають дві основні групи виборців. Перша – це ситуативний електорат, який розподіляє свої симпатії між ключовими гравцями «партій влади»

– консерваторами, соціал-демократами (соціалістами) і лібералами. Друга електоральна група – протестний електорат, зорієнтований як на традиційні опозиційні сили (радикал-націоналістів, радикал-соціалістів і «зелених»), так і на нові протестні рухи, які не вписуються в традиційну схему партійних трендів.

Головною особливістю електорального циклу 2015–2018 рр. стало вельми очевидне підтвердження пережитих європейською політичною системою глибоких трансформацій. Їх суть полягає в неухильному розмиванні тієї незаперечною монополії на політичну владу, яку ще в недавньому минулому мали системні партії традиційного європейського політичного мейнстріму.

Починаючи з середини ХХ ст. в більшості країн Європи сформувалася модель партійно-політичної системи, яка була заснована на домінуванні двох масових політичних партій (або коаліцій), частіше за все правоконсервативної і лівоцентристської, які почергово змінювали одна одну при владі. Вагоме місце в цих країнах мали також ліберальні партії, котрі, якщо жодна з провідних партій не мала більшості, ставали коаліційними партнерами [1].

Тривалий час на периферії політичних систем цих країн перебували маргінальні партії праворадикального (націоналістичного) і ліворадикального (комуністичного) гатунку, які практично не мали впливу на формування уряду. Але з часом у зв'язку з кардинальними змінами у суспільно-політичному житті (фінансово-економічні кризи, терористичні загрози, міграційні процеси) вказані партії почали відвойовувати свої політичні ніші (особливо це стосується праворадикальних партій).

Таким чином, практично повсюдно в ході виборів останніх років у країнах Європейського Союзу слабшають позиції системного партійно-політичного істеблішменту і посилюється роль тих партій, які прийнято характеризувати як популістські. Сьогодні для їх позначення входить в обіг новий і більш вдалий термін – *challenger parties* («партії, які кидають виклик»). У цьому сенсі найбільш значними виглядають електоральні успіхи, яких досягли в останні роки ліві популісти в Греції та Іспанії, а також праві популісти в Великій Британії, Данії, Франції, Австрії та Швейцарії. Причини цього дуже різноманітні і в кожному конкретному випадку мають свою країнову специфіку. Їх спільним знаменником є зростаюче невдоволення мас моделлю вироблення політичних рішень – моделлю, яка дає, як відмічають деякі політологи, «можливість громадян міняти лише уряд, але не політику» [17, с. 12].

Відтак є підстави очікувати певної ерозії центристської політики основних системних партій і відповідного посилення радикалістських тенденцій

у європейській політиці. Тривале домінування центристської політики вихлостило сутнісні відмінності між головними системними партіями європейського мейнстріму. На цьому тлі активізацію радикалізму певна частина виборців сприймає як свідчення появи у них реальних політичних альтернатив.

Альтернативні (антисистемні, «нової хвилі», популістські) партії характеризуються такими основними рисами. По-перше, вони протиставляють себе політичним партіям, які представляють основний політичний клас, і вважають себе єдиними силами, здатними захистити інтереси всього народу. Всі ті партії, які вважають себе опозиційними, як стверджують лідери популістських партій, насправді такими не є. Тільки партії типу Національного фронту у Франції, Національного дії в Швейцарії є істинно опозиційними. По-друге, подібні партії і їх лідери критикують істеблішмент за раціональну і наукову риторику, виступаючи за необхідність «зрозумілості» політики, її відповідності здоровому глузду. По-третє, у своїй діяльності вони використовують антиавторитарні мотиви, визначаючи існуючу демократію як «фальшиву», «авторитарну». Їхній моральний код базується на протиставленні хорошого суспільства і поганій політиці, «хороших низів» і «поганих верхів». По-четверте, критика великих партій супроводжується підкресленням своєї маргінальності, периферійності, антисистемності. Невеликий

розмір цих партій часто трактується як показник їхньої «новизни», свідчення їхньої «невинності» щодо «брудної» великої політики. По-п'яте, «антисистемні партії» атакують сучасну політику, використовуючи агресивний стиль опозиційної боротьби. Такі партії не визнають компромісів і ратують за «нову демократію». Вони розглядають себе в якості «жертв» сучасної політики пануючих еліт, які не тільки нібито маніпулюють народом, а й пригнічують всяку живу альтернативу. По-шосте, ідеологічною основою подібних партій виступає «харизматичний популізм». По-сьоме, притаманність їх месиджам антиміграційних, євроскептичних настроїв.

Отже, Європа переживає зростання популярності ультраправих. Вони є головними євроскептиками і союзниками Кремля, а деякі займають відкрито антиукраїнські позиції. Російсько-український конфлікт лише посилив кооперацію Кремля з європейськими ультраправими. Навіть ті ультраправі, які підтримували дружні відносини з українськими націоналістами, стали на бік Росії в конфлікті з Україною.

Європейські ультраправі бачать у путінській Росії авторитарну і неоконсервативну модель управління, яку вони хотіли б мати у своїх країнах. Крім ідеологічного зв'язку, ультраправі Європи бачать у Росії союзника в їхніх бажаннях розвалити Європейський Союз і послабити роль НАТО в Європі. Успіхи ультраправих і далі сприятимуть дестабілізації ситуації в Європейському Союзі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гуселетов Б. Выборы 2017 года в странах Евросоюза: общее и особенное. Современная Европа. 2018. № 2. С. 18–28.
2. Держалюк М. Знакові події квітня 2018. Парламентські вибори в Угорщині: результати закономірні. URL: <http://ivinas.gov.ua/en/publications-l/review-of-the-most-important-events-in-the-world/znakovi-podii-kvitnia2018-parlamentski-vybory-v-uhorshchyni-rezultaty-zakonomirni-en.html>.
3. Логінов Я. Польща після виборів: кінець ери Громадянської платформи. Дзеркало тижня. 2015. № 41 (30 жовтня – 6 листопада).
4. Логінов Я. Словачина після виборів: успіх неофашистів і коаліційна безвихідь. Дзеркало тижня. 2016. № 9 (11 березня – 18 березня).
5. Михалева Г. Российские партии в контексте трансформации. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 352 с.
6. Остапеч Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: монографія. Серія «Studia Regionalistica». № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С.І., 2014. 256 с.
7. Политические системы современных государств. Энциклопедический справочник: в 4 т. Т. 1: Европа. М.: ОАО «Московские учебники и картолиитография», 2009. С. 137–150.
8. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели. Полис. 1996. № 5. С. 5–15.
9. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
10. Романюк О. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій. Харків: ХДАК, 2011. 376 с.
11. Самусь М. Парламентський «вінегрет» по-чеському. Дзеркало тижня. 2013. № 40 (1 листопада – 8 листопада).
12. Ткач Д. Влада та опозиція в Угорщині: зміна облич чи зміна курсу? Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. 2014. Вип. 2 (70). С. 75–90.

13. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2003. 368 с.
14. Шведа Ю. Партії та вибори: енциклопедичний словник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 750 с.
15. Шишелина Л. Парламентские выборы в Венгрии 2018 г. Научно-аналитический вестник ИЕ РАН. 2018. № 2. С. 65–71.
16. Щербак А. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины). Общественные науки и современность. 2003. № 4. С. 47–62.
17. Электоральные процессы в Европейском Союзе (середина второго десятилетия XXI века). М.: Ин-т Европы, 2016. 114 с.

РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

THE RELIGIOUS FACTOR IN THE INTERNATIONAL RELATIONS

Палінчак М.М.,

*доктор політичних наук, професор,
декан факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету*

Релігійний фактор у міжнародних відносинах займає вагомим місце. Вплив релігії на політику та політики на релігію за допомогою процесів глобалізації, інтеграції, розвитку релігійних зв'язків стає більш вагомим. Проблема впливу релігії на політику не вважалася актуальною до останньої чверті ХХ ст., після активізації релігійно-політичних рухів, джихаду, розвитку ісламських радикальних організацій. Роль «політичної релігії» та її вплив на країни світу загалом та зокрема стали більш відчутними. Релігійні конфлікти, війни та збільшення «гарячих» точок у світі спонукали дослідників вивчати цю проблему.

Ключові слова: релігія, політика, Ватикан, релігійні війни, релігійні конфлікти, країни, зіткнення цивілізацій, глобалізація, релігійний фактор у міжнародних відносинах.

Религиозный фактор в международных отношениях занимает важное место. Влияние религии на политику и политики на религию с помощью процессов глобализации, интеграции, развития религиозных связей становится более весомым. Проблема влияния религии на политику не считалась актуальной до последней четверти ХХ в., после активизации религиозно-политических движений, джихада, развития исламских радикальных организаций. Роль «политической религии» и ее влияние на страны мира в целом и в частности стали более ощутимыми. Религиозные конфликты, войны и увеличение «горячих» точек в мире побудили исследователей изучать эту проблему.

Ключевые слова: религия, политика, Ватикан, религиозные войны, религиозные конфликты, страны, столкновения цивилизаций, глобализация, религиозный фактор в международных отношениях.

The religious factor in international relations occupies an important place. The influence of religion on politics and politics on religion, assisted by the processes of globalization, the integration, development of religious relations is becoming more important. The problem of the influence of religion on politics was not considered relevant to the last quarter of the twentieth century after the intensification of religious and political movements, jihad, radical Islamic development organizations. The role of "political religion" and its impact on countries in general and each country in particular became more tangible. Religious conflicts, wars and the increase of "hot" points in the world prompted researchers to study this problem.

Key words: religion, politics, Vatican, religious wars, religious conflicts, countries, clash of civilizations, globalization, religious factor in the international relations.

Постановка проблеми. На початку третього тисячоліття вплив релігії на міжнародні відносини, політику, безпеку та існування держав набирає дедалі більших обертів. Релігія – це складне соціальне явище, якому притаманні структурність та ієрархічність певним чином пов'язаних елементів. Протягом останніх десятиліть у світі виникають конфлікти та війни, і одною з основних причин їх існування є релігійний фактор. На арені міжнародних відносин є багато нестабільних «точок», які впливають не лише на безпеку в локальному вимірі їх виникнення, але й мають вплив на регіональній чи навіть міжнародній арені. Деякою мірою конфлікти з релігійним змістом важче врегулювати, адже тут присутній і психологічний, ментальний аспект та традиції народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над цією тематикою працювала багато вітчизняних та іноземних науковців та дослідників. Релігійний фактор у міжнародних відносинах досліджували Т.А. Пойда, М.М. Палінчак, М.М. Лешанич та інші. Вплив релігійного фактору на світовий політичний процес також досліджували Ю. Павленко,

О. Пархомчак, Н. Білицька та інші. Серед іноземних науковців вплив релігії на політику досліджували С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма, З. Бзежинський, Т. Алексєєва, Д. Фельдмана.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження – проаналізувати роль релігійного фактора у міжнародних відносинах.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ХХІ ст. вплив релігійного чинника на міждержавні, міжнародні, регіональні відносини стає активнішим. По-перше, це спричинено розвитком глобалізації та інтеграції міжнародних зв'язків, по-друге, розвитком феномена активного розвитку релігійних мереж у світі. По-третє, релігію активно використовують у політиці заради досягнення певних цілей. Вперше поняття «політичної релігії» з'явилося у книзі німецького вченого Е. Фьогеліна «Політична релігія» (1938 р.) [1]. По-четверте, в світі активно поширюється «глокалізація» – взаємодія і синтез глобальних ідей, що поширюються завдяки глобалізації [2].

Важливим у дослідженні релігійного фактора у міжнародних відносинах є:

– цивілізаційний підхід, який визначає рівень впливу релігії у міжнародних відносинах з урахуванням типу цивілізацій, цивілізаційних ойкумені, окремих культурно-цивілізаційних блоків, певних етапів розвитку локальних цивілізацій [1, с. 16];

– системний підхід, із позиції якого релігія – це складне соціальне явища, яке можна розглядати як самостійну цінність, якій притаманні структурність та ієрархічність певним чином пов'язаних елементів [4];

– соціологічний підхід, який дає змогу дослідити специфіку взаємодії суспільства та релігії, вплив релігії на політику у контексті релігійної приналежності.

Науковці досліджують роль релігійного фактора у міжнародних відносинах за допомогою таких підходів: змістовного, просторового та часового.

Змістовний вимір полягає у тлумаченні релігійного чинника як ієрархічної системи, що складається з видових підсистем – конкретних релігій, релігійних течій, напрямів, сект, кожна з яких посідає своє місце у ієрархічній структурі.

Простежити вплив релігії на міжнародні відносини протягом історичної динаміки, виявити генетичні риси релігії, простежити рівень впливу релігійних концепцій на державотворчі процеси та міжнародний простір в окремі історичні періоди можна за допомогою часового виміру.

В історії вплив релігійного фактору змінювався зі зміною релігії. Протягом багатьох століть імператори та королі під завесою релігійного визволення досягали своїх імперських амбіцій. У Середньовіччі доказом цього були Хрестові походи західноєвропейського лицарства і цивільних до Близького Сходу під гаслом визволення Гробу Господнього та Святої Землі від «невірних» під благословенням Папи. А насправді вони грабували та завойовували нові трофеї, території та дорогоцінності.

Відомий американський дослідник політичних релігій М. Юргенсмейер (Каліфорнійський університет, Санта-Барбара) так пише про релігійні війни: «Такого роду релігійні дії є не просто політичними феноменами, які виправдовуються за допомогою релігії; справжні віруючі сприймають їх як грані більш фундаментального протистояння. Конфлікти реального світу пов'язуються з невидимою, космічною війною: духовною битвою між порядком і хаосом, світом і темрявою, вірою й сумнівами». Це означає, що реальна війна сприймається як «священна», як земне відбиття сутичок між добром і злом у потойбічному світі [2, с. 7].

На ґрунті загострення відносин між національно-етнічними та релігійними групами сьогодні в світі відбувається значна частина конфліктів та воєн, які створюють загрозу не тільки в регіоні, але й впливають на світову безпеку також.

Яскравим прикладом цього є палестинсько – ізраїльське протистояння, учасниками якого є представники двох релігій – ісламу та іудаїзму [4]. Хоча євреї отримали свою державу тільки у 1948 р., тоді ж сусідські арабські країни оголосили війну новоствореній ізраїльській державі. В останні роки цей конфлікт є джерелом політичної напруги та відкритих збройних зіткнень у регіоні. Цей конфлікт вже декілька десятиліть тому вийшов за межі інтересів двох сторін, і має багато третіх гравців.

Релігійний конфлікт може виникнути не лише між різними релігіями, може бути і між різними течіями однієї релігії, як наприклад християнства, північно – ірландський конфлікт між католиками та протестантами, який тривав з 1960 – х рр., та а ж до підписання Белфастської угоди у 1998 р. [5] Причиною цього конфлікту були бажання ірландський націоналістів, більша частина яких були католиками у Північній Ірландії, яка належить Великобританії, об'єднатися з Ірландією, у той же час при одночасному переслідуванні з їхнього боку уніоністів, які прагнули залишитися у межах Великобританії. Між цими групами завжди існувала певна неприязнь, і завдяки релігійному забарвленню, конфлікт розгортався в ще більших масштабах, насідки яких були загибель тисячі людей.

Прикладом гострих міжконфесійних протиріч являє собою конфлікт на теренах колишньої Югославії.

На початку ХХІ ст. значного розвитку та поширення набрали терористичні організації, релігійного спрямування. Найбільшими з них є ісламські терористичні організації, які здійснюють свою діяльність та політику, «во ім'я Аллаху», за допомогою джихаду. Найвпливовішими терористичними організаціями на початку ХХІ ст. були Аль – Каїда, Талібан, ІРА, Боко харам, Лашкаре – Тайба [6]. Ці організації під «завесою» релігійних принципів та статусів, здійснили сотні терористичних актів по всьому світі, а разом з цим займаються «чорним» бізнесом та зароблять мільйонні кошти.

Але найбільшим непередбачуваним гравцем на арені міжнародних відносин стала терористична організація ІДІЛ, яка навіть створила свою державу ІД – Ісламську державу. ІДІЛ – це терористична організація, яка створена 2006 р. в Іраку шляхом злиття одинадцяти радикальних ісламських угруповань на чолі з місцевим підрозділом Аль – Каїда. Вони здійснюють свою діяльність в ім'я ісламу. Ця організація взяла на себе відповідальність за низку терористичних актів в 2015 – 2016 рр. ІДІЛ заробляють мільйонні кошти торгівлею зброї на чорному ринку та нафтою. Світова спільнота докладає усіх зусиль, щоб знищити цей небезпечний осередок на карті світу, але поки що, вона залишається однією з найнебезпечніших організацій світу.

Роль релігійного фактору в міжнародних відносинах чітко простежується на прикладі ситуації, яка відбувається в Сирії. Громадянська війна, або Сирійське протистояння розпочалося у 2011 з демонстрації, яка була частиною Арабської весни. Після цього перетворилася у громадянську війну у 2012 р. Вимогою протестувальників було зняття з поста Президента Башара аль – Асада, та завершення майже 50 річного панування Баасистів.

Родина аль - Асада належить до алавітів – релігійного спрямування відгалуження шіїтського ісламу, до якого входять близько 12 % населення Сирії [7]. Вона тримала під жорстким контролем силові відомства Сирії, що звичайно ж визвало обурення серед мусульман – сунітів, релігійної течії ісламу, до якої належить близько три чверті населення Сирії [8]. Курдській меншині ситуація, яка склалася також не сподобалася, вона також брала участь у повстаннях. Зараз цей конфлікт давно вийшов за межі локального політично – релігійного конфлікту, і перетворився в конфлікт інтересів не лише локальних, але і міжнародних через втручання іноземних країн, і стає частиною прихованої війни між сунітськими державами, які підтримують сунітів під проводом опозиції, та країнами, які підтримують алавітів. В конфлікт також втручаються інші країни. Головною проблемою міжнародного співтовариства на даному етапі є врегулювати цей конфлікт, адже його наслідки не локальні, вони вийшли за межі цієї країни, прикладом цього є десятки тисяч біженців, які заповнили Європейський континент.

Важливими учасниками міжнародних відносин є не лише держави, але і міжнародні організації. Також важливий вплив на міжнародні відносини має Ватикан, прикладом цього може стати зусилля, які були поставлені ним в встановленні взаємодії між мусульманами та євреями.

Проте немає чітких уявлень про координацію зусиль між громадськими та релігійними об'єднаннями. Зрозумілим є те, що представники світових релігій можуть відігравати важливу роль у стабілізації міжнародної безпеки, шляхом впливу на своїх прибічників.

Важливість релігії в політиці, точніше її вплив доводить Святий Престол, який приймає участь у важливих заходах міжнародного рівня. Дипломатія Святого Престолу завжди посідала важливу роль у глобальній політиці та міжнародних відносинах. Ми звикли вважати найбільшими світовими гравцями великі, сильні країни США, країни ЄС, Китай та інші, але ми часто не звертаємо увагу на одного з найбільших та найвпливовіших суб'єктів МВ Папський Престол (Святий Престол). Вплив Ватикану пройшов через віки, можна з упевненістю сказати, що це була одна з перших справжніх глобальних політичних сил. Дипломатична школа Ватикану є однією з найстаріших у світі.

Сучасне право передбачає здатність Святого Престолу в особі Папи виступати суб'єктом міжнародних відносин. Папський Престол активно бере участь у міжнародних конференціях, нарадах, та у вирішенні гострих питань, які в останнє десятиліття продовжують загострюватися, і виникають нові. Ватикан має свої дипломатичні представництва або спостерігачів при більшості міжнародних міжурядових організацій, таких як ООН, ФАО, МОП, ЮНЕСКО, та інші, підтримує дипломатичні зв'язки з більше ніж 180 країнами світу [9]. Важливою роллю Святого Престолу як одного з моральних регуляторів міжнародних відносин переоцінити важко. Прикладом цього є роль Ватикану у примиренні Палестини та Ізраїлю; пропагування відмови від війни; закликання припинити військові дії в Донецьку та багато іншого.

Таким чином, роль, місце та вплив дипломатії Святого Престолу в міжнародному ідейно-релігійному, політичному, економічному та культурному житті країн світу та України зокрема, обумовлюється такими факторами як тривалий історичний досвід, наявність розгалуженої і чітко побудованою централізованою організаційно-ієрархічною дипломатичної структури та мережі релігійних організацій Католицької Церкви [10]. Дипломатія Ватикану намагається досягати поставлених цілей переважно шляхом моральної та правової дії, одночасне служіння етичним цілям, тобто духовним цінностям і цілям політичним робить папську дипломатію унікальним явищем в міжнародних відносинах.

Отже, вплив релігійного фактору у міжнародних відносинах переоцінити важко. Відомий американський політолог і соціолог Самуель Гантінгтон ще у 1992 р. на лекції в Американському інституті підприємництва, а пізніше у своїй книзі – «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» (The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order) у 1996 р. поділив світ на 8 цивілізацій [3], у його розумінні «цивілізація» - це конгломерати країн об'єднаних спільними культурними та релігійними цінностями, мовою, і т. д. Зазначив, що конфлікти у світі та на арені міжнародних відносин будуть відбуватися не лише через економічні чи територіальні суперечки, а вагоме місце у їх існуванні займе культурний та релігійний чинник. Суперечки, які будуть розвиватися у світі, це будуть суперечки між цивілізаціями, і якщо в майбутньому і виникне Третя світова війна то вона виникне між цивілізаціями.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. На початку ХХІ ст. роль релігійного фактору стала надзвичайно вагомою. В світі збільшується кількість релігійних конфліктів та воєн, активізуються радикальні ісламські угруповання та збільшується їх кількість. Релігійний фактор у міжнародних відносинах впливає і на фор-

мування системи міжнародної безпеки. Адаже з розширення загроз спільних для всіх країн відбувається трансформація міжнародної системи безпеки, яка включає безпеку військову, економічну, політичну,

екологічну, інформаційну та релігійну. Важливим також є те, що релігійний фактор має вплив не лише на локальну територію, але може мати вплив на безпеку регіону чи міжнародну безпеку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Палінчак М.М. Релігійний фактор у міжнародних відносинах [Текст]: навч. посіб. для студентів УжНУ / Палінчак М.М., Галда П.П., Лешанич М.М.; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т міжнар. відносин. Ужгород: Ліра, 2015. 294 с.
2. Кузьмин Н.С. Религиозная глобализация как философская проблема. Религиоведческие исследования. 2009. № 1–2. С. 126–127.
3. Зіткнення цивілізацій. Самуель Хантінгтон. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2007/2498>.
4. Пода Т.А. Вплив релігійного фактора на міжнародні відносини у XXI ст. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPK/article/viewFile/9545/11999>.
5. John Coakley: Ethnic conflict and the two-state solution: The Irish experience of partition. URL: <http://www.passia.org/seminars/2004/John-Coakley-Ireland-Seminar.htm>.
6. 7 найбагатших терористичних угруповань в світі. URL: <http://news.finance.ua/ua/news/-/328597/7-najbagatshyh-terorystychnyh-ugrupovan-v-sviti>.
7. Heneghan, Tom (23 December 2011). Syria's Alawites are secretive, unorthodox sect. Reuters. 1 July 2012.
8. International Religious Freedom Report 2006. US State Department. URL: <https://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2006/71432.htm>.
9. Дипломатія Святого Престолу: міжнародно-релігійні основи. URL: <http://iac.org.ua/diplomatiya-svyatogo-prestolu-mizhnarodno-religijni-osnovi/>
10. Гев'юк А. Дипломатична діяльність Святого Престолу в сучасних міжнародних відносин. URL: <http://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/8129/A3.pdf>.

МІЖНАРОДНА МІГРАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ГЛОБАЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КОНТЕКСТІ ТВОРЕННЯ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

INTERNATIONAL MIGRATION AS OBJECT OF GLOBALISTICAL RESEARCHES IN CONTEXT OF CREATION OF STRATEGY OF DEVELOPMENT OF THE STATE

Перфільєва А.О.,

*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин*

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті розкривається сутність міжнародної міграції як складової частини процесу глобалізації у його соціальному та економічному вимірах. Виокремлено специфіку інтерпретації глобальної соціальної та економічної трансформації, яка розгортається, у тому числі, як наслідок інтенсифікації міжнародної міграції. Підкреслюється, що міграція є відображенням соціально-економічних і політичних зрушень на регіональному і водночас глобальному рівнях, при чому нерівномірність цього процесу корелюється нерівномірністю регіоналізаційних та глобалізаційних процесів, що має враховуватись під час творення та реалізації стратегії розвитку держави.

Ключові слова: глобалізація, міжнародна міграція, соціальний вимір глобалізації, економічний вимір глобалізації, глобальні трансформації, стратегія розвитку держави, міграційна політика.

В статье раскрывается сущность международной миграции как составляющей процесса глобализации в его социальном и экономическом измерениях. Выделяется специфика интерпретации глобальной социальной и экономической трансформации, которая разворачивается, в том числе, и как следствие интенсификации международной миграции. Подчеркивается, что миграция является отражением социально-экономических и политических сдвигов на региональном и одновременно на глобальном уровнях, при этом неравномерность этого процесса коррелируется неравномерностью региональных и глобализационных процессов, что должно быть учтено во время создания и реализации стратегии развития государства.

Ключевые слова: глобализация, международная миграция, социальное измерение глобализации, экономическое измерение глобализации, глобальные трансформации, стратегия развития государства, миграционная политика.

In the article essence of international migration opens up as a constituent of process of globalization in his social and economic measuring. The specific of interpretation of global social and economic transformation, that is opened out including as a result of intensification of international migration, is distinguished. It is underlined that migration is the reflection of socio-economic and political changes and on regional and, at the same time, on global levels, at what the unevenness of this process correlates with the unevenness of processes of regionalization and processes of globalization.

Key words: globalization, international migration, social measuring of globalization, economic measuring of globalization, global transformations, strategy of development of the state, politics of migration.

Постановка проблеми. Процес переосмислення новітнього досвіду розвитку світової цивілізації в широкому розумінні підштовхує до необхідності інтегративних підходів у міждисциплінарному пізнанні сучасної реальності для отримання адекватного цій реальності наукового знання про сучасний світ. Це зумовлює появу нових дисциплін, які знаходяться на стику різних наукових напрямів. Прикладом такого поєднання є і геополітика, і гео-економіка, і, звісно, глобалістика. У сукупності ці дисциплінарні напрями дають змогу отримати об'єктивізоване знання в умовах нарощування протиріч універсалізації, транснаціоналізації та регіоналізації. Сучасна інтегративна політична наука, включаючи зазначені суспільствознавчі галузі, вивчає сучасний світ як глобальний простір комплексу основних процесів міжнародної взаємодії у різних вимірах і на різних рівнях за наявної очевидної економізації політики. Це забезпечує формування і кристалізацію певних методологічних підходів, які дають змогу вже на рівні практики пропонувати нові

варіанти вирішення проблем збалансованого та пропорційного розвитку світу. Виникнення, розвиток і становлення глобалістики як окремої наукової дисципліни тісно пов'язані з постановкою питання про глобалізацію світу і, якщо на початку йшлося переважно про економічний вимір цього процесу, нині очевидно є багатовимірність глобалізації, яка стає визначальним чинником розвитку світової цивілізації. Глобалізація – це закономірний і водночас суперечливий процес, дослідження якого має велике значення з погляду реалізації прикладної, стратегічної і прогностичної функції сучасної науки. Розкриваючи сутність, генезу, характер і закономірності розвитку світової людської цивілізації, можна обґрунтувати умови успішного розвитку окремих держав, регіонів і світу загалом. Саме тому доцільним є вивчення міжнародної міграції крізь призму глобалістичного підходу, оскільки це дасть змогу отримати більш повне уявлення про це явище, яке нині вочевидь давно вже вийшло за межі суто економічного чи демографічного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вже традиційно міжнародна трудова міграція розглядається, насамперед, як невід'ємний атрибут сучасної світогосподарської системи, який під впливом глобалізації здобуває нових тенденцій, зумовлених подальшим поглибленням процесів інтернаціоналізації та інтеграції [1]. Масштаби, причини та наслідки міжнародної міграції досліджуються фахівцями різних галузей наук, які дедалі активніше наголошують на її великому суспільно-політичному та соціальному значенні для сучасного світу. Помітний внесок у дослідження теорії і практики міжнародної трудової міграції зробили такі вітчизняні дослідники, як Е. Лібанова, О. Малиновська, Ж. Дерій, А. Кіреєв, В. Олефір, О. Власюк, В. Геєць, А. Кравченко, Р. Мочерняк, О. Позняк, І. Прибиткова, Г. Рекунова, Є. Стрільченко, О. Кислицина, Р. Стаканов, К. Шиманська, Б. Юськів. Серед зарубіжних вчених виділяємо роботи С. Годінгса, М. Левіна, Н. Попсона, Ж. Серніка, К. Циммера та ін. Проте здебільшого йдеться про вивчення міжнародної трудової міграції з позицій економіки, демографії та соціології, оскільки загалом доведено, що трудова міграція впливає – і в умовах глобалізації цей вплив значно посилюється – на демографічну, соціальну та економічну ситуацію в усіх країнах і регіонах світу [2, с. 239]. Останнім часом у зв'язку з так званими емігрантськими кризами до вивчення проблем, у тому числі, трудової міграції починають звертатися з позицій правової науки. Водночас інтегративна політична наука переважно залишає поза своєю увагою проблеми міжнародної міграції, опосередковано акцентуючи лише на тому факті, що інтенсифікація міграції є процесом, що формує картину сучасного світу.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На нашу думку, очевидно є потреба у дослідженнях міжнародної міграції з позицій політичної науки, а так звані суміжні підходи в цьому питанні (з позицій геополітики, геоekonomіки, глобалістики) уможливають вироблення нової, актуальної в сучасних умовах, політико-економічної стратегії розвитку країн, регіонів і світу загалом. Політологічний аналіз міжнародної міграції практично не здійснюється, хоча очевидно, що глобалістика як частина інтегративної політичної науки включає до свого предметного поля процеси міжнародної міграції як складові частини загального процесу інтенсифікації соціальної взаємодії в сучасному світі, які визначаються як загальносвітовий процес глобалізації, котрий і є предметом глобалістики як окремої сфери наукового знання.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є розкрити специфіку міжнародної міграції як складника глобалізаційних перетворень сучасного світу у контексті творення стратегії розвитку держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підвалини процесів, що визначаються як глобальні економічні трансформації, закладено у другій половині ХХ ст. Загалом глобалізація економіки проявляється у функціонуванні низки впливових міжнародних економічних організацій, трансконтинентальних компаній, банків, появи інтернаціональних грошових одиниць, і, звісно ж, у нарощуванні інтеграційних тенденцій у планетарному вимірі. Економічний підхід до вивчення процесів глобалізації трактує її в контексті розвитку світових ринків, товарів, послуг, капіталу і праці. Глобалізація за економічними інтерпретаціями – це новий етап розвитку інтернаціоналізації господарського життя, яке поступово охоплює усю планету загалом і виявляється у посиленні взаємозалежності національних економік [3, с. 27]. Таким чином, глобалізація виступає розширенням економічної активності за межі національних і регіональних політичних кордонів, за допомогою переміщення капіталів, товарів і послуг, робочої сили, технологій та інформації. Поширення ТНК створює новітні умови для подальшого розгортання цього процесу, і фактично нині ми спостерігаємо процес еволюції економічних форм від монопольних торговельних компаній раннього капіталізму до сучасних глобальних суперкорпорацій, які виступають самостійними суб'єктами творення світового економічного порядку. Деякі дослідники вважають, що глобальні економічні трансформації, які відбуваються по всьому світі, спрямовані на створення єдиного, цілераціонального регульованого світового ринку. Механізм його творення виявляється у виході інтересів національних господарських суб'єктів за національно-державні рамки, у створенні й розширенні сфери діяльності транснаціональних економічних і фінансових структур [3, с. 34]. Хоча глобалізація за своєю суттю передбачає взаємозалежність економіки різних країн, її зміст і напрями визначаються обмеженим колом найбільш розвинених в економічному сенсі держав, які виступають активними суб'єктами глобалізації. Це пов'язано з нерівномірністю економічного, соціального, політичного розвитку різних країн світу. Нині спостерігається поглиблення розриву на рівні розвитку, розмежування на активних учасників світової політики і аутсайдерів, що створює небезпеку появи нових джерел міжнародної напруженості й конфліктів, дестабілізує міжнародні відносини.

Розглядаючи глобалізацію з позицій соціальних змін, дослідники зазначають, що багато сучасних проблем не можуть бути адекватно вивчені і розв'язані лише на рівні національних держав і суспільств, а потребують вже глобального, транснаціонального підходу. Отже, сучасне соціальне життя починають пронизувати так звані транснаціональні практики, коли міжнародні за своєю

природою суб'єкти в умовах посилення транспарентності кордонів дедалі частіше заявляють про себе по всьому світі [4, с. 116]. Важливим соціальним аспектом глобалізації є міжнародна міграція, яка за сучасних умов набула характеру глобальної. Туризм як тимчасове й короткотермінове переміщення не здатен поки що суттєво впливати на соціальну структуру суспільств, які залучаються до цих обмінів. Куди більш суттєвий вплив на соціальні, політичні й економічні процеси має трудова міграція й масове вимушене переселення (біженці). Ці процеси побудовані на базових чинниках демографічної поведінки людей. Основою демографічної поведінки людей, як і всіх живих організмів, є загальний біологічний закон боротьби за виживання та продовження роду. Чим менше шансів на виживання потомства, тим вищою є народжуваність у того чи іншого виду фауни. Компенсація високої смертності підвищеною народжуваністю характерна і для людської популяції: бідніше суспільство – вища дитяча смертність – більша народжуваність. За умов покращення матеріальних умов життя зменшується висока народжуваність, відмирають традиції, релігійні та ідеологічні канони, які її підтримували. Дитяча смертність у промислово розвинутих країнах мінімальна, добре розвинута пенсійна система, власні діти перестали бути тією економічною перевагою, якою вони є для батьків у традиційних суспільствах. Унаслідок цього ми спостерігаємо різке розшарування у віковій структурі населення розвинутих країн і країн, що розвиваються. Загалом частина працездатного населення у менш розвинутих країнах у найближчій перспективі буде продовжувати зростати, у той час як у розвинутих країнах доля такого населення буде стабільно зменшуватись. Перебуваючи на різних етапах демографічного переходу, економічно розвинуті і країни, що відстають, володіють різними потенціалами трудових ресурсів і відмінними можливостями у реальному залученні працездатного населення до народногосподарського виробництва [5, с. 34]. Отже, подальше збільшення легальної й нелегальної міграції є невідворотним з огляду на специфіку демографічного і соціально-економічного нерівномірного розвитку країн світу. Паралельно з цим процесом відбувається взаємна асиміляція і зближення різних етнічних груп в умовах зростання загальної чисельності населення планети. Нині ми наочно спостерігаємо збільшення великих за чисельністю народів і зменшення нечисленних народів. Наслідком зростання міграції і важливим аспектом соціальних трансформацій є неухильне розширення міжетнічних контактів, руйнування культурної й релігійної замкнутості, розширення сфери взаємозалежності різних етнічних груп. Це дає підґрунтя деяким дослідникам робити досить сміливі припущення

щодо поступового відмирання етнічної інтеграції й невідворотності глобальної асиміляції, яка може завершитись формуванням єдиного планетарного етносу. Водночас дотепер держави залишаються основним суб'єктом міжнародних відносин, зберігаючи більшість своїх функціональних можливостей, тож змушені враховувати зміни, викликані глобальними трансформаціями, однією зі складових частин яких є нарощування міжнародних мігрантських практик.

Сучасні умови вимагають від кожної держави забезпечувати інтереси держави та її громадян у міграційній сфері вирішувати конкретні проблеми регулювання міграцій, розвитку міжнародного співробітництва. Для цього необхідно, щоб міграційне законодавство відповідало сучасному розумінню міграційних процесів та їхньому впливу на розвиток держави. Концепції міграційної політики держав мають спиратися на пріоритети загальної стратегії розвитку країни, виходити з глибокого вивчення міграційної ситуації та врахування її динамічних змін, розглядати міграційну ситуацій у контексті перспектив соціально-економічного та демографічного розвитку країни. Удосконалення міграційної політики має відбуватися на основі комплексного підходу, з усвідомленням усіх потенційних вигод, які може принести міжнародна соціальна мобільність, разом із зумовленими нею ризиками та викликами. Міграційна політика, адекватна сучасним вимогам, – це не лише система заходів щодо впорядкування та контролю за переміщенням населення. На зміну традиційному вузькому підходу приходять ширше її розуміння як багатостороннього феномена. Діапазон дії міграційної політики значно розширюється, взаємопов'язаність її окремих напрямів посилюється, що сприяє оформленню цієї політики як цілісної системи, яка поєднує: протидію чинникам, що породжують міграцію, у власне міграційну політику, тобто систему заходів щодо регулювання переміщень населення та протидії нелегальній міграції, забезпечення зворотності трудової міграції громадян, адаптації та реінтеграції тих, хто повернувся, заохочення грошових переказів від працівників-мігрантів на батьківщину та їх ефективного використання, забезпечення підтримки і тісного зв'язку із співвітчизниками за кордоном, використання фінансового, соціального інтелектуального, політичного, демографічного потенціалу діаспори в інтересах країни та заохочення імміграції її представників. Політика у сфері міграції має формуватися в рамках довгострокової стратегії розвитку країни, мати комплексний, різнорівневий характер, забезпечуватися скоординованою діяльністю різних відомств, базуватися на науково обґрунтованих підходах, мати розуміння та підтримку в суспільстві.

Трудова міжнародна міграція стала глобальним процесом, зачепила всі країни і континенти,

різні верстви населення й розглядається чи не як визначальний фактор функціонування світового ринку праці. Водночас зрозуміло, що міжнародні міграційно-трудова відносини внаслідок масового характеру і як специфічні за складом і значенням для економічного і суспільного життя, ще перебувають на стадії становлення і вимагають внутрішньо-державного та міжнародного правового регулювання. Загалом зрозуміло, що міжнародна трудова міграція – це форма руху надлишкового населення з одного центру накопичення ресурсу в інший. Тож, регуляторна роль у цьому процесі держави пов'язана з розробкою і реалізацією відповідної міграційної політики [6, с. 135]. Вільна хаотична міграція трудових ресурсів є найнебезпечнішою для урядів як у політичному, так і в соціальному аспекті. Етнічні, релігійні забобони і пряма економічна загроза інтересам окремих груп, котрі побоюються конкуренції з боку іммігрантів, роблять цю проблему надто гострою. Тому якісна, дієва міграційна політика є запорукою соціально-політичної і економічної стабільності з метою досягнення стану динамічної рівноваги національної економічної системи. Міжнародні міграційні процеси потребують комплексного регулювання з боку держав, що беруть участь в обміні трудовими ресурсами, враховуючи специфіку країн-донорів, країн-реципієнтів і країн-транзитерів. Контролю і регулюванню підлягають соціальний, віковий та професійний склад мігрантів, рівень в'їзду та виїзду іноземних трудящих. Функції міждержавного та внутрішньо-державного розподілу робочої сили, регулювання обсягу та структури міграційних потоків більшою мірою виконують міністерства праці, внутрішніх та закордонних справ, а також спеціально створені державні та міждержавні органи. Згідно з прийнятою в міжнародних відносинах практикою країни, які обмінюються робочою силою, визнають пріоритет норм міжнародного права над національним законодавством. Незважаючи на декларування у міжнародно-правових актах рівності працюючих, незалежно від їх походження, найчастіше зустрічаються практики ненадання рівних прав іммігрантам в економічній, політичній й соціальній сферах, як цього вимагає Загальна декларація прав людини й рішення Міжнародної організації праці і Міжнародної організації з міграції у справах трудових мігрантів. У постановах урядів національні інтереси превалюють над міжнародними нормами та інтернаціональними принципами рівності й свободи [7, с. 17]. Це створює умови для додаткового напруження у соціальному середовищі на національному, регіональному та глобальному рівнях. Тож, країни мають вдосконалювати практики узгодження та реалізації правових норм стосовно мігрантів.

В Україні ситуація з міграцією є критичною. Кількість українців, які мають намір виїхати вза-

галі або тимчасово працевлаштуватися за кордоном, залишається значною з року в рік. З одного боку, це засвідчує залученість України до процесів глобалізації в аспектах соціальних та економічних трансформацій, але, з іншого, за кордон протягом двох десятиліть виїжджає активне та освічене населення працездатного та відтворювального віку, тому забезпеченість України трудовими ресурсами об'єктивно зменшується. Нині, як ніколи, гостро стоїть питання депопуляції. Для запобігання депопуляції нації необхідне негайне втручання уряду та проведення ним грамотних законодавчих, організаційних і господарських заходів у сфері соціально-демографічної політики, спрямованих на створення нових робочих місць із гідною заробітною платнею і відповідною соціальною захищеністю, та умов, які сприятимуть зменшенню числа емігруючого населення і поверненню, насамперед, українських молодих спеціалістів та досвідчених фахівців різних сфер діяльності, які набули досвіду за кордоном. Практична діяльність у цій сфері має розпочинатися з ратифікації та практичної якісної реалізації цілої низки міжнародних документів, які регулюють відносини в царині міжнародної трудової міграції, зокрема чотирьох конвенцій Міжнародної організації праці: «Про трудящих мігрантів», «Про зловживання в галузі міграції і про забезпечення трудящим–мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення», «Про встановлення міжнародної системи збереження прав у галузі соціального забезпечення», «Про приватні агентства зайнятості», загальної конвенції ООН «Про захист прав усіх трудящих-мігрантів та їхніх сімей». У комплексі ці документи стосуються правового забезпечення повноцінного захисту особистих, економічних, професійних, соціальних та інших інтересів і прав українських трудових мігрантів і членів їхніх сімей. На жаль, Україна не може забезпечити нині й механізму належного виконання вже ратифікованих конвенцій та двосторонніх договорів України з державами, де є українські мігранти. Проблема інституційного та законодавчого забезпечення міграційної політики існує з моменту відродження новітньої української державності [8, с. 167]. Загалом у нашій державі є значні прогалини в законодавчому регулюванні міграційних відносин. Міграційне законодавство розвивається фрагментарно, без загальної концептуальної лінії, що не може не відобразитися на якісних показниках розвитку нашої країни, у той час як у цілому світі очевидно є можливість використання позитивного потенціалу міжнародної трудової міграції та мінімізації її негативних наслідків, що ґрунтується на розробці та провадженні належної міграційної політики. Основні принципи та цілі такої політики мають бути визначені законодавчо і відповідати стратегічним цілям розвитку нашої країни,

базуватися на адекватному розумінні міграційної ситуації, забезпечувати комплексність заходів щодо регулювання міграцій та користуватися підтримкою і розумінням громадськості.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Ще у 2006 р. Генеральна асамблея ООН ініціювала глобальне обговорення міграційних процесів, наголошуючи, що міграція нині стає вагомим чинником як розвитку, так і боротьби із бідністю в усьому світі [5, с. 34]. У сучасному світі соціально-економічний прогрес забезпечується поєднанням передової технології та кваліфікованої робочої сили, усвідомлення цього факту зробило міжнародну трудову міграцію чинником стратегії розвитку національних систем. Тому нині більшість країн зорієнтована на використання міграції на користь розвитку своєї економіки і для них ефективно використання трудових ресурсів стає запорукою прогресу соціально-економічного розвитку. Вочевидь, така інтерпретація дає змогу розглядати міграції як інструмент для досягнення проголошених ООН цілей тисячоліття. Водночас для використання такого потенціалу міграції необхідно здійснити її усебічне вивчення з позицій самого світового і регіонального розвитку людської цивілізації, що стає можливим завдяки

саме глобалістичному підходу. Вироблення стратегічного бачення політичних цілей на основі наукового аналізу процесів глобалізації, регіоналізації, демографічних тенденцій, перспектив економічного розвитку з урахуванням специфіки міграційної ситуації здатні забезпечити використання потенційних можливостей міжнародної міграції як інструменту політики боротьби з бідністю та забезпечення цілей розвитку. Глобалістика нині перебуває в авангарді таких пошуків, спираючись на мультипарадигмальність, яка побудована на основі орієнтації кожної з парадигм на конкретну наукову дисципліну, що дає змогу рухатись у напрямі вдосконалення методології пізнання сучасних суспільно-політичних реалій, об'єктивізуючи уявлення про світ. З практичної точки зору, залучення глобалістики до вивчення проблем міжнародної міграції стимулює усвідомлення політикумом необхідності врахування інтенсифікації міжнародної міграції як чинника глобальних трансформацій та потенційного фактора суспільного розвитку. Глобалістика здатна забезпечити органи влади аналітичною інформацією, науково обґрунтованими висновками, які можуть бути використані у роботі та реалізації стратегій розвитку держави у сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кислицина О.В. Концепція регулювання міжнародної трудової міграції України в умовах глобалізації. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 197. Т. 1. С. 74–77. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/55243> (дата звернення: 03.07.2018).
2. Рекунова Г.С. Зовнішньоекономічні наслідки міграції робочої сили. *Трансформація фінансових відносин: матеріали IV міжнародного симпозиуму (Харків, 10 листопада 2011 р.)*. Х.: ХІФ УДУФМТ. 2011. С. 238–240.
3. Білорус О.Г., Мацейко Ю.М. *Глобальна перспектива і сталий розвиток*. К.: КНЕУ, 2005. 340 с.
4. Гальчинський А. *Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти*. К.: «Либідь», 2006. 312 с.
5. Дерій Ж. Міжнародна міграція в системі факторів економічного розвитку. *Економіст*. 2011. № 9. С. 33–35.
6. Юськів Б.М. Міжнародна трудова міграція і державна міграційна політика. *Регіональна економіка*. 2010. № 2. С. 134–140.
7. Мочерняк Р. Трудова міграція: на шальках терезів вигод. *Віче*. 2013. № 21. С. 16–24.
8. Шиманська К.В. Міжнародна трудова міграція в контексті соціально-економічного розвитку України: тенденції, негативні наслідки та шляхи їх подолання. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2015. № 1. С. 165–171.

СИСТЕМА ЕВРОПЕЙСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ

THE EUROPEAN SECURITY SYSTEM AND ITS FEATURES

Сафарова А.А.,

*доктор философии по политическим наукам,
доцент кафедры дипломатии и современных интеграционных процессов
Бакинского государственного университета*

В статье определяется необходимость выработки нового подхода к проблеме создания единой системы европейской безопасности в новых условиях. Выявлена международно-политическая ситуация на европейском континенте на рубеже веков в её стратегическом и военно-политическом аспектах. Проанализированы процессы и явления, которые формируют мировой порядок нового века на европейском континенте, выявлены основные угрозы и вызовы в современных условиях, исследованы характер, особенности, принципы создания современной системы европейской безопасности, рассмотрены основные участники построения системы европейской безопасности. С учетом важности участия ООН, Европейского Союза, ОБСЕ и НАТО в построении единой системы европейской безопасности, дана оценка проблемам обеспечения европейской безопасности.

Ключевые слова: европейская безопасность, международная безопасность, Европейский Союз, современная архитектура безопасности.

У статті визначається необхідність вироблення нового підходу до проблеми створення єдиної системи європейської безпеки в нових умовах. Виявлена міжнародно-політична ситуація на європейському континенті на рубежі століть в її стратегічному і військово-політичному аспектах. Проаналізовані процеси і явища, які формують світовий порядок нового століття на європейському континенті, виявлені основні загрози і виклики в сучасних умовах, досліджені характер, особливості, принципи створення сучасної системи європейської безпеки, розглянуті основні учасники побудови системи європейської безпеки. З урахуванням важливості участі ООН, Європейського Союзу, ОБСЄ і НАТО в побудові єдиної системи європейської безпеки, дана оцінка проблемам забезпечення європейської безпеки.

Ключові слова: європейська безпека, міжнародна безпека, Європейський Союз, сучасна архітектура безпеки.

The Article definite the importance of develop the problem of creating a common system of European security in the modern situation. Analyses an international political situation in Europe in the XXI century in its strategic and military-political aspects. Also analyzes the processes and events that shape the world order in the new century in Europe with threats and challenges in modern situation, analyzes characteristics, principles of modern European security system/ The main participants in the construction of the European security system given the importance of the participation of the United Nations, the European Union, the OSCE, NATO in building a common European security system and assessed the problems of European security.

Key words: European security, International security, European Union, modern architecture of security.

Постановка проблеми. Перспективы международной безопасности, как в региональном измерении, так и в планетарном масштабе, тесно связаны с решением извечных проблем войны и мира, в первую очередь, на европейском континенте, ставшем источником двух мировых войн. Длительный период проживания европейских народов на континенте, их общение друг с другом выявили многочисленные модели сосуществования: от вооруженной конфронтации до формирования политической интеграции с ориентацией вначале на экономическую составляющую, а затем и на социально-политическое единение вокруг Шенгенских и Маастрихтских соглашений.

Постановка задания. В статье определяется необходимость выработки нового подхода к проблеме создания единой системы европейской безопасности в новых условиях.

Изложение основного материала. Изменения, произошедшие к началу XXI в. на европейском континенте, коснулись регионов Центральной, Восточной Европы, Балкан, постсоветского пространства. Сформулированная в историческом

прошлом идея объединения европейских стран во имя общих интересов и безопасности не только начала претворяться в жизнь, но уже имеет определенные реальные очертания. Формирование интеграционных процессов в Европе началось с осознания общности проблем безопасности перед лицом внешних и внутренних угроз.

Создание Европейского Союза изменило отношения между государствами Европы. Европейские государства все спорные вопросы обязались разрешать мирным путем и тесно взаимодействовать в рамках общеевропейских институтов. Однако военный конфликт на Балканах напомнил о том, что война не исчезла с европейского континента и Европа находится перед лицом новых угроз и вызовов. К тому же, Европе грозит новый раунд гонки вооружений из-за развертывания элементов противоракетной обороны США на европейской территории. Другими словами, международный механизм в области разоружения и контроля, создававшийся на протяжении многих лет, продолжает в одностороннем порядке методично разрушаться Соединенными Штатами. Происходит

деградация глобальных и региональных режимов контроля над вооружениями.

Одной из приоритетных целей Европы является усиление роли Организации Объединенных Наций, обеспечение ее всем необходимым для реализации возложенной на нее ответственности. Это единственная организация, которой дано право применения силы как крайнего средства для решения международных споров.

Военные факторы обеспечения безопасности, по-прежнему играющие немаловажную роль в мировом порядке, уже не доминируют в той степени, как это было в начале 80-х гг. Сегодня в основу европейской безопасности заложены более сложные составляющие, а именно: сохранение ядерной, энергетической, информационной безопасности, защита окружающей среды, превентивное урегулирование кризисов, борьба с международным терроризмом, преступностью и др. Кульминацией общеевропейской интеграции в вопросах безопасности стало создание 12 июля 2004 г. Европейского Агентства по обороне. Это свидетельствует о том, что европейский континент занят поисками более широкой и более надежной системы для гарантии своей безопасности, что еще раз подчеркивает актуальность данной темы исследования [4, с. 89].

Анализ происходящих в европейском сообществе процессов: от разногласий между ведущими европейскими государствами до общего единения по вопросам социально-экономической, финансовой и общественно-политической интеграции в рамках ЕС – решения на этой основе проблем безопасности – представляется актуальным и вызывает несомненный интерес, являясь поучительным примером того, как, несмотря на весьма неблагоприятные стартовые позиции послевоенного времени, государства-члены ЕС смогли преодолеть разногласия и пойти по пути сотрудничества в основных цивилизационных сферах жизни.

Суммируя проведенный анализ, можно прийти к выводу, что в мире идет глобальная перестройка, борьба за передел мира, обладание энергоресурсами, другими природными источниками жизнеобеспечения. По мнению ряда ученых, реакцией на усиливающуюся глобализацию с одним центром силы является процесс региональной интеграции, который ведет к созданию многих центров силы, препятствующих стремлению к господству одной сверхдержавы. Движение к многополярному миру объясняется желанием европейских государств проводить самостоятельную и конструктивную внешнюю политику, избегать вмешательства внешних сил в их внутренние дела, обезопасить национальные экономики от новых вызовов. В этой связи обосновывается зависимость эффективности системы безопасности в Европе от объективной, безошибочной оценки возможных

внутренних и внешних, военных и невоенных угроз. Только на основе глубокого анализа и точного предвидения реальных угроз можно предотвратить случайности, правильно рассчитать и распределить потенциальные ресурсы и возможности государств, обеспечить их наиболее рациональное использование, организовать надежную оборону европейского сообщества с минимальным ущербом для экономики и экологии.

Существующие потенциальные угрозы (действия государств, направленные на нарушение территориальной целостности, подрыв и сдерживание интеграционных процессов, нарушение прав и свобод национальных меньшинств, проведение политики «двойных стандартов») позволяют выделить основные угрозы мировому сообществу в современных условиях:

- распространение оружия массового уничтожения;
- энергетический кризис;
- международный терроризм;
- региональные и локальные конфликты;
- международная организованная преступность;
- нарушение стратегической стабильности;
- наркоторговля;
- охрана окружающей среды;
- информационная война.

Следовательно, важным фактором, влияющим на военно-политическую ситуацию на европейском континенте, является возникновение новых международных угроз. Осознание необходимости эффективной борьбы с этими вызовами меняет традиционное представление о безопасности. Это также является существенным фактором, влияющим на построение единой системы европейской безопасности, которая способна объединить все страны континента вокруг уже сложившегося Европейского Союза.

Отличительными чертами нового подхода к проблемам безопасности стало понимание ее комплексного характера, уменьшение военного и усиление гражданского и невоенных аспектов безопасности, разделение ее на тематические компоненты (экологический, экономический, социальный, культурный) и безопасность по базисному признаку, в зависимости от целей, стратегии, принципов и способов достижения (коллективная безопасность, кооперативная безопасность или безопасность сотрудничества, превентивная безопасность) [1, с. 28].

Комплексный анализ этих аспектов позволяет сделать вывод, что в основу создания современной системы европейской безопасности могут быть положены:

- политическое сотрудничество;
- взаимосвязь между системами политической и военной безопасности с экономическими мерами предупреждения агрессии;

- создание национальных и межгосударственных оборонительных структур;
- установление межгосударственного военного планирования;
- сокращение вооружения, перестройка военных структур.

Окончание «холодной войны», распад Организации Варшавского Договора и СССР, углубление политической, экономической и военной интеграции в Европе создали ситуацию, при которой страны Европейского Союза получили возможность выступить с единых позиций на международной арене, претендовать на роль «нового военно-политического центра силы». Участниками формирования системы европейской безопасности являются:

- Организация Объединенных Наций. Это один из наиболее эффективных международных институтов по управлению многополярным балансом сил в современной Европе;
- Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. Она играет роль главного координирующего органа по выработке совместных усилий отдельных государств в деле формирования новой системы коллективной безопасности;
- Договор об обычных вооруженных силах в Европе. Он также мог бы служить эффективным инструментом поддержания стабильности на пространстве от Атлантики до Урала;
- Европейский Союз. Этот глобальный игрок станет в ближайшее время ключевой составляющей в определении политики обороны и безопасности для Европы. Рассматривается возможность создания европейской армии, в основе которой будет лежать единая система командования, единые средства предупреждения, а также средства доставки;
- НАТО. Изменение угроз безопасности способствовало устранению разделительных барьеров, создало приемлемые условия для установления контактов с такой организацией, как Североатлантический Альянс.

Как показал анализ основных принципов создания системы европейской безопасности, учитывая работу всех ее составляющих, приоритетным здесь является военно-стратегическое направление. Однако для построения эффективной, действующей системы, которая рождается из согласования позиций больших и малых государств, необходимо использовать политические, дипломатические санкции, отрабатывать механизм принятия политических решений и предупреждения конфликтных ситуаций, соблюдать меры доверия.

Одной из основных проблем обеспечения европейской безопасности является выработанная и принятая стратегическая концепция НАТО 1991 г. и новая стратегическая концепция НАТО

1999 г. Проведенный анализ стратегических концепций НАТО позволяет констатировать, что стратегическая концепция НАТО 1991 г. и новая Стратегическая концепция НАТО 1999 г. (как ответ на принципиально изменившуюся ситуацию в Европе и мире в целом) основываются на более широком понимании безопасности и характеризуются переходом к сотрудничеству, что должно стать важным элементом «гарантированного» мира.

Что касается сотрудничества России и НАТО, история развития этих отношений обосновывает положительный опыт их взаимодействия в области безопасности и единую позицию перед лицом новых угроз. Хотя сегодня Россия продолжает занимать достаточно негативную позицию в отношении расширения НАТО, будучи поставленной перед свершившимся фактом, делает акцент на развитие сотрудничества с НАТО, взаимодействие по всем возможным его составляющим. Российский подход к вопросу о форме и методах построения общеевропейской безопасности претерпевает изменения: так, если в 1990-е гг. российская сторона делала ставку на ОБСЕ, то сейчас Россия считает НАТО, наряду с другими европейскими организациями, ЕС и ОБСЕ опорами будущей архитектуры безопасности в Европе.

Россия уже выразила готовность вместе с НАТО «строить прочный и всеобъемлющий мир в евроатлантическом регионе на принципах демократии и безопасности на основе сотрудничества» [3], подписав основополагающий акт Россия – НАТО в 1997 г. и Римскую декларацию «Отношения Россия – НАТО: новое качество» в ноябре 2002 г.

В 1990-е гг. Россия консолидировала свою позицию в отношении ЕС и его расширения, включая военно-политический аспект последнего. Плодом усилий, увенчавших взаимную «притирку» обеих сторон, стала Совместная декларация об укреплении диалога и сотрудничества по политическим вопросам и вопросам безопасности и обороны, обнародованная по итогам саммита Россия–ЕС. «Мы с удовлетворением отмечаем прогресс, достигнутый в области общей европейской политики в сфере безопасности и обороны», – говорится в Декларации. Это означает, что Россия впервые официально на самом высоком уровне выразила свое позитивное отношение к интенсивно формирующейся общей европейской политике безопасности и обороны [5, с. 8].

Вместе с тем, выявлено немало острых проблем обеспечения европейской безопасности, таких как силовые действия против суверенных государств под прикрытием так называемой гуманитарной интервенции; вовлечение бывших

социалистических стран в орбиту НАТО, а не их прием в структуры ЕС (одна из главных причин торможения расширения ЕС заключается в том, что на пороге нового века Западная Европа столкнулась с обострением многих социально-экономических проблем, решение которых займет многие годы); размещение элементов ПРО на территории ряда европейских стран; ограниченность природных ресурсов на европейском континенте; расширение НАТО остается одной из самых сложных проблем в отношениях между Россией и Западом.

Таким образом, изучение проблем европейской безопасности в современных условиях позволяет сделать следующие **выводы**:

1. Основной причиной обострения напряженности в современном мире является нынешняя внешнеполитическая стратегия США, которая строится в соответствии со старой «универсальной» формулой, которая гласит: «Границы американской безопасности лежат везде, где поставлены на карту американские интересы» [6]. В первые десятилетия XXI в. Североатлантический альянс обрел «второе дыхание» под эгидой США и фактически отстранил от решения проблем европейской безопасности и превентивной дипломатии Европейский Союз, Организацию по сотрудничеству и безопасности в Европе, Совет Европы и даже ООН и Совет Безопасности ООН. Основными натовскими инструментами в решении международных проблем являются силовое давление и агрессивные действия против суверенных государств под прикрытием так называемой гуманитарной интервенции.

2. Учитывая прогнозирование дефицита ресурсов на сегодняшний день, нельзя исключать и возможность участия стран ЕС в военных операциях. Названная опасность обретает зримые очертания по мере роста милитаризма в Европе, ставшего источником двух мировых войн в XX в.

3. Расширение НАТО и ЕС – зримое доказательство военной интеграции Европы для продвижения своих политико-экономических интересов на постсоветском пространстве под эгидой США, несмотря на имеющиеся разногласия между ними. Характеризуя современное состояние американско-европейских отношений, профессор политологии Мюнхенского университета В. Вейденфельд отмечает: «Европа не может больше действовать в тени Америки, но она все еще не может придерживаться какого-либо курса, если Америка не указывает путь. Европа попала в ловушку свободы. Освободив себя от американского влияния на европейский разум, она все еще остается ребенком в мировой политике. В настоящее время Европа должна разработать свою собственную стратегическую концепцию, список приоритетов и подход к ведению перегово-

ров. Нынешняя европейская неопределенность сбивает с толку американского партнера. В ответ Вашингтон прибегает к старому шаблону либо односторонних действий, либо к выборочным консультациям с отдельными ведущими державами Европы» [7].

4. Современная архитектура безопасности Европы строится на обломках несостоявшегося «общеевропейского дома» и ведет к установлению новых разграничительных линий на европейском континенте. В результате переплетения процессов политической, экономической и военной интеграции и дезинтеграции в настоящее время в Европе формируется пять типов стран:

- страны, которые являются членами ЕС и НАТО и извлекают определенные выгоды из принадлежности к этим двум институтам;
- страны, которые по разным причинам являются членами только одного из названных объединений – ЕС или НАТО;
- страны, которые являются членами одного из этих институтов, но хотели бы со временем стать членами и второго;
- страны, которые не принадлежат ни к одному из этих институтов, но которые сотрудничают и с ЕС, и с НАТО;
- страны, которые не имеют шансов в обозримом будущем присоединиться ни к ЕС, ни к НАТО.

5. Принятые решения о создании европейской армии неуклонно ведут к дальнейшему расколу Европы с далеко идущими последствиями. Новый военный шаг, сделанный Евросоветом, может поставить милитаризацию ЕС на необратимый путь, ведущий к новому витку безудержной гонки вооружений, к новой «холодной войне». Ссылки лидеров ЕС на то, что создаваемые ими «мобильные силы быстрого реагирования» носят оборонительный характер и предназначены для ликвидации последствий природных катастроф, оказания гуманитарной помощи и поддержания мира, не внушают доверия, с учетом их оснащения новейшими видами смертоносного боевого оружия и средств его доставки в районы «кризисных ситуаций».

6. Милитаризация Европы не способствует укреплению роли ООН как инструмента мира, наносит новый удар по ОБСЕ, влечет за собой очередную виток недоверия к европейским структурам, в особенности со стороны стран, оставшихся в стороне от интеграционных процессов в Европе.

7. Современные тенденции мирового развития накладывают негативный отпечаток на глобальные и европейские процессы, что вызывает серьезную тревогу в среде политиков, обеспокоенных тем, что «население европейского континента становится заложником чужой игры, когда ставки делаются за океаном, а расплачиваться придется европейцам» [2, с. 39].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. М., 2004.
2. Борко Ю.А., Данилов Д.А. Россия – Европейский Союз: стратегия стратегического партнерства. ДИЕ РАН, № 157, М., 2005.
3. Основополагающий акт о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности между Российской Федерацией и Организацией североатлантического договора. URL: <http://www.nato.int/docu>
4. Уткин А. Мировой порядок XXI века. М.: Алгоритм, 2001.
5. Baranovsky V. Common European Security and Defense Policy: Horizons of the Russian Perception. Connections –The Quartely Journal. George C.Marshall European Center for Security Studies. Garmish-Partenkirchen, Germany. Vol. I. 2002. № 1. January.
6. The National Security Strategy of the United States of America. September 2002. URL: www.whitehouse.gov/nsc.
7. Weidenfeld W. Cool Transatlantic Calculation. URL: <http://www.dgap.org/>.

ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕРЖАВИ: РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ВЛАДНО-СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЙ

FORMATION OF THE FOREIGN POLICY IDENTITY OF THE STATE: ROLE AND IMPORTANCE OF POWER AND SOCIAL INTERACTIONS

Цирфа Ю.А.,

*кандидат політичних наук,
асистент кафедри міжнародного регіонознавства
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Диференціація соціуму в процесі взаємодії з державою нині стає ключовою причиною розбалансування владних впливів, адже останні перебувають під постійним тиском із боку різномірних політичних та громадських груп. У зв'язку з цим визначено, що зовнішньополітична ідентичність держави напряму залежить від налагодження взаємодій на рівні «держави – соціум» у контексті реалізації визначених курсів внутрішньої та зовнішньої політики. Доведено, що владно-суспільні відносини залежать від сутності політичного процесу всередині держави та тих культурно-ціннісних характеристик суспільства, які можуть бути екстрапольовані державою назовні. Ці ознаки виступають маркерами її ідентичності на міжнародній політичній арені і можуть слугувати ознаками статичності такої ідентичності під час її сприйняття з боку інших суб'єктів міжнародних відносин. Однак нині в Україні відсутні визначені алгоритми усунення негативних політичних впливів у процесі налагодження взаємодій між державою та соціумом. Отже, вагомим моментом для конструювання зовнішньополітичної ідентичності України під час транзитивного періоду її розвитку вбачається зменшення негативних ефектів політичного тиску на владно-соціальні відносини та забезпечення підтримки суспільством зовнішньополітичного курсу держави на міжнародній арені.

Ключові слова: зовнішньополітична ідентичність, держава, соціум, державна влада, політична еліта, владний вплив.

Дифференциация социума в процессе взаимодействия с государством сегодня становится ключевой причиной разбалансированности властных воздействий, поскольку они находятся под постоянным давлением со стороны разнородных политических и общественных групп. В связи с этим определено, что внешнеполитическая идентичность государства напрямую зависит от налаживания взаимодействий на уровне «государство – социум» в контексте реализации определенных курсов внутренней и внешней политики. Доказано, что властно-общественные отношения зависят от сущности политического процесса внутри государства и тех культурно-ценностных характеристик общества, которые могут быть экстраполированы государством наружу. Данные признаки выступают маркерами его идентичности на международной политической арене и могут служить признаками статичности такой идентичности во время ее восприятия со стороны других субъектов международных отношений. Однако сейчас в Украине отсутствуют определенные алгоритмы устранения негативных политических влияний в процессе налаживания взаимодействий между государством и социумом. Следовательно, весомым для конструирования внешнеполитической идентичности Украины во время транзитивного периода ее развития является уменьшение негативных эффектов политического давления на властно-социальные отношения и обеспечение поддержки обществом внешнеполитического курса государства на международной арене.

Ключевые слова: внешнеполитическая идентичность, государство, социум, государственная власть, политическая элита, властное влияние.

Nowadays, the differentiation of society during its interactions with the state is becoming a key cause of the imbalance of power influences, as the latter are under the constant pressure of diverse political and social groups. In this regard, the foreign policy identity of the state is determined to directly depend on the establishment of interactions at the 'state – society' level in the context of implementation of certain domestic and foreign policy courses. The power and social relations are proved to depend on the essence of the political process within the state and those cultural and value features of the society that can be extrapolated by the state externally. These features serve as the markers of its identity on the international political arena and can be the attributes of the static nature of such identity when it is considered by the other subjects of international relations. However, currently Ukraine has no specific algorithms for eliminating negative political influences while establishing interactions between the state and society. Consequently, the reduction of negative effects of political pressure on the power and social relations and the social support of the foreign policy course of the state on the international arena are considered important for constructing the foreign policy identity of Ukraine during the transitional period of its development.

Key words: foreign policy identity, state, society, state power, political elite, power influence.

Постановка проблеми. Аналіз сучасних процесів державотворення в Україні в контексті здійснення її внутрішньо- та зовнішньополітичних трансформацій із боку владних структур доводить, що ані юридичне кодування розвитку суспільних відносин, ані ліберальна ідеологізація всіх значущих політичних і суспільних рішень

нині не змогли забезпечити перебудову соціально-політичного світогляду громадян за аналогом західноєвропейських демократій. У цьому плані абсолютно справедливими можна вважати судження, згідно з якими після всіх перебудов і реформ сутність української політики і її загальнодержавний «колерит» залишилися незмінними:

по суті, незважаючи на точкові перетворення й реформи, що проводяться в окремих сферах життєдіяльності вітчизняного суспільства та секторах функціонування органів державної влади, застарілою залишається фундаментальна природа державно-політичного буття [1; 2].

На цьому етапі історичного розвитку українське суспільство залишається диференційованим. Його роз'єднаність базується як на соціально-економічних, так і на політичних та морально-духовних засадах. Дифузне невдоволення соціуму наявними реформами й імплементацією заходів щодо виходу держави з кризи породжує відчуття нестабільності, хиткості всього державного каркасу, призводить до «неприйняття» населенням владної еліти і породжує відчуття катастрофічності положення країни загалом. Своєю чергою, хаос політичного розвитку призводить до втрати керованості і політичної активності населення. Сприйняття громадянами управлінських ініціатив формується на тлі конфлікту владно-політичних еліт та постійного перерозподілу повноважень між ними. Адже на практиці всі зрушення, пов'язані зі змінами складу владних еліт, підвищенням рівня їхньої згуртованості і раціональності дій, перебувають під постійним тиском політичної кон'юнктури, присутнім і на нижчих щаблях соціально-політичної піраміди суспільства.

Ці негативні тенденції пов'язані з протистоянням і боротьбою різнорідних політичних сил та їхнім опором впровадженню управлінським крокам на національному рівні. Як результат, стан внутрішньодержавного соціально-політичного дисбалансу співіснування суспільства та держави постійно створює перепони для впровадження виваженого курсу реформ, що, своєю чергою, перешкоджає уніфікації єдиної моделі сприйняття держави на міжнародній арені, тобто формуванню її зовнішньополітичної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині як у вітчизняному, так і в зарубіжному науковому обігу майже відсутні роботи, котрі містили б аналіз впливу владно-соціальних взаємодій на формування зовнішньополітичної ідентичності держави. Деякі науковці вдаються до вивчення зовнішньополітичної ідентичності як окремого феномена, визначаючи його основні маркери та прояви (М. Вінод та М. Дешпанде [12], М. Піккьонен [11]). Інші дослідники аналізують вплив соціальних змін на формування цього явища та його прояви на міжнародній арені (Г. Атаманчук [8], А. Омаров [4], Ю. Рябой [2]). Крім того, автором застосовано роботи вчених, в яких міститься глибинний аналіз взаємодій на рівні «держави – політикум – суспільство» (І. Ансоффа [7], К. Кіллена [9], О. Лященко [1] тощо).

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Нині відсутні комплексні наукові

розвідки, що фокусуються на визначенні впливу владно-соціальної кооперації на становлення зовнішньополітичної ідентичності держави як моделі їхнього втілення на міжнародній політичній арені в процесі змін алгоритмів взаємодії між державою та соціумом у транзитивних умовах розвитку.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Відповідно, стаття має на меті розкрити сутність та роль владно-соціальних взаємодій у процесі становлення зовнішньополітичної ідентичності держави на основі аналізу варіативних зрізів кооперації між державною владою та суспільством в умовах політичної нестабільності та подолання наслідків комплексної загальнодержавної кризи розвитку внутрішньої та, як результат, зовнішньої політики України.

Виклад основного матеріалу дослідження. По суті, наявний соціально-політичний дисбаланс співіснування суспільства та держави на сучасному етапі значною мірою пов'язаний із наявними недоліками вітчизняного законодавства та з помилками, допущеними органами державної влади під час прийняття управлінських рішень у минулому. Причому громадянська невдоволеність ходом політичних процесів нині виражається, в основному, в двох формах – громадянській непокорі і небажанні співпрацювати з владою та її агентами, що за своєю сутністю є ненасильницьким (латентним) протестом [3, с. 42]. Це призводить до невиконання вимог чинного законодавства й постійного підвищення опору з боку населення ініціативам, що впроваджуються органами державного управління, адже останні формуються під прямим впливом політичних структур. Нерозуміння владою цих причин призводить до застосування різних санкцій, спрямованих на обмеження постійного загострення відносин на рівні «суспільство – держава», однак на практиці імплементація таких заходів лише ускладнює взаємовідносини в рамках проблемного соціально-політичного простору.

З огляду на це, маємо констатувати, що запобігання подальшому розвитку системної кризи в державі потребує якісної зміни чинного політичного процесу. По-перше, необхідна реальна ідентичнісна консолідація суспільства і влади, проведена відповідно до основних цілей та параметрів розвитку України, для чого політика не має протиставлятися державі. По-друге, комплексну загальносистемну кризу, котра охопила українську державу на сучасному етапі, необхідно долати через збільшення рівня залучення публічно-правових інститутів і громадських організацій до співпраці з владно-політичною елітою.

Таким чином, задля вибудовування основ формування зовнішньополітичної ідентичності на основі налагодження взаємодії з соціумом

держава через зміну парадигми функціонування органів влади могла б запропонувати загальнонаціональний проект трансформації соціально-політичного каркасу розвитку суспільства, основні положення якого були б прийнятними для всіх елементів суспільної системи, а потім прозоро продемонструвати послідовні дії щодо його реалізації. При цьому необхідно, щоб цей проект ґрунтувався на взаємній довірі суспільства і держави. Консолідація їхніх зусиль могла б створити відповідний базис для поступального зростання довіри населення до владно-політичного континууму і сприяти легітимізації управлінських рішень та надати змогу владній еліті їх ефективно реалізувати на міжнародній арені.

На зразок провідних європейських демократій, розвиток яких нині часто постає прикладом для подальшого поступу нашої держави, остання має відходити від старих моделей політико-правового управління, під час застосування яких владна еліта повсякчас використовувала «програмне керування», впроваджуючи його на основі «принципу розімкнення» [4, с. 88]. Сучасний підхід має будуватися на принципах «замкнутого контуру», що передбачає наявність зворотного зв'язку між органами державної влади й суспільством та заздалегідь програмує необхідний стан соціально-політичної системи [4, с. 89]. Своєю чергою, ключові цілі державного розвитку і якісний стан керованого об'єкта мають знаходитися в межах досяжності (реальних можливостей), адже жоден проект швидкої «наздоганяючої модернізації» соціально-політичного буття держави не може бути імплементований у зв'язку з обмеженістю ресурсів і невідповідністю духовно-культурних і політичних умов функціонування публічно-правових інститутів заданим суспільним детермінантам.

Розглядаючи особливості політичного процесу в Україні, варто зазначити, що нині на державному рівні не вироблено чітких концептуальних основ соціально-політичних взаємодій у вигляді національного паттерну (від англ. pattern – модель, зразок, шаблон) управління, а також соціально-політичних параметрів функціонального призначення різних рівнів політико-правової організації влади [5]. Як результат, спостерігається дублювання функціональних компетенцій та повноважень владних інституцій і структур, їхня паралельна та неузгоджена діяльність на загальнодержавному, регіональному та глобальному рівнях. Збільшення витрат часу, сил і ресурсів задля оптимізації управлінських процесів не сприяє досягненню поставлених цілей. Причому при проведенні адміністративно-правових реформ більшість інституційних новацій в основному зводиться до скорочення або збільшення числа органів державної влади, їх злиття або поділу, перепідпорядкування один одному, зміни штатного розкладу та інших

таких технічних перетворень. Отже, навіть у разі повного перетворення окремої підсистеми державного управління (територіальної або галузевої) практично всі технології оптимізації і вдосконалення відповідної діяльності не виходять за вузькі організаційні рамки утверджених стандартів, що, своєю чергою, заважає впровадженню інновацій у рамках зовнішньополітичного курсу та відповідним трансформаціям останнього згідно з очікуваннями міжнародних партнерів України.

У принципі, можна констатувати, що сутність та соціальне призначення функціонування органів державної влади в період кризи доволі рідко піддаються аналізу й осмисленню. Способи формування і реалізація управлінських функцій, характер і зміст управлінської діяльності, її параметри і стратегічні перспективи здійснення, стилі і технології управління постійно стикаються з необхідністю врахування політичної складової частини державного розвитку. Тому всі інституційні трансформації зводяться до того, що інституційна система державного управління в умовах кризи перетворюється й модернізується, але рівень її керівного впливу на суспільно-політичні процеси, як і в попередні історичні періоди української державності, залишається низьким. Водночас такі недоліки, як корупція, інертність, некомпетентність представників владних структур, часто залишаються незмінними, створюючи перешкоди на шляху сприйняття держави з боку значимих для неї «Інших» – по суті, акторів міжнародних відносин, ведення спільної регіональної та глобальної політики в коаліції з якими мали б стати «відправним пунктом» у процесі формування зовнішньополітичної ідентичності України за нових економічних, соціально-політичних та військових умов.

Нині паттерни антикризового управління, технології та параметри функціонування державних органів і структур не піддаються якісному оновленню, постійно перебуваючи під впливом політичних взаємодій. Тому аналіз конкретних структур та інституцій управління, закономірностей їхнього функціонування в контексті здійснення управлінського процесу в умовах кризи здебільшого зводиться до систематизації статистичних параметрів, які не відображають реалій взаємозв'язків між державою та суспільством і потреб у них на рівні останнього. Безумовно, теоретично можливим є створення формально оптимальної організаційної структури органів державного управління, що відповідає кращим світовим зразкам, але на цьому етапі вона не функціонуватиме належним чином. Основними перепонами на шляху до впровадження антикризового управління в наявних просторово-часових і соціально-культурних умовах є традиційні закономірності розвитку політичних процесів, притаманні державам, котрі перебувають на транзитивному етапі

еволюційних змін. Отже, виключно комплексний підхід забезпечує орієнтування держави на формування адекватних наявним умовам технологій, способів і режимів владного впливу на розвиток суспільних відносин і процесів, котрі могли б бути впроваджені без урахування позицій провідних політичних сил.

Водночас цілісність політичного простору України мала бути забезпечена на основі застосування стандартів політичного процесу і соціально-економічного розвитку держави, що належить до прогресивних демократій [6, с. 56]. Розгляд наявного просторового образу української держави дає змогу стверджувати, що в умовах сьогодення деструктивним видається культивування регіональних етнополітичних, правових і соціально-економічних відмінностей, котре виявляється під час діяльності тих чи інших політичних сил. Самоорганізаційний розвиток регіональних просторів має здійснюватися в контексті загальної державної цілісності, тобто територіальні інтереси й цінності не мають превалювати в контексті політичного розвитку, а їхня інституціоналізація та реалізація не мають суперечити загальнонаціональним закономірностям еволюції суспільства і держави.

Дійсно, проста зміна владно-суспільних відносин і політичного режиму взаємодій у системі «особистість – суспільство – держава», трансформація державного (територіального) устрою чи формування нових організаційно-правових основ територіальної взаємодії не завжди ведуть до переорієнтування попереднього політичного вектора розвитку в міжнародному вимірі [7, с. 203]. Адже кожна просторова організація має свої специфічні закономірності становлення й еволюції та форми територіального конструювання, що послідовно відтворюються в процесі взаємодії між різними елементами суспільних, державних та політичних структур. Невипадково, аналізуючи сучасні процеси транзитивного періоду, маємо акцентувати на спадковості політичних традицій в Україні та, відповідно, їх перманентному впливі на реалізацію зовнішньої політики держави.

У цьому контексті успішність вибудовування зовнішньополітичної ідентичності України має визначатися на основі таких індикаторів, як соціально-політична ефективність, консенсуальна ефективність, легітимність інституційної активності інститутів державної влади в процесі становлення та розвитку взаємодій по осі «держава – соціум».

Соціально-політична ефективність державної влади пов'язана з установами певних соціальних і політичних ефектів, тобто з досягненням соціальної захищеності, добробуту, стабільності і неконфліктності політичного процесу на тій чи іншій території (або в державі загалом). Тобто, соціально-політична ефективність у контексті

зовнішньополітичної ідентифікації держави має базуватися на позитивному соціальному та політичному ефекті державно-суспільної кооперації.

Соціальна ефективність являє собою сукупний і загальний позитивний результат, який отримує суспільство як у процесі виробництва того або іншого продукту (послуги) або виконання окремого виду робіт, так і у разі споживання відповідних матеріальних, соціальних і духовних цінностей [8, с. 353]. Водночас можна виділити три рівні соціальної ефективності взаємодії між державою та соціумом: загальний, спеціальний та конкретний. Найбільш узагальнюючий і визначальний клас становлять критерії загальної соціальної ефективності державного впливу, адже вони розкривають результати функціонування владної системи, тобто сукупності суб'єкта і керованих об'єктів державного управління або, іншими словами, управлінської системи. Такі критерії, з одного боку, об'єктивно пов'язані з потребами, інтересами і цілями суспільного розвитку (як загальнонаціонального, так і міжнародного), а, з іншого, дають змогу виокремити і виміряти ступінь реалізації ключових суспільних потреб та інтересів, що здійснюється за допомогою імплементації належного алгоритму взаємодій між державою та соціумом [8, с. 354].

Аналогічним чином можна також трактувати поняття і критерії визначення політичної ефективності реалізації державної влади в рамках певного соціуму. Управлінська діяльність держави на різних рівнях політичної організації суспільства в умовах кризи спрямована на досягнення стабільності і стійкості політичного процесу, мінімізації конфліктів і гармонізації владно-політичних взаємодій за допомогою оптимального співвідношення витрачених фінансових, організаційних та інших ресурсів у процесі досягнення політичної результативності. Отже, критерії політичної ефективності державної влади у такому разі можна поділити на загальні (стратегічні загальнонаціональні пріоритети), територіальні (програмно-цільові пріоритети регіональної політики), тактичні (галузеві програми діяльності) й ситуативні (плани дій щодо врегулювання конкретної ситуації задля швидкого досягнення точкового ефекту) [8, с. 354–355].

В окремих випадках критерії ефективності кооперації між державою та соціумом у процесі реалізації владних впливів виводяться на основі ознак їхнього впровадження в межах соціально-політичного простору держави, зважаючи на що, можемо виокремити такі критерії:

- 1) сталість здійснення контрольно-наглядової діяльності держави в часі;
- 2) наявність якісних характеристик елементів системи органів державної влади під час їхніх взаємодій із суспільством;

3) дотримання законності, що визначається прямо пропорційною залежністю протидії соціуму застосованим заходам державного впливу;

4) наявність статистичної та практичної однорідності думки населення щодо найважливіших питань життєдіяльності держави у внутрішньо- та зовнішньополітичному вимірах;

5) активність та ініціативність органів державної влади та їх повноважних представників щодо налагодження суспільно-політичних взаємодій;

6) повнота охоплення території (галузей, сфер впливу) організаційними можливостями окремих елементів системи державного управління.

Зважаючи на ці ознаки, під найвищою точкою ефективності взаємодії держави та соціуму в процесі вибудовування зовнішньополітичної ідентичності актора треба розуміти діяльність органів державної влади, яка здійснюється на основі правових принципів та із застосуванням способів, котрі передбачають пропорційні ресурсні витрати та можуть бути реалізовані в розумні терміни [9, с. 110]. Таке тлумачення оптимуму функціонування органів державної влади включає і соціальну, і політичну ефективність владних впливів, тобто передбачає їхню консенсуальність. Відповідно, визначення державною владою певної точки рівноваги між цими видами ефективності управління варто розглядати як консенсус між потребами держави, суспільства та особистості й визначати як первинний базис для формування зовнішньополітичної ідентичності держави з точки зору її порівняної статистики.

На противагу цьому, мінімальним рівнем ефективності кооперації між державою та суспільством варто вважати певну критичну точку, у разі досягнення якої загальна діяльність державної влади сприймається населенням як неефективна. Визначити мінімальну точку ефективності державного управління можна за певними симптомами: конфліктогенністю загальнодержавного політичного процесу; розвитком неофіційних і «тіньових» взаємодій під час прийняття управлінських рішень; інтенсивністю діяльності політичних структур, здатних підмінити діяльність державної влади під час реалізації внутрішньої та зовнішньої політики [9, с. 111].

Тобто ефективність державно-суспільних взаємодій на пряму залежить від формування багаторівневої інституційної системи, що зберігає свою цілісність і взаємозв'язки на різних щаблях соціально-політичної системи, і водночас від наявності можливостей для адаптивної самоорганізації управлінських структур залежно від специфіки суспільно-політичного простору. Важливо підкреслити, що в рамках цілісного суспільно-політичного простору України вагомим значення в контексті мінімізації негативних політичних впливів на процес зовнішньополітичної ідентифікації держави набуває не тільки його територіально-географічна специфіка, а

й етнополітичні звичаї і традиції, духовно-моральні доміанти й цінності та рівень політичної культури соціуму.

Як результат, проблеми оптимізації системи кооперації між державою та соціумом нині пов'язані не тільки з питаннями забезпечення державної цілісності, а й із цілісністю самого суспільства. Так, проектування процесів оптимізації політико-правового управління пов'язане як із розвитком і ускладненням суспільних відносин, так і з тим, що нинішня владна діяльність базується на здійсненні випереджаючого, координуючого та інших видів регуляторного впливу, покликаних зрештою забезпечити цілісність соціального розвитку з урахуванням просторово-часових і соціально-культурних характеристик.

Інший аспект цієї проблеми полягає в протиставленні державного управління і політичного впливу в контексті забезпечення соціальної цілісності держави. Досить часто, виокремлюючи відмінності між державною владою і політичним впливом, науковці стверджують, що державна влада має місце там, де відсутнє громадянське суспільство. При цьому вагомим є той факт, що поглинання державою суспільства призводить до поглинання державною владою усіх наявних політичних впливів [10, с. 77]. Це твердження, на нашу думку, не зовсім правильне в контексті дослідження проявів політичних наслідків взаємодії між державою та соціумом, оскільки воно звужує сутність останньої, зводячи її до рівня командно-адміністративного процесу регламентації суспільних відносин. Немає сумнівів у тому, що такі форми політичного режиму (тобто способи і методи здійснення державної влади) зустрічалися в процесі розвитку низки державних утворень. Проте в сучасних реаліях, на тлі ускладнення громадських і управлінських систем, таке розуміння державно-суспільних впливів не відповідає дійсності. Ця аргументація може спиратися на низку суджень.

По-перше, в доктринальному плані таке протиставлення державного і політичного впливів або, точніше, державного управління і політично організованого управління громадянського суспільства властиве класичній ліберальній парадигмі [11, с. 9–10], від вектора якої нині відходить уся світова спільнота, оскільки історично практика довела, що таке протиставлення постійно викликає конфлікти і суперечності всередині соціально-політичної організації держави.

Політико-правовий досвід багатьох країн свідчить, що останні функціонують і розвиваються набагато краще й ефективніше, коли для цього створюються певні сприятливі умови, а інститути громадянського суспільства тісно взаємопов'язані з державою, розвиваючись із нею в гармонійній єдності. Можна стверджувати, що інститути громадянського суспільства – це елементи суспільної системи, здатні до самоорганізації [11, с. 26]. Але їхня самоорганізація і подальше функціонування мають місце у кон-

тексті державно-політичної цілісності: вони становлять безпосередню частину цієї цілісності, а їхній вектор розвитку збігається із закономірностями розвитку державності загалом. Тому класична соціально-політична модель взаємодії громадянського суспільства і держави, сформована в контексті ліберально-демократичної парадигми, що передбачає існування дихотомії владно-політичного простору, нині не може бути імплементована практично в жодній державі [12, с. 104]. Крім того, ця модель неприйнятна ані історично, ані культурно й цивілізаційно в рамках проекту української державності.

По-друге, державне управління є публічною, соціальною, політичною самоорганізацією інститутів громадянського суспільства, однією зі сфер соціального управління і тому не може реалізовуватися у відриві від останнього (адже це – діалектично взаємопов'язані категорії і сфери суспільного буття, що існують у рамках єдиної державної цілісності). Причому саме державне управління завжди розвивається, уточнюється, оптимізується з урахуванням впливів інституціоналізованих та неінституціоналізованих інтересів і потреб громадянського суспільства. Проблематика останнього наразі не вирішена на рівні теоретичного аналізу і все ще залишається питанням, що знаходиться в полі теоретичної рефлексії світової науки [13, с. 17]. Модель громадянського суспільства, критерії його розвиненості, форми і способи взаємодії нині сформовані в зарубіжних соціокультурних системах і можуть застосовуватися для опису західних соціумів. Безапеляційне перенесення такого концепту для теоретичного опису і практичного використання в українських суспільних умовах завжди стає причиною виникнення недоліків застосованого аналізу.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Відповідно, розглядаючи

сутність кооперації між державою та суспільством у процесі формування зовнішньополітичної ідентичності державного актора, громадянське суспільство, котре нині формується в Україні, варто розглядати в широкому сенсі – як соціальну систему, що має державно-правове оформлення (тобто передбачає тісний соціально-політичний зв'язок особи, суспільства й держави). Значна частина політичних сил прямо чи побічно спрямовують свої зусилля на взаємодію з управлінськими структурами і включення своїх представників до системи державної влади. Ці стратегії передбачають здійснення безпосереднього впливу на процеси реалізації внутрішньої та зовнішньої політик держави й збереження *status quo*, що існував до початку суспільних трансформацій і просування змін, спрямованих на формування громадянського суспільства оновленого зразка. Таким чином, нині можна констатувати наявність процесу становлення соціуму нового формату, в рамках якого могли б бути чітко розмежовані управлінські й політичні впливи, тобто мінімізовані політичні наслідки здійснення управління на державному рівні з метою досягнення єдності державно-суспільних взаємодій.

Таке трактування модерних владно-соціальних відносин створює підґрунтя для подальшого наукового вивчення процесів зовнішньополітичної ідентифікації України, адже, зважаючи на конструктивістську природу цього феномена, соціум може вважатися основним базисом підтримки стабільної моделі зовнішньополітичної ідентичності суб'єкта на міжнародній арені. З іншого боку, врахування наявної мережі зв'язків між соціумом, політичними колами та державою дасть змогу у подальшому уникати можливих помилкових інтерпретацій української зовнішньополітичної ідентичності й визначати ключові маркери її конструювання та реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лященко О.О. Політична криза як чинник трансформації взаємовідносин громадянського суспільства і влади (на прикладі подій в Україні 2013–2014 рр.). Теорія та практика державного управління. 2015. Вип. 4 (51). С. 1–8. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2015-4/doc/1/07.pdf>.
2. Рябой Ю.О. Специфіка політичного плюралізму в умовах політичного процесу 2013–2015 рр. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. № 9. С. 101–105.
3. Глухова А.В. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ). М.: Эдиториал УРСС, 2000. 280 с.
4. Омаров А.М. Социальное управление: некоторые вопросы теории и практики. М.: Мысль, 1980. 272 с.
5. Trondal J. Dissecting international public administration / ARENA Working Paper. 2016. № 2. 20 p.
6. Бешлер Ж. Демократия. Аналитический очерк. М.: ЮНЕСКО, 1994. 206 с.
7. Ансофф И. Стратегическое управление / пер. с англ. М.: Экономика, 1989. 358 с.
8. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления. М.: Юрид. лит., 1997. 400 с.
9. Киллен К. Вопросы управления / пер. с англ. Л. Найда. М.: Экономика, 1981. 305 с.
10. Питерс Т. В поисках эффективного управления / Т. Питерс, Р. Уотермен; пер. с англ. М.: Прогресс, 1986. 217 с.
11. Pyukkönen M. Liberalism, governmentality and counter-conduct: An introduction to Foucauldian analytics of liberal civil society notions. Foucault Studies. 2015. № 20. P. 8–35.
12. Vinod M.J. Contemporary political theory / M.J. Vinod, M. Deshpande. Delhi: PHI Learning Pvt. Ltd., 2013. 592 p.
13. Kuykendall R.A. Social crisis and social demoralization: The dynamics of status in American race relations. Portland: PM Press, 2005. 122 p.

КРИЗА В СЕРЕДОВИЩІ КОНТРКУЛЬТУРИ В США НА ПОЧАТКУ 70-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

THE CRISIS IN THE COUNTERCULTURE ENVIRONMENT IN THE USA IN THE EARLY 70S OF THE 20TH CENTURY

Шафраньош О.І.,

*аспірант кафедри політології та державного управління
Ужгородського національного університету*

70-ті роки ХХ століття стали кризовими для американської контркультури в тій формі, в якій вона існувала попередніх два десятиліття. Це було зумовлено цілою низкою факторів, криза мала системний характер. Відповідно до напрямів контркультури, причини її занепаду теж можна поділити на культурні, соціальні та політичні. Культурна складова частина проявилася у комерціалізації контркультурного мистецтва, стилю та музики. До соціальних факторів занепаду належать: невдача експерименту «комунного» способу життя, масовізація руху хіпі, девіантна поведінка носіїв субкультури (алкоголізм, наркоманія), зміна поколінь. Політичні чинники спаду контркультурних тенденцій: розмитість ідеології «нових лівих», відсутність чіткої організаційної структури, терористичний та кримінальний характер діяльності деяких радикальних течій «нових лівих». Також вплив на розвиток кризи контркультури мало завершення війни у В'єтнамі й економічний спад, енергетична криза 70-х років ХХ століття.

Ключові слова: контркультура, субкультура, «нові ліві», неомарксизм, хіпі.

70-е годы ХХ века стали кризисными для американской контркультуры в той форме, в которой она существовала предыдущие два десятилетия. Это было обусловлено целым рядом факторов, кризис имел системный характер. В соответствии с направлениями контркультуры, причины ее упадка тоже можно классифицировать на культурные, социальные и политические. Культурная составляющая проявилась в коммерциализации контркультурного искусства, стиля и музыки. К социальным факторам упадка относятся: неудача эксперимента «комунного» образа жизни, массовизация движения хиппи, девіантное поведение носителей субкультуры (алкоголизм, наркомания), смена поколений. Политические факторы спада контркультурных тенденций: размытость идеологии «новых левых», отсутствие четкой организационной структуры, террористический и криминальный характер деятельности некоторых радикальных течений «новых левых». Также влияние на развитие кризиса контркультуры мало завершения войны во Вьетнаме и экономический спад, энергетический кризис 70-х годов ХХ века.

Ключевые слова: контркультура, субкультура, «новые левые», неомарксизм, хиппи.

The 70s of the 20th century became crisis for the American counterculture, in the form in which it existed in the previous two decades. The crisis had a systemic nature and this was due to a number of factors. In accordance with the directions of the counterculture, the reasons for its decline can also be classified into cultural, social and political ones. The cultural component was the commercialization of countercultural art, style and music. The social factors of decline include: the failure of the experiment "commune" lifestyle, the massive extension of the hippie movement, the deviant behavior of the carriers of the subculture (alcoholism, drug addiction), the change of generations. Political factors of the decline of countercultural tendencies: the blurring of the ideology of the "new left", which criticized the existing order, without offering solutions to problems, the lack of a clear organizational structure, and the terrorist and criminal nature of some radical movements of the "new left". The withdrawal of American troops from Vietnam and the economic recession of the 70s of the 20th century also had an impact on the counterculture.

Key words: counterculture, subculture, "new left", neo-Marxism, hippies.

Постановка проблеми. У цій статті ми розглядаємо контркультуру як сукупність критичних культурних, соціально-політичних установок в середовищі американського (згодом й європейського) суспільства у 50–70 роках ХХ століття. Оскільки термін був популяризований американським соціологом Теодором Рошаком для опису контркультурних, субкультурних рухів у США 60-х років ХХ століття (напр. хіпі, «нові ліві»), їх критичної програми, а також для характеристики альтернативного суспільства, створення якого пропагували, а частково й здійснювали представники рухів «шістдесятих», то в науковій, науково-популярній літературі термін часто звучить як «контркультура 60-х». При цьому до «контркультури 60-х» часто включаються рухи, окремі персоналії,

ідейна база, що беруть свій початок ще з кінця 40-х, особливо – 50-х років ХХ століття. З початку 70-х років ХХ століття рух контркультури, який набув найвищого свого розвитку в попередньому десятилітті, з цілої низки причин опиняється в кризовому стані. Дослідження цих кризових факторів й зумовило й проблематику статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження з цієї тематики активно ведуться в сучасній західній соціальній та політичній науці, зокрема важливими є роботи Е. Хіза та Ч. Поттера, С. Бранда, Д. Белграда, в яких поданий аналіз розвитку, становлення контркультури в США. На пострадянському просторі варто зазначити роботи А. Керві, Т. Щепанської, М. Султанової, Г. Кнабе та інших.

Щодо українських дослідників, то, безперечно, цікавими та вартими уваги є дослідження А. Мінаєва, які стосуються молодіжного руху в США та Європі в другій половині 60-х років ХХ століття. Але, на жаль, можемо констатувати, що в українській політичній науці поки що вкрай мало публікацій, які б стосувалися тематики контркультури.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у визначенні та структуризації комплексів причин, які справили вплив на кризу в середовищі американської контркультури у 70-х роках ХХ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Контркультурний розвиток, пов'язаний як із масовим поширенням субкультур, мистецьким розвитком, так і з активною діяльністю «нових лівих», сягнув свого «піку» у другій половині 60-х років ХХ століття. Початок 70-х років для контркультури характеризувався кількома характерними тенденціями. З одного боку, відбувається швидка комерціалізація тих її елементів, які були найменш шокуючими та могли бути сприйняті масовою культурою. Перш за все, це стосувалося рок-музики, мистецтва та стилю контркультури, який був підхоплений індустрією моди. З іншої сторони, політичний контркультурний рух, якого не торкнулося питання «комерціалізації» чи включення до мейнстрімової культури, перебував у кризі, у зв'язку з ідейними протиріччями у середовищі «нових лівих».

Аналізуючи стан 70-х років ХХ століття, у середовищі контркультури можна було б провести паралелі з англійською андеграундною музичною сценою на зламі 60–70-х років ХХ століття. Англійський художник М. Бойл, який займався постановкою освітлення на концертах ранніх «Пінк Флойд» висловився про неї таким чином: «Нині наш андеграунд являє собою суміш гранично комерціалізованої поп-музичної сцени і авангарду, який боїться всього, пов'язаного з грошима. Зрозуміло, що таке співжиття виявиться недовговічним» [1].

Залучення до базової культури найбільш «безпечних» контркультурних елементів йшло безперервно протягом 50–60-х років ХХ століття, але найбільш повно проявило себе у 1970-х роках. Деякі автори, зокрема Дж. Хіз та Е. Поттер, зазначають, що від свого зародження контркультура мала яскраво виражений підприємницький характер: «Хіпі першого покоління, як могли, так порушували правила носіння одягу 1950-х років: чоловіки відрощували довге волосся і бороди, відмовлялися одягати ділові костюми і краватки; жінки хизувалися в міні-спідницях, викидали бюстгалтери, припиняли користуватися косметикою і т. д. Але минуло трохи часу, і одяг і прикраси хіпі почали з'являтися на сторінках реклами і на манекенах у вітринах магазинів. Незабаром в

універмагах стали продавати медальйони з емблемами пацифізму і намиста братської любові. Іншими словами, система побачила в хіпі не так загрозу встановленому порядку, скільки маркетингову можливість. Панк-рок був також використаний у комерційних цілях: фірмові шпильки з'явилися в модних лондонських магазинах ще задовго до того, як розпалася культова група Sex Pistols» [2, с. 50].

Така ситуація трапилася й у музичній сфері. Рок-музика, володіючи потужним культурним протестним потенціалом, мала від самого початку значну комерційну складову частину. На початку 70-х років ХХ століття її протестний потенціал значно зменшився, в той же час, комерційна складова частина стала значно переважаючою. Чимало виконавців, які стали популярними в 60-х роках на хвилі рок-н-рольної хвилі, вже на початку 70-х років ХХ століття були в зовсім іншій соціальній ролі, заробивши значний капітал на продажах музичних альбомів, виступах, рекламі, включившись у механізм музичної індустрії. Характерним вираженням такого стану справ є полемічні статті музиканта, журналіста М. Фаррена у популярному журналі New Musical Express у 1976 році, напередодні контркультурного вибуху панк-року. Автор пише: «За останні десять років «молодіжна революція» привела до появи, з одного боку, рок-аристократії і процвітаючого шоу-бізнесу, не здатного лояльно сприймати будь-які новинки, а з іншого, величезного покоління «смутих» естетів, дрібних торговців, людей деградованих і отупілих, і, нарешті, тих, хто знайшов себе в кримінальному співтоваристві» [1].

М. Фаррен зазначає, що рок-музика у 1976 році живе сенсами 60-х років, не пропонуючи нічого нового, є законсервованою, не відповідаючи на запит молодого покоління доби 70-х років. «Якщо рок стане безпечним, все буде скінчено. Це яскрава, життєрадісна музика, яка з самого коріння завжди була спалахом кольорів і хвилювання на тлі тупості, поневірянь чи фрустрації. Починаючи з блюзу, основним ядром музики була груба сторона людства. Це ядро повстання, сексуальності, самотвердження і навіть насильства. Всі ці речі, що завжди були неприйнятними для правлячого істеблішменту» [3].

М. Фаррен задає запитання «Чи перетвориться рок-н-рол на черговий беззмстовний споживачий продукт», черговий елемент індустрії розваг, стане її елементом, подібно Лас-Вегасу [3]. Варто зауважити, що через кілька місяців в Англії починають набирати популярність Sex Pistols, розпочинається контркультурна хвиля панку, яка стала антитезою збірному стереотипу покоління 60-х.

Початок 70-х років ХХ століття також знаменував завершення епохи хіпі. Період найбільшого розквіту субкультури припав на 1967–1969 роки,

але потім у ній почали проявлятися кризові тенденції. Масова популяризація руху відіграла для нього негативну роль, адже на початку 70-х років ХХ століття мода змінилася і чимало представників відійшла від субкультури. Варто також звернути увагу й на той фактор, що генерація «бебі-буму» 40-х років ХХ століття, яка становила основу покоління «хіпі», контркультури 60-х років ХХ століття стала дорослішою, змінилися життєві пріоритети у вже більш жорстких економічних реаліях 70-х років ХХ століття.

Важливим фактором було також й зловживання наркотиками та спричинена цим деградація. На зламі 60–70 рр. ХХ століття психоделійна культура, яка була однією зі складових елементів контркультури 60-х років ХХ століття, починає приносити свої негативні наслідки. Крім «кайфу» та «розширення свідомості», як вважали хіпі, психоактивні речовини мають й інші, менш приємні наслідки – стійкі розлади психіки, божевілля, шизофренію, манію переслідування, приступи безпричинної агресії та ін.

На зламі десятиліть зростає кількість передозувань наркотиками, які призводять до летальних наслідків, оскільки молодь дедалі частіше «переключається» з психоделійних речовин на середні та важкі наркотики – кокаїн, героїн та їх похідні. У 1970 році від наркотичного передозування гинуть музиканти, всесвітньо відомі виконавці, гітарист-віртуоз Дж. Гендрікс, співачка Дж. Джопплін, у 1971 році – лідер гурту «The Doors» Дж. Морісон. На спільноту хіпі це справило гнітюче враження, адже ці музиканти були прикладом поведінки, їхні погляди мали значний вплив у середовищі «хіпової» субкультури.

Фотограф Джо Самберг, який з 1969 року жив у спільноті хіпі у Сан-Франциско, описав зміни, які відбулися з рухом порівняно з 1966–1967 роками. На той час чимало хіпі переселилося з району Хейт-Ешбері до авеню Берклі, у зв'язку з нижчою орендною платою за житло. Джо Самберг зазначає, що спочатку на Телеграф-авеню споживачі наркотиків поділялися на дві групи: ті, хто вживали героїн, та ті, хто вживав всі інші наркотики, але різко виступав проти будь-яких опіатів, у тому числі й героїну. Хіпі навіть боролися проти торговців цим наркотиком.

Але згодом, як зазначає Джо Самберг, ці дії припинилися і дедалі більше людей обирало важкі наркотики, героїн: «Все, що стосувалося свідомості було відкинуто<...>середньостатистична людина на авеню була майже повністю необізнана в політичній ситуації, все, про що вони дійсно дбали, – це наркотики, наркотики, наркотики. Це були нігілісти і гедоністи. Вони просто підтримували все, що було спрямовано проти істеблішменту. Але під цим не було ніякої інтелектуальної основи. Дух, про який всі говорили – почуття

любви, нове століття і прогресивна політика, – помирав жалюгідною смертю» [4].

Соціальний «ескапізм», втеча від суспільства, створення альтернативних форм соціальної організації, побудованої на горизонтальному принципі взаємодії між учасниками соціальної організації, – одна з визначальних ідей хіпі. У рамках цієї концепції хіпі займалися самоорганізацією, створенням нових соціальних структур – комун. Але вже на початку 70-х років ХХ століття кількість комун різко скоротилася, ті, що залишилися, інкорпоровалися в економічну систему країни. Далеко не всі хіпі були готові тривалий час жити в комунах і після певного періоду поверталися до життя в умовах американського суспільства.

Розпад найбільшої організації «нових лівих» – «Студентів за демократичне суспільство» у 1969 році знаменував початок занепаду й політичного крила контркультури. Ставши масовою організацією, «Студенти за демократичне суспільство» зіткнулися з викликом: чи продовжувати ненасильницький спротив, чи вдатися до радикальних, насильницьких дій? У 1968–1969 роках організація відходить від декларованих раніше «нових лівих» ідей до більш традиційних, марксистських принципів. Відбувається зближення з традиційними марксистськими партіями та робляться спроби співпраці з організаціями, які представляли робітничий клас. Ця позиція значною мірою спричинена впливом Прогресивної робітничої партії та фракцією її симпатиків, Робітничо-Студентським Альянсом, які мали вагому кількість представників у СДС.

Зрештою, у 1969 році в організації відбувається розкол через ідейні протиріччя, який став причиною занепаду «Студентів за демократичне суспільство». Також серед причин занепаду організації варто назвати слабку організаційну структуру, відсутність чітко вираженої ідеології, що дало змогу приймати до лав людей цілком різних переконань, сприяло появі фракцій з абсолютно відмінним баченням тактики і стратегії діяльності. Також соціальна база організації залишалась досить обмеженою. Радикальні ідеї знаходили масштабну підтримку здебільшого серед студентства, а інші соціальні групи залишалися байдужими чи навіть негативно налаштованими до організації.

У 1969 році фракція СДС, яка називала себе «Револьюційний Молодіжний Рух І», або «везермени», перейшла до терористичних засобів боротьби. Організація вчинила цілу низку терористичних актів проти представників влади, в своїх програмних документах вони таким чином обґрунтовували принцип «принести війну додому» та розпочати революційний процес у США. Рух «везерменів» не був масовим, організація починаючи з 1970 року повністю перейшла до підпільної діяльності. До середини 70-х років ХХ століття, разом із виходом США зі збройного

конфлікту у В'єтнамі, а також зміною економічних реалій у США активність організації зменшується, у 1976–1977 роках фактично відбувається її розпад. Методи та діяльність організації не схвалювалися значною частиною американського суспільства і навіть близьких ліворадикальних угруповань. Ідея про підняття масового революційного молодіжного руху також не виправдала себе.

Певний вплив на занепад контркультури мала й енергетична криза, яка розпочалася 17 жовтня 1973 року. В цей день усі арабські країни-члени ОАПЕК, а також Єгипет і Сирія заявили, що вони не будуть поставляти нафту країнам (Великобританія, Канада, Нідерланди, США, Японія), які підтримали Ізраїль під час його конфлікту з Сирією і Єгиптом. Це стосувалося, насамперед, США і їх союзників у Західній Європі. Протягом наступного року ціна на нафту піднялася з 3 до 12 доларів за барель. Незважаючи на те, що у березні 1974 року ембарго було скасовано, у США розпочалася рецесія, яка поклатала край стрімкому економічному зростанню та економічній експансії після Другої світової війни [5].

На відміну від багатьох попередніх рецесій, цей період супроводжувався стагфляцією, де одночасно спостерігалася високе безробіття і висока інфляція. Розвиток її також супроводжувався падінням Бреттон-Вудської міжнародної валютної системи та політичною кризою, пов'язаною з Уотергейтським скандалом й відставкою президента Річарда Ніксона. Загалом рецесія в Сполучених Штатах тривала з листопада 1973 (президентство Річарда Ніксона) до березня 1975 роки (президентство Джеральда Форда), хоча її вплив на США ще відчувався під час президентства Дж. Картера та першого строку повноважень Р. Рейгана. Інфляція залишалася високою аж до початку 1980-х років [5].

Одним із наслідків, який мав значне соціальне значення, було зростання безробіття. Воно досягло піку в 9% в травні 1975 року, не опустилася нижче 6% до червня 1978 року. Ці фактори різко відрізнялися від економічно благополучних 60-х років ХХ століття та формували економічний, соціальний клімат 70-х років. На протигагу хіпі з'являється субкультура яппі (англ. Yuppie, аббревіатура Young Urban Professional Person — молодий міський професіонал). До середовища яппі входили молоді люди, які вели життя, побудоване на захопленні професійною кар'єрою та матеріальним успіхом, активним світським образом життя, в одязі віддавали перевагу діловому стилю та стежили за модою. Поняття «яппі» виникає в США початку 1980-х років. Журнал Newsweek назвав 1984 рік «роком яппі» [6].

У нових економічних умовах прихильників руху хіпі ставало дедалі менше. На зміну політичному та соціальному протесту, який притаманний руху хіпі, взагалі контркультури, нова молодіжна

стилістика дотримувалася зовнішнього «іміджевого» підходу, не торкалася соціальних тем. Важливими стали зовнішній вигляд, а також самоствердження особи в умовах субкультури завдяки одягу, поведінці, відповідній музиці.

У політичному напрямі каталізатором швидкого розвитку та поширення ідей контркультури стала В'єтнамська війна. З 1965 року, початку військового втручання у В'єтнамський конфлікт США, дедалі масовішим ставав антивоєнний рух у США, однією з важливих елементів якого й була контркультура. У 1967 році СДС організувала антивоєнний марш на Вашингтон, тема антивоєнної діяльності була гостро актуальною як для миролюбивих хіпі, які вибирали шлях ненасильства, так і для більш агресивних «нових лівих», які з початку активної антивоєнної кампанії у 1967, а особливо у 1968 році вже використовували гасло «принести війну додому», закликаючи до насильницьких революційних дій.

Війна у В'єтнамі стала найбільшою військовою операцією збройних сил США після Другої світової війни. У квітні 1969 року в Південному В'єтнамі знаходилося 543 400 американських солдатів, максимальне число за всю війну. У цьому ж місяці кількість солдатів США, які загинули в бою, перевершує аналогічний показник періоду Корейської війни (33 600 загиблих).

Значну роль у завершенні в'єтнамської кампанії армії США відіграла активна громадська позиція, антивоєнна хвиля. У 1971 році газета «Нью-Йорк Таймс» починає публікацію «документів Пентагону», які розкривали багато невідомих громадськості аспектів втручання США у В'єтнамську війну, що ще більше радикалізувало громадську думку проти участі у військових діях.

Військова кампанія США у В'єтнамі припиняється 15 січня 1973, а вже 27 січня відбувається підписання Паризької угоди про припинення вогню і відновлення миру у В'єтнамі. Формально вона була покликана покласти край війні, фактично ж означувала лише вихід із війни США. 29 березня 1973 року було завершено виведення військ США з території Південного В'єтнаму, а 15 серпня 1973 – США повністю припиняють участь у бойових діях у Південно-Східній Азії (до цього моменту американська авіація продовжувала бомбардування Камбоджі).

Таким чином, одна з головних вимог контркультури та антивоєнного руху була реалізована, а завершення війни означувало й завершення значного напрямку діяльності в контркультурі.

Зменшення соціальної бази руху «нових лівих» та спад їхньої популярності був зумовлений також покращенням відносин між США та СРСР. Адміністрація президента Р. Ніксона проводила курс на «розрядку» у відносинах із Радянським Союзом. У 1972 році він став першим американським

президентом із часів Ф. Рузвельта, що відвідав СРСР і підписав договір про скорочення стратегічних озброєнь. Таким чином, небезпека ядерної війни, яка була цілком реальною в 60-х, після Карибської кризи ставала дедалі меншою. Таким чином, «нові ліві», які боролися за скорочення ядерних озброєнь, отримали часткове задоволення своїх вимог, але втратили привід для критики державної політики.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, у 70-х роках ХХ століття контркультура потрапляє в кризове становище. Відповідно до напрямів контркультури, причини її занепаду можна поділити на культурні, соціальні та політичні.

Культурна складова частина проявилася у комерціалізації контркультурного мистецтва та стилю. Можна виділити такі фактори кризи: популяризація і масовізація рок-музики, комерціалізація субкультурного мистецтва та перетворення його на чергову тенденцію моди.

До соціальних факторів занепаду належать: невдача експерименту «комунного» способу життя,

масовізація руху хіпі, девіантна поведінка носіїв субкультури (алкоголізм, наркоманія), зміна покоління, економічна криза 70-х років ХХ століття. Політичними чинниками спаду контркультурних тенденцій були: розмитість ідеології «нових лівих», яка критикувала наявний порядок, не пропонуючи шляхів вирішення проблем, відсутність чіткої організаційної структури, терористичний та кримінальний характер діяльності деяких радикальних течій «нових лівих».

Важливу роль у політичній діяльності відіграв вихід американських військ із В'єтнаму, що значно нормалізувало внутрішньо-політичну обстановку та водночас усунуло одну з головних причин політичного активізму «нових лівих» та ліворадикальних рухів, які виникли на їх основі. Варто окремо зазначити, що після 70-х років ХХ століття контркультура не зникла. Її «відродження» відбулося у рамках різноманітних видів панківського руху, інших субкультур, зрештою, сучасного антиглобалістського руху, «зелених рухів» тощо, які є нашими сучасниками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Керви Алекс. Молодежные субкультуры США и Великобритании с конца 40-х по наши дни. URL: <http://www.leary.ru/misc/kervey/> (дата звернення: 20.05.2018).
2. Хиз Дж., Поттер Э. Бунт на продажу: как контркультура создает новую культуру потребления. М.: Добрая книга, 2007. 456 с.
3. Mick Farren: The Titanic Sails at Dawn – a classic feature from the vaults. URL: <https://www.theguardian.com/music/2013/jul/31/mick-farren-nme-rock-titanic-sails> (дата звернення: 20.05.2018).
4. Rothenberg Gritz J. The Death of the Hippies The photographer Joe Samberg remembers how drugs destroyed the Telegraph Avenue scene. URL: <https://www.theatlantic.com/entertainment/archive/2015/07/the-death-of-the-hippies/397739/> (дата звернення: 20.05.2018).
5. Hakes J. 35 Years After the Arab Oil Embargo. URL: http://www.ensec.org/index.php?option=com_content&id=155 (дата звернення: 20.05.2018).
6. Knauss D. Gentrification: Artists and Yuppies Working Together. URL: <https://riverwestcurrents.org/2002/07/gentrification-artists-and-yuppies-working-together.html> (дата звернення: 20.05.2018).

РОЗДІЛ 4 ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

УДК 323.15(477.87=511.141)

ЕТНІЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ УГОРСЬКОЇ МЕНШИНИ ЗАКАРПАТТЯ В КОНТЕКСТІ ВПЛИВУ НА ЕТНОПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ У РЕГІОНІ

ETHNIC CONSOLIDATION OF THE HUNGARIAN MINORITY OF TRANS-CARPATHTHIA IN THE CONTEXT OF INFLUENCE ON ETHNOPOLITICAL SITUATION IN THE REGION

Червеняк К.Т.,
*магістр політології,
аспірант кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету*

У статті проаналізовано процес етнічної консолідації угорської національної меншини Закарпаття та його вплив на етнополітичну ситуацію в регіоні. Аналіз здійснено за визначеними критеріями, наявність кожного з яких оцінюється 1 балом, а бали переводяться у рейтингові рівні. Рівень етнічної консолідації угорської меншини відповідає рівню «дуже високий». Це все супроводжується високим рівнем етнонаціонального фактора угорської меншини, що часто мав латентний деструктивний вплив на етнополітичну ситуацію в регіоні. На сучасному етапі це виявляється у проблемі стосовно статті нового Закону України «Про освіту».

Ключові слова: етнічна консолідація, угорська меншина, етнонаціональний фактор, етнополітична ситуація, етнічна ідентичність, мовна стійкість, етнічна еліта.

В статье проанализирован процесс этнической консолидации венгерского национального меньшинства Закарпаття и его влияние на этнополитическую ситуацию в регионе. Анализ осуществлен по определенным критериям, наличие каждого из которых оценивается 1 баллом, а баллы переводятся в рейтинговые уровни. Уровень этнической консолидации венгерского меньшинства соответствует уровню «очень высокий». Это все сопровождается высоким уровнем этнонационального фактора венгерского меньшинства, который часто имел латентное деструктивное влияние на этнополитическую ситуацию в регионе. На современном этапе это проявляется в проблеме в отношении статьи нового Закона Украины «Об образовании».

Ключевые слова: этническая консолидация, венгерское меньшинство, этнонациональный фактор, этнополитическая ситуация, этническая идентичность, языковая устойчивость, этническая элита.

In this article analyzes the process of ethnic consolidation of the Hungarian national minority of Transcarpathia and its influence on the ethnopolitical situation in the region. The analysis was performed according to the defined criteria. The presence of each of these indicators is estimated at 1 point, and the total score is converted into the rating levels. The level of ethnic consolidation of the Hungarian minority corresponds to a "very high" level. A high level of ethnonational factor of the Hungarian minority accompanies all these processes, which often had a latent destructive effect on the ethnopolitical situation in the region. At present, this manifests itself in the problem around the article of the new Ukrainian Law "On Education".

Key words: ethnic consolidation, Hungarian minority, ethnonational factor, ethnopolitical situation, ethnic identity, linguistic stability, ethnic elite.

Постановка проблеми. Національна консолідація країни з поліетнічним складом населення, такої як Україна, завжди супроводжується процесами етнічної консолідації спільнот, що проживають на її території. Вони проходять паралельно, але не однаково у середовищі окремих етнонаціональних спільнот, тому не враховувати етнічну консолідацію цих спільнот у формуванні національної політики держави не можна. Важливо окремо для кожної спільноти визначати особливості і рівень етнічної консолідації. Це дає змогу проводити державну етнонаціональну політику з урахуванням основних інтересів етноспільнот, що входять до її складу.

Крім того, на основі дослідження рівня етнічної консолідації можна проаналізувати етнонаціональний фактор, або активний потенціал етнонаціональної спільноти [1, с. 78], його конструктивний чи деструктивний вплив на етнополітичну ситуацію в регіоні. Адже його визначення дає змогу прогнозувати та керувати етнополітичними процесами, запобігати їх деструктивним проявам і підтримувати етнополітичну стабільність.

У цьому дослідженні зосередимося на аналізі етнічної консолідації найбільшої національної меншини Закарпаття – угорської, бо саме вона справляє найбільший вплив на ситуацію в регіоні, а також у цілій державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські науковці достатньо приділяють уваги дослідженням теоретичних основ етнічної консолідації. Наприклад, це дослідник О. Нельга, теоретичним визначенням котрого ми послуговуємося. Дослідження етнічної консолідації угорської національної меншини частково торкалися у своїх працях І. Бабинець та Ю. Остапець, Ю. Каздобіна, М. Степико, М. Токар, Н. Шутанич, авторський колектив монографії «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття», експерти Національного інституту стратегічних досліджень та Ради національних спільнот України. Найбільш повним дослідженням розвитку угорського населення Закарпаття в ХХ – на початку ХХІ ст. (до 2009 р.) є спільне видання українських і угорських науковців «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура». Проте комплексного дослідження саме процесу етнічної консолідації угорської меншини Закарпаття у його зв'язку з етнополітичним фактором та впливом на етнополітичну ситуацію в регіоні поки немає.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Основною метою є аналіз процесу етнічної консолідації угорської меншини Закарпаття, визначення її рівня, на основі якого можна визначити етнополітичний фактор досліджуваної спільноти, його конструктивний чи деструктивний вплив на етнополітичну ситуацію у регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Консолідація – це властивість етнополітичної спільноти, яка досягається у процесі її розвитку. Як етнічна, так і національна консолідація належить до етнооб'єднувачих процесів. Етнічна консолідація, за визначенням українського дослідника О. Нельги, – «це процес згуртування окремого етносу навколо однієї або кількох видатних осіб (у тому числі й харизматичних лідерів), що сприймаються більшістю етносу як носії найнагальніших потреб та інтересів етнічного загалу. Цей процес набуває відчутних розмірів та напруги або у часи виникнення смертельної небезпеки для існування етносу як цілісності, або у переламні історичні періоди, коли перед етносом відкриваються перспективи й можливості піднесення на вищий щабель історичного буття. Етнічна консолідація конструктивного напрямку має кінцевою метою, як правило, утворення нації і розбудову власної держави. Інтеграція вищих рівнів стосується сфер міжетнічного, національного та міжнародного життя» [2, с. 120]. Це визначення можна вважати класичним і найбільш повним.

Угорська національна меншина – друга за питомою вагою етнополітична спільнота Закарпатської області, що налічує за даними Всеукраїнського перепису населення

2001 р. понад 151 тис. осіб (12,1% населення області) [3]. Вони становлять більшість у м. Берегово та Берегівському районі Закарпатської області. Місцями їх компактного проживання є Берегівський, Виноградівський, Мукачівський та Ужгородський райони Закарпатської області [4, с. 493]. Рівень етнічної консолідації угорської меншини визначатиметься за такими критеріями:

- мовна стійкість в умовах іноетнічного середовища;
- переважання етнічної ідентичності над національно-державною;
- збереження культурних традицій і цінностей;
- ефективна діяльність національно-культурних товариств, громадських організацій чи політичних партій;
- сконсолідована діяльність етнічної еліти для захисту інтересів представників етнополітичної спільноти.

Вказані показники можна проаналізувати тільки порівняно, тому пропонуємо за прикладом методології М. Дністрянського [5, с. 381–382] наявність кожного з них оцінити одним балом, а відповідні бали перевести у рейтингові рівні, де 1 – дуже низький, 2 – низький, 3 – середній, 4 – високий, 5 – дуже високий рівень етнічної консолідації угорської національної меншини.

Для такого аналізу послуговуємося також результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., статистичними матеріалами Міністерства освіти і науки України, інформаційно-аналітичними матеріалами Центру культур національних меншин Закарпаття та матеріалами загальнодержавних і регіональних ЗМІ.

Мовна стійкість в умовах іноетнічного середовища – 1 бал. Угорська меншина виявляє дуже високий рівень мовної стійкості. За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., вважають рідною мову своєї національності 97,1% угорців Закарпаття. Мовна асиміляція в україномовне середовище відбувається в дуже незначних масштабах (див. Таблиця 1) [6]:

Таблиця 1

**Мовний склад населення
Закарпатської області**

	Вважають рідною мовою (%)			
	мову своєї національності	українську	російську	іншу мову
українці	99,2	х	0,5	0,3
угорці	97,1	2,6	0,3	0,0
румун	99,1	0,6	0,0	0,3
росіяни	91,6	8,1	х	0,3
цигани (роми)	20,7	16,4	0,0	62,9
словаки	43,9	42,1	1,8	12,2
німці	50,0	38,9	5,6	5,5

У місцях компактного проживання угорської меншини також є проблема поганого володіння державною мовою. Це доводить тезу про високий рівень мовної стійкості в середовищі національної меншини, проте водночас заважає її інтеграції у загальнонаціональний контекст. Проте при цьому Угорщина й угорська громада Закарпаття виступили з гострою критикою «мовної статті» нового Закону України «Про освіту». Офіційна Угорщина заявила про блокування з її боку будь-яких євроінтеграційних прагнень України [7], а представники угорської громади Закарпаття відмовляються брати участь у запланованих консультаціях із Міністерством освіти і науки України щодо виконання мовної норми названого Закону [8]. Зокрема, через дії угорського МЗС домовитися українській владі та угорській громаді поки не вдається.

З боку угорської спільноти основним побоюванням є можливість втрати після імплементації Закону «Про освіту» потужної мережі національних шкіл або шкіл, де вивчається угорська мова. У 2016/2017 н.р. у Закарпатській області діяв 71 заклад з угорською мовою навчання, 26 – з українсько-угорською, 1 – з російсько-угорською (кількість учнів, які навчалися цією мовою – 16 020 осіб). Угорську мову як предмет вивчали у 21 закладі області (загальна кількість учнів, що вивчали угорську мову як предмет – 1 110 осіб), а 760 учнів вивчали її як другу мову [9, с. 16, 26, 33, 54, 76, 123, 152]. Крім того, вищу освіту угорською мовою можна здобути в Українсько-угорському навчально-науковому інституті Ужгородського національного університету, Гуманітарно-педагогічному коледжі Мукачівського державного університету, Берегівському медичному коледжі, Ужгородському коледжі культури і мистецтв та Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II (приватна форма власності) [10].

Переважає етнічної ідентичності над національно-державною – 1 бал. На Закарпатті у місцях компактного проживання національних меншин витворилася власна домінуюча локально-регіональна ідентичність, що переважає національно-державну. У випадку з угорцями, за «коефіцієнтом автохтонності» етнічних груп Закарпаття вони знаходяться на третьому місці з показником + 17,2, де 57,96% опитаних вважають Закарпаття «землею своїх предків», а 40,76% вважають його «місцем свого проживання» [11, с. 352]. За вказаною методологією перша група ідентифікується як автохтонне населення, а друга – як мігранти. Тобто у вказаній спільноті сформована сильна локально-регіональна ідентичність як закарпатських угорців, тобто представників угорської нації, що проживають на Закарпатті.

Вказана спільнота майже зовсім не асимілюється в українське середовище. Рівень інтеграції

також не дуже високий. Локально-регіональна («закарпатська») ідентичність тісно пов'язана з етнічною. Тут відіграють свою роль особливості історичної пам'яті, національного менталітету й збереження етнічної ідентичності. Адже особливістю етнічної ідентичності є, як і у випадку з румунською меншиною, самоізоляція у власному етнокультурному середовищі, розвернутому культурно і ментально у бік етнічної батьківщини. Це виявляється, зокрема, і у тому, що існує великий прошарок українців угорського походження, які не володіють ані українською, ані російською мовами, дивляться тільки угорське телебачення, читають лише угорську друковану пресу. До цього додається феномен розірваності повсякденного буття – робота на Заході (ЄС), проживання на Закарпатті, відсутність чіткої стратегії держави щодо «угорського питання» на Закарпатті, економічний, соціокультурний та геополітичний вплив Угорщини [12, с. 115–116].

Щодо останнього (тобто впливу з Угорщини), то з часом він тільки посилюється. Вплив етнічної батьківщини дає змогу підтримувати і зберігати етнічну ідентичність у середовищі національної меншини. У 2002 р. Україна погодилася на впровадження на своїй території Закону Угорської Республіки № LXII «Про угорців, які проживають у сусідніх країнах». Державні Збори, ухвалюючи згаданий закон, керувалися метою сприяння збереженню мовної та культурної самобутності етнічних угорців сусідніх країн на території держави їх проживання. Проте у процесі його реалізації на Закарпатті розширилися й можливості для підтримання зв'язків угорської меншини краю з етнічною батьківщиною. Уже станом на 1 грудня 2002 р. було прийнято на розгляд відповідними організаціями понад 100 тис. заяв для оформлення посвідчення закордонного угорця від громадян угорської національності Закарпатської області [13, с. 62]. А наприкінці 2010 р. парламент Угорщини вніс правки до закону про громадянство і дав змогу його отримати всім закордонним угорцям [14, с. 116], чим етнічні угорці (і не тільки вони) активно користуються в обхід положення Конституції України про єдине громадянство. Таким чином, етнічна ідентичність підтримується і через змогу отримати певні преференції від належності до вказаної групи.

Крім того, саме завдяки підтримці етнічної батьківщини угорська громада зуміла винести внутрішнє питання української держави про мову навчання на міжнародний рівень, апелюючи також і тим, що таким чином Україна порушує право угорської меншини на збереження власної етнічної ідентичності. Зокрема, на зустрічі з Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин у лютому 2018 р. заступник голови Закарпатської обласної ради Й. Барто, представник

партії «КМКС» Партія угорців України», заявив: «Ми просимо тут іти назустріч і на допомогу. І ми надаємо пропозиції, як вирішити проблему і покращити ситуацію, бо хочемо зберегти свою ідентичність» [15].

Збереження культурних традицій і цінностей – 1 бал. Угорці Закарпаття для задоволення своїх культурних потреб та збереження власних традицій створили потужну мережу засобів масової інформації, культурних установ і закладів тощо. В області зареєстровано близько 20 періодичних видань угорською мовою (враховуючи дубляж україномовних видань). Виходять газети угорською мовою («Карпатіігозсо», «Карпатоіло», «Карпат інфо») [10]. З районних бюджетів фінансуються періодичні видання: «Унгварівідекігірек», «НодьСевлошвідекігірек», «БерегіГірлап» (дубляжі), з міських – «Берегсаз» [16]. Інші періодичні видання друкуються за підтримки угорських громадських організацій. У межах філії ПАТ НСТУ «Закарпатська регіональна дирекція» транслюються теле- і радіопередачі, працює редакція угорською мовою [17]. Угорці окремих районів Закарпатської області також мають змогу переглядати угорські канали і слухати угорське радіо.

У культурному житті Закарпаття важливу роль відіграє Закарпатський угорський національний театр ім. Дюли Йєша (1994 р., м. Берегово), який може похвалитись значними успіхами. З цим закладом пов'язана театральна трупа «Фічері» під керівництвом Є. Віднянської, яка відіграє значну роль у вихованні молодого покоління [18, с. 606].

Щороку громадськими організаціями угорської національної меншини за підтримки та участі місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування проводиться низка традиційних заходів, зокрема, у січні – Дні угорської культури на Закарпатті; у березні – у містах Ужгород, Мукачево, Берегово та Виноградів – урочистості з нагоди відзначення річниці Угорської революції 1848–1849 рр.; у липні – у с. Вилко Виноградівського району біля пам'ятника Турулу – традиційний мітинг; у вересні – обласний фестиваль угорського народного мистецтва; у жовтні – мітинг, присвячений пам'яті мучеників Угорської революції 1848–1849 рр.; заходи з нагоди відзначення річниці Угорської революції 1956 р.; у листопаді – традиційний поминальний мітинг у Свалявському меморіальному парку з нагоди відзначення пам'яті жертв сталінських репресій 1944 р. та інші [19].

Культурно-пропагандистські акції знайшли втілення у встановленні пам'ятних знаків, пам'ятників на честь історичних подій, відомих діячів угорської культури. Угорська національна меншина Закарпаття має найбільший відсоток пам'ятників історії та культури серед національних меншин краю. Тільки із 1994 р. по 2000 р.

на честь історичних подій і відомих діячів угорської культури було встановлено 45 пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіальних дошок [20, с. 64–65]. На сучасному етапі їх більше 60. У м. Ужгород, наприклад, встановлено пам'ятник угорському поету Ш. Петефі, а у 2008 р. на Верецькому перевалі було встановлено пам'ятний знак на честь 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини, що, однак, було досить неоднозначно сприйняте громадськістю.

Ефективна діяльність національно-культурних товариств, громадських організацій чи політичних партій – 1 бал. Мережа громадських об'єднань угорської меншини на Закарпатті дуже широка. Станом на лютий 2018 р. в області зареєстровано 11 громадських організацій угорської меншини з обласним статусом [21]. Проте у суспільно-політичному житті громади вирізняються дві найбільших – це Демократична спілка угорців України (ДСУУ) і Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ). При цьому Спілка – єдине всеукраїнське об'єднання угорців з філіалами у більшості областей України. А Товариство угорської культури – найбільше регіональне національно-культурне об'єднання [22].

Товариство угорської культури Закарпаття створене у 1989 р. На сучасному етапі очолює його В. Брензович. ТУКЗ об'єднує районні та первинні осередки в Закарпатській області, до складу яких входить понад 40 тис. членів. Діяльність ТУКЗ спрямована на забезпечення культурних потреб угорців Закарпаття і захисту їх політичних інтересів [23].

Демократична спілка угорців України створена у 1991 р. з ініціативи ТУКЗ. Згодом через розкол в останній, ДСУУ очолили опозиційні до ТУКЗ керівники, а це, своєю чергою, призвело до припинення членства ТУКЗ в ДСУУ 1996 р. [24, с. 533]. У подальшому особисті амбіції та персональна неприязнь між керівниками ТУКЗ та ДСУУ вилилися у політичну боротьбу в межах політичних партій, зареєстрованих обома організаціями на базі свого членства.

Демократична спілка угорців України має розгалужену систему регіональних організацій у різних областях України. На сучасному етапі очолює її Л. Зубанич. За даними Центру культур національних меншин Закарпаття, кількість членів ДСУУ на території України – понад 25 тис. осіб. Вона створена з метою збереження угорських національних традицій, в інтересах формування, розвитку національної самосвідомості угорців, що проживають в Україні. Основою діяльності Спілки є захист інтересів та представництво угорської національної меншини в Україні [25].

Потужними є також громадські організації угорської меншини, створені за професійним спрямуванням: Закарпатське угорськомовне педа-

гогічне товариство (І. Орос), Спілка угорських журналістів Закарпаття (Е. Кевсегі), Закарпатське угорськомовне наукове товариство (П. Лизанець), Закарпатське угорське товариство працівників охорони здоров'я (А.-Ф. Чік) тощо.

Вони ведуть активну культурну, просвітницьку, наукову та іншу діяльність, постійно взаємодіють з органами державної влади та органами місцевого самоврядування як України, так і Угорщини. За ініціативи Товариства угорської культури Закарпаття, Закарпатського угорськомовного педагогічного товариства (ЗУПТ) і за підтримки Закарпатської реформатської церкви та Берегівської міської ради реалізована ідея створення закарпатського інституту з угорською мовою навчання: Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II акредитований як перший у Карпатському регіоні приватний вищий навчальний заклад з угорською мовою викладання [26, с. 534–535]. Керівник ЗУПТ – І. Орос – є ректором цього вищого навчального закладу. А ДСУУ сприяла створенню у структурі Ужгородського національного університету гуманітарно-природничого факультету з угорською мовою навчання [27, с. 536]. Представники громадських організацій також завжди беруть активну участь у засіданнях Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин чи реагують на питання, що безпосередньо впливають на життєдіяльність угорців в Україні. Наприклад, висловлюючи невдоволення рішенням Конституційного Суду про визнання Закону «Про засади державної мовної політики» (2012 р.) неконституційним [28] або відмежовуючись від провокативних дій із розміщення на території окремих районів Закарпатської області угорськомовних стел «на захист угорської мови» [29] тощо.

Щодо політичного представництва у органах влади та місцевого самоврядування, то до 2006 р. представники угорської національної меншини брали участь у виборах як кандидати по мажоритарних округах і обралися до рад різних рівнів, але здебільшого у місцях компактного проживання угорської меншини. Вибори 2006 р. були першими, де угорці йшли за списками двох новостворених (у 2005 р.) політичних партій – «КМКС» Партія угорців України (створена на базі членства ТУКЗ, з 2014 р. очолювана В. Брензовичем) та Демократична партія угорців України (ДПУУ, створена на базі членства ДСУУ, з 2014 р. очолювана Л. Зубаничем). Причому перша є більш радикальною у своїх позиціях, бо ТУКЗ спочатку виступала за створення Угорського автономного територіального округу з центром у м. Берегово, а згодом за утворення Притисянського автономного району. Саме тому лідери ТУКЗ часто використовували автономістську риторичку, але це проблема, яка вимагає окремого дослідження,

хочаосійська агресія проти України суттєво вплинула на політичну позицію угорських організацій на Закарпатті. Зокрема, після 2015 р. угорська громада та офіційний Будапешт частково понизили рівень публічної підтримки та вимог щодо створення Притисянського автономного району [30, с. 10].

Етнічні угорські партії беруть участь у виборах до Верховної Ради України, Закарпатської обласної ради, районних рад та інших органів місцевого самоврядування. Хоча обидві партії формально мають статус всеукраїнських, їхня діяльність зосереджена виключно в місцях компактного проживання угорців в окремих районах Закарпаття [31, с. 9]. Доказом цього є і те, що найбільший успіх дані партії на виборах мають саме на рівні Закарпатської області, а на виборах до Верховної Ради України ще жодного разу не подолали виборчий бар'єр.

Сконсолідована діяльність етнічної еліти для захисту інтересів представників етнічно-національної спільноти – 1 бал. Угорська етнічна еліта є досить сконсолідованою. Якщо не брати до уваги багаторічне політичне розмежування ТУКЗ і ДСУУ, яке ділило приблизно на половину угорську громаду Закарпаття на рівні представництва в органах місцевого самоврядування із середини 2000-х рр. [32, с. 83], то її особливістю є саме «координація та співпраця всіх організацій задля спільної справи розвитку угорської громади краю» [33, с. 33].

На сучасному етапі тенденція до консолідації тільки посилилася. А вже 5 вересня 2015 р. за результатами переговорів між Товариством угорської культури Закарпаття та Демократичною спілкою угорців України відбулося підписання угоди, яка передбачає «конструктивну співпрацю в інтересах угорської спільноти Закарпаття» [34]. І це принесло свої успіхи. Зокрема, на виборах до Закарпатської обласної ради угорські партії та організації створили спільний список «КМКС» Партії угорців України та отримали 8 мандатів. Загалом за підсумками виборів 2015 р. угорські політичні сили здобули представництво в 4 районних радах (більшість у Берегівській райраді) та 4 міських радах [35, с. 9–10]. Представники від КМКС також стали заступниками голів Закарпатської облради та Закарпатської облдержадміністрації. Крім того, протягом 2014–2015 рр. представники угорської національної меншини отримали представництво у Верховній Раді України за списком партії БПП «Солідарність», а також розширили своє представництво на рівні місцевого самоврядування та виконавчої влади Закарпатської області [36].

На основі цих домовленостей знята основна перепона на шляху до консолідації діяльності окремих організацій і їх лідерів. Саме тому дедалі частіше представники етнічної еліти виражають

Рівень етнічної консолідації угорської меншини

Критерій Етнонаціональна спільнота	Мовна стійкість	Переважа- ння етнічної ідентич- ності	Збереження культур-них традицій і цінностей	Ефективна діяльність національно- культурних товариств	Сконсолі- дована діяль- ність етнічної еліти	Загалом
<i>Угорці</i>	1	1	1	1	1	5

єдину позицію щодо нагальних питань розвитку угорської спільноти. Це проявляється, зокрема, і у спільних заявах організацій і лідерів. Наприклад, спільне звернення представників угорських громадських, професійних організацій та духовенства щодо занепокоєння змістом законопроекту «Про освіту» [37] або спільна заява Товариства угорської культури Закарпаття, Демократичної спілки угорців України та Закарпатського угорськомовного педагогічного товариства щодо відсутності домовленостей із МОН із приводу Закону «Про освіту» [38]. Єдність позицій лідерів угорських організацій тут є показовою.

На основі аналізу обраних критеріїв, із загальним результатом у 5 балів рівень етнічної консолідації угорської меншини визначено як «дуже високий». Результати розміщено у таблиці 2.

Угорська національна меншина перебуває на дуже високому рівні етнічної консолідації. Крім того, рівень політизації етнічності є одним із найвищих по Україні. Адже угорська спільнота вже давно витворила свої власні етнічні партії і перейшла від соціально-культурних до політичних вимог, хоча при загальній активній діяльності етнічної еліти все ж зберігається явище самоізоляції основної частини угорської меншини у власному етнокультурному середовищі, що розвернуто у бік власної етнічної батьківщини – Угорщини. Не в останню чергу цьому сприяє і активний економічний та соціокультурний вплив Угорщини, бо за наявності громадянства Угорщини, закордонні угорці розглядаються політичними силами етнічної батьківщини як потужна сила, що потенційно може впливати на внутрішню політику країн-сусідів, таких як Україна, або потенційно може стати їх електоральною базою.

Високий рівень етнічної консолідації супроводжується високим рівнем активного потенціалу цієї національної меншини, тобто етнонаціонального фактора. При чому у випадку з угорською меншиною цей фактор часто мав латентний деструктивний вплив на етнополітичну ситуацію в регіоні. Це проявлялося у досить частій автономістській риторичній організації окремих лідерів й організацій як із боку угорської меншини, так і з боку самої Угорщини; або у випадках, коли українська держава намагалася провадити

власну національну політику на своїй суверенній території. Прикладом є неадекватна реакція угорської сторони на «мовну статтю» нового Закону «Про освіту», а відмова від консультацій угорської національної меншини з МОН України безпосередньо продиктована впливом етнічної батьківщини.

Погодимося, що більш детальна і продумана роз'яснювальна робота української влади з національними меншинами щодо мовних положень Закону дала б змогу розв'язати частину побоювань. Проте на сучасному етапі стаття 7 Закону «Про освіту» стала приводом для етнополітичної мобілізації і політизації угорської меншини України за підтримки угорської влади. А це, своєю чергою, вказує на деструктивний вплив етнонаціонального фактора угорської меншини і веде до наростання напруження не тільки по лінії «українська влада – угорська меншина», але й по лінії «титовська нація – угорська меншина». Зняти напругу і повернути дискусію у конструктивне русло можна проведенням консультацій одразу на двох напрямках: з угорською владою та з угорською меншиною. Однак результат буде залежати тільки від бажання обох сторін знайти консенсусний вихід.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Рівень етнічної консолідації угорської меншини визначено як дуже високий. Це підтверджується наявністю усіх критеріїв, вибраних для аналізу. Такий рівень етнічної консолідації супроводжує високий рівень етнонаціонального фактора, який часто мав латентний деструктивний вплив на етнополітичну ситуацію в регіоні. На сучасному етапі етнонаціональний фактор угорської меншини знову має деструктивний вплив на етнополітичну ситуацію не тільки в Закарпатті, але й в Україні, що виявилось у гострому несприйнятті статті Закону «Про освіту», що стосується мови навчання в Україні.

У перспективі такий аналіз за визначеними критеріями можна провести для будь-якої етнонаціональної спільноти України, щоб визначити рівень її етнічної консолідації та етнонаціонального фактора. А висновки статті будуть використані для подальшого дослідження проявів етнонаціонального фактора у середовищі угорської меншини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Червеняк К.Т. Етнонаціональний фактор як об'єкт наукового дослідження. Держава і право: Збірник наукових праць. Серія: Політичні науки. Київ, 2016. Вип. 73. С. 73–80.
2. Нельга О.В. Теорія етносу: навчальний посібник. К.: Тандем, 1997. 550 с.
3. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/zakarpattia/> (дата звернення 01.05.2018).
4. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура: україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Ліра, 2010. 720 с.
5. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 490 с.
6. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року: мовний склад / Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/zakarpattya/> (дата звернення 01.05.2018).
7. Сидоренко С., Панченко Ю. Угорський мовний шантаж: чи поховає Будапешт європейське майбутнє України. Європейська правда. Дата оновлення: 26.09.2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/09/26/7071503/> (дата звернення 05.05.2018).
8. Сааков В. Угорська громада відмовилася від консультацій з мініосвіти України. DeutscheWelle. Дата оновлення: 14.02.2018. URL: <http://p.dw.com/p/2sfRa> (дата звернення: 05.05.2018).
9. Відомості про мови навчання та вивчення мови як предмет у денних загальноосвітніх навчальних закладах Міністерства освіти і науки, інших міністерствах і відомствах та приватних закладах (2015/2016 та 2016/2017 н.р.): інформаційний бюлетень / Міністерство освіти і науки України, Інститут освітньої аналітики. Київ, 2017. 196 с.
10. Шутанич Н. Про стан забезпечення прав національних меншин у Закарпатській області / Центр культур національних меншин Закарпаття. Дата оновлення: 05.05.2018. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/category/інформаційно-аналітичні-матеріали/> (дата звернення 06.05.2018).
11. Іваць О.М. Похибки ідентифікації етнічних груп Закарпаття: взаємини якості опитування та нещирості респондентів. Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць. 2009. Вип. 37. С. 345–354.
12. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. К.: НІСД, 2011. 336 с.
13. Бабинець І., Остапець Ю. Суспільно-політичний та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпаття (1991–2004 рр.). Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Курасівські читання. Книга 1). Київ, 2006. Вип. 30. С. 56–68.
14. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. К.: НІСД, 2011. С. 116.
15. Угорці Закарпаття: Ми хочемо зберегти свою ідентичність! UA-Reporter.com. Дата оновлення: 07.02.2018. URL: <https://ua-reporter.com/uk/news/ugorci-zakarpattya-my-hochemo-zberegty-svoyu-identychnist> (дата звернення 06.05.2018).
16. Про виконання в області положень Протоколів XIV засідання Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин та XIII засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин освіти і культури / Центр культур національних меншин Закарпаття. Дата оновлення: 20.11.2016. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/2016/11/20/739/#more-739> (дата звернення 06.05.2018).
17. Шутанич Н. Зазнач. твір. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/category/інформаційно-аналітичні-матеріали/> (дата звернення 06.05.2018).
18. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Зазнач. твір. С. 616.
19. Про виконання в області положень Протоколів ... Зазначений твір. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/2016/11/20/739/#more-739> (дата звернення 06.05.2018).
20. Бабинець І., Остапець Ю. Зазнач. твір. С. 64–65.
21. Список національно-культурних товариств (станом на 01 лютого 2018 року) / Центр культур національних меншин Закарпаття. Дата оновлення: 02.03.2018. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/category/юридичні-адреси-національно-культур/> (дата звернення 07.05.2018).
22. Особливості угорської нації та культури / Рада національних спільнот України. Дата оновлення: 01.02.2016. URL: <http://www.radaspilnot.org.ua/osoblivosti-ugorsko%D1%97-naci%D1%97-ta-kulturi/> (дата звернення 07.05.2018).
23. Товариство угорської культури Закарпаття / Центр культур національних меншин Закарпаття. Дата оновлення: 19.10.2016. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/2016/10/19/товариство-угорської-культури-закар/> (дата звернення 07.05.2018).
24. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Зазнач. твір. С. 533.
25. Демократична спілка угорців України / Центр культур національних меншин Закарпаття. Дата оновлення: 19.10.2016. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/2016/10/19/демократична-спілка-угорців-україни/> (дата звернення 07.05.2018).

26. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Зазнач. твір. С. 534–535.
27. Так само. С. 536.
28. Товариство угорців Закарпаття вслід за Будапештом хоче постійної місії ОБСЄ на Закарпатті та не задоволене рішенням Конституційного Суду України. Закарпаття-онлайн. Дата оновлення: 06.03.2018. URL: <http://zakarpatya.net.ua/News/179469-Tovarystvo-uhortsiv-Zakarpattia-vslid-za-Budapeshtom-khoche-postiinoi-misii-OBSIE-na-Zakarpatti-ta-ne-zadovolene-rishenniam-Konstytutsiinoho-Sudu-Ukrainy> (дата звернення 09.05.2018).
29. Демократична спілка угорців відмежувалася від провокативних знаків на Закарпатті. Трибуна. Дата оновлення: 19.05.2017. URL: <http://trubyna.org.ua/novyny/demokratychna-spilka-ugortsiv-vidmezhuvalasya-vid-provokatyvnyh-znakiv-na-zakarpatti/> (дата звернення 09.05.2018).
30. Процеси політизації етнічності в Україні: загрози та можливості для державної політики в умовах зовнішньої агресії. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. Липень, 2017 р. 26 с.
31. Так само. С. 9.
32. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря. Ужгород: Ліра, 2014. 552 с.
33. Токар М. Етнічна палітра громадських організацій Закарпаття. Регіоналістика: інформаційно-аналітичний журнал науково-дослідного інституту політичної регіоналістики. 2011. № 1. С. 31–34.
34. Каздобіна Ю. Питання децентралізації в контексті забезпечення прав національних меншин на прикладі угорської меншини Закарпаття / Український незалежний центр політичних досліджень. 2016. № 18/742. URL: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=8:pitannya-decentral-zac-v-konetkst-zabezpechennya-prav-nac-onalnih-menshin-na-priklad-ugorsko-menshina-zakarpattya&catid=8&lang=ua&Itemid=201 (дата звернення 09.05.2018).
35. Процеси політизації етнічності в Україні ... Зазнач. твір. С. 9–10.
36. Каздобіна Ю. Зазнач. твір. URL: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=8:pitannya-decentral-zac-v-konetkst-zabezpechennya-prav-nac-onalnih-menshin-na-priklad-ugorsko-menshina-zakarpattya&catid=8&lang=ua&Itemid=201 (дата звернення 09.05.2018).
37. Лідери угорських політичних і громадських організацій, освітніх закладів, релігійні діячі Закарпаття знову звертаються до Києва щодо мови. Волошина: громадсько-політичний портал. Дата оновлення: 04.09.2017. URL: <http://voloshyna.org.ua/5406-Ideri-ugorskih-poltichnih-gromadskih-organzacy-osvtnh-zakladv-relgyn-dyach-zakarpattya-znovu-zvertayutsya-do-kiyeva-schodo-movi.html> (дата звернення 11.05.2018).
38. Угорці Закарпаття заперечують зустріч та домовленості з Гриневич щодо закону про освіту. Mukachevo.net : інформаційно-діловий портал. Дата оновлення: 29.03.2018. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/314781> (дата звернення 11.05.2018).

РЕЦЕНЗІЇ

**ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІНСТИТУТУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
НА ЗАСАДАХ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА ВОЛИНІ
(РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ А.В. БОРТНІКОВОЇ
«МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАДИЦІЇ
І СУЧАСНИЙ ПРОЦЕС ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ»)¹**

Дорош Л.О.,

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»*

Реформа місцевого самоврядування, що відбувається в Україні, актуалізує питання вивчення вітчизняного досвіду самоврядування територіальних громад на демократичних засадах. Проблеми становлення і розвитку інститутів місцевого самоврядування від початку його наукового осмислення вимірюються великою кількістю публікацій, які відрізняються своїми регіональними студіями, тематичною спрямованістю і глибиною наукового аналізу. Водночас досліджень, присвячених проблемі опосередкованої екстраполяції середньовічного досвіду функціонування інститутів місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права в містах Волині на сучасність, бракує. Актуалізує науковий доробок А.В. Бортнікової і відсутність політологічних досліджень діяльності самоврядних інституцій на засадах магдебурзького права в містах Волині на ранніх етапах їх становлення і розвитку – в час, коли місцеве самоврядування перебувало лише в стадії формування як суспільно-політичний інститут, а міські громади виборювали своє право бути повноправними суб'єктами політико-правових відносин.

Інститут місцевого самоврядування в сучасному його розумінні склався на межі XVIII–XIX ст., за часів трансформації абсолютистських режимів у модерні демократичні й правові держави. Попри тривалу боротьбу суспільства з феодалними становими, патріархальними і корпоративно-цеховими обмеженнями, окремі елементи тогочасного місцевого самоврядування збереглися й наповнилися сьогодні новим політико-правовим змістом. Тож у сучасній науці й на рівні практичного вирішення проблем розбудови системи самоврядування незалежної України слід враховувати історичний досвід самоврядування територіальних громад.

Увагу автора приділено аналізу концептуальних засад інституту місцевого самоврядування у вигляді теорій і моделей суспільного устрою, які довели своє право на існування. Наукове обґрунтування демократичних принципів і форм організації та діяльності місцевого самоврядування весь час перебувало в полі тяжіння двох інтелектуальних течій суспільно-політичної і правової думки: доведення правомірності та доцільності державної централізації проти автономії місцевих територіальних громад. Загалом сучасні концепції розставляють акценти і пріоритети у відносинах між центральними органами держави і територіальними громадами на користь зростання політичної суб'єктності людини і громадянина.

Дослідниця зуміла сконцентрувати увагу на основних сутнісних характеристиках, закономірностях, тенденціях розвитку політичного процесу, що були характерними для розвитку місцевого самоврядування у волинських містах. Автору вдалося встановити опосередкований зв'язок між зміною історичних, соціально-психологічних та політичних умов і динамікою та характером державотворчих процесів, виявити їх специфіку і особливості на кожному конкретно-історичному етапі. У книзі здійснено темпоральний і концептуальний виміри політичної суб'єктності місцевого самоврядування, розглянуто сукупність принципів, наукових підходів, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження інститутів і процесів функціонування місцевого самоврядування, розкрито зміст основних категорій і понять дослідження, таких як «місто», «місцеве самоврядування», «суспільно-політична традиція», «децентралізація».

Автором здійснено аналіз політико-правових засад запровадження магдебурзького права, показано зміст соціально-економічного розвитку міст як ресурсу місцевого самоврядування, розкрито характер суспільно-політичної взаємодії волинських міст і таких державних урядників, як старости, ключники, городничі і мостівничі.

¹ Бортнікова А.В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації. Луцьк: Вежа-Друк, 2018.

У монографії здійснено ретроспективний аналіз процесів інституалізації самоврядування у волинських містах на засадах магдебурзького права в часи їх перебування в складі Великого князівства Литовського. Охарактеризовано соціальну топографію міст, структуру їх населення, організацію цехового ремесла, обсяги внутрішньої і міжнародної торгівлі, напрями діяльності місцевих урядників тощо.

На особливу увагу заслуговує розділ, присвячений аналізу сучасного стану місцевого самоврядування в Україні в контексті процесів демократизації і децентралізації (на прикладі м. Луцька). У ньому розкрито зміст еволюції інституційних форм самоврядування в Луцьку та інших волинських містах у дорадянський і радянський періоди, охарактеризовано зміст демократичних змін нормативно-правової бази місцевого самоврядування, простежено еволюцію партійного представництва в Луцькій місь-

кій ради, охарактеризовано процес децентралізації як важливої складової частини процесів зростання політичної суб'єктності міської ради і територіальної громади Луцька.

Дослідження побудоване логічно, збережена послідовність викладу матеріалу, не порушений зв'язок між структурними частинами, які розміщені в порядку історичної градації. Рецензовану працю також відрізняє науковий стиль викладу, який у той же час не перенавантажений занадто складними конструкціями.

Рецензовані матеріали дозволяють звернути увагу на новизну авторських підходів, а з іншого боку – визначити деякі дискусійні питання та спрямувати інтерес автора на подальше дослідження багатопланового процесу вивчення історичного досвіду становлення української державності, зокрема особливості формування соціокультурного простору життєдіяльності людини, який би відповідав новим умовам її соціалізації.

НОТАТКИ

Наукове видання

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 12

Коректура • *Наталія Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Наталія Кузнєцова*

Формат 64x90/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 19,53. Замов. № 0818/111. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.